ISSN 2410-4108
e-İSSN 2411-4109

AZƏRBAYCAN HƏMKARLAR İTTİFAQLARI KONFEDERASİYASI
AZƏRBAYCAN ƏMƏK VƏ SOSİAL MÜNASİBƏTLƏR AKADEMİYASI

ƏMƏK və SOSİAL MÜNASİBƏTLƏR

Elmi-praktik jurnal

№ 3 (23)

Azərbaycan Respublikası, Bakı şəhəri, Azadlıq pr. 181
Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası
Tel.: (050) 631-57-90; e-mail: ***jurnal@aesma.edu.az***
Jurnal Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyasının
Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur (protokol №5, 29.12 2012)
Jurnal Ədliyyə Nazirliyində qeydiyyatdan keçmişdir. Qeydiyyat № 3883. 07.05.2014
Jurnal Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının
***fəlsəfə,* sosiologiya *və* iqtisadiyyat** *elmləri üzrə tövsiyə etdiyi elmi nəşrlər sırasındadır.*

BAKI 2024

ƏMƏK VƏ SOSİAL MÜNASİBƏTLƏR JURNALI (JLSR)
Elmi rəyə göndərilən, ildə iki (Elmi Şuranın qərarı ilə 2024-cü ildən 3 dəfə) dəfə nəşr edilən jurnal
Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası (AALSR)

Baş redaktor
Yusif M.Ağayev
AƏSMA, **Azərbaycan**

İqtisadiyyat və idarəetmə hissəsinin məsul redaktoru
Vilayət İ.İsmayılov
AƏSMA, **Azərbaycan**

Humanitar və Sosial elmlər hissəsinin məsul redaktoru
Zeynəddin M.Şabanov
AƏSMA, **Azərbaycan**

Redaksiya heyətinin üzvləri:

Nurəngiz Y.Mikayılova
AƏSMA**, Azərbaycan**

Lalə F.Mahmudova
AƏSMA, **Azərbaycan**

Hicran A.Mirzəyeva
AƏSMA, **Azərbaycan**

Aygün N.Məmmədova
AƏSMA, **Azərbaycan**

Niyar Ə.Umarova
AƏSMA, **Azərbaycan**

Nailə R.Qəhrəmanova
AƏSMA, **Azərbaycan**

Azərbaycandan (15 mart 2023-25 oktyabr 2023) və xarici ölkələrdən dəvət olunmuş alimlər:
Prof. Dr. Ikrom I.Abdullayev, Xorazm Mamuna Akademiyası, vitse-prezident, Urgenç Dövlət Universiteti, Özbəkistan; **Prof. Dr. Həsən Hüseyn Akkaş,** ABŞ-ın siyasi elmlər bölümü, rəhbər, **Karamanoğlu Mehmetbey Universiteti,** Türkiyə; **Prof. Dr. Rudenko Marina N., Perm Dövlət Milli Tədqiqat Universiteti,** kafedra müdiri, Rusiya; **Prof. Dr. Alla N.Tkaçenko, Zaporizhzhya Politexnik Milli İnstitutu,** kafedra müdiri, Ukrayna**; Prof. Dr. Bazar A.Babajanov, Urgenç Dövlət Universiteti,** kafedra müdiri, Özbəkistan**; Prof. Dr. Taner Güney, Karamanoğlu Mehmetbey Universiteti,** kafedra müdiri, Türkiyə; **Prof. Dr. Andrey V.Karpenko, Zaporizhzhya Politexnik Milli İnstitutu,** kafedra müdiri, Ukrayna**; Prof. Dr. Hacıyev P.İ., Vernadski adına Rusiya Dövlət Xalq Təsərrüfatı Universiteti,** dekan, Rusiya; **Prof. Dr. Karpenko E. Mixaylovna, Belorus Dövlət Universiteti,** kafedra müdiri, Belorus; **Prof. Dr. Arif H.İbrahimov, K.A.Timiryazev adına KTA,** Rusiya; **Prof. Dr. İlham R.Məmmədzadə, AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu,** direktor, Azərbaycan; **Prof. Dr. Rafael M.Həsənov, Bakı Dövlət Universiteti,** kafedra müdiri, Azərbaycan; **Prof. Dr. Vəkil Həsənov, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC),** kafedra müdiri, Azərbaycan; **Prof. Dr. Ramiz K.İsgəndərov, Azərbaycan Texniki Universiteti,** Azərbaycan; **Prof. Dr. Qənimət Ə.Səfərov, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti,** "Sənayenin iqtisadiyyatı" kafedrasının professoru; **Prof. Dr. Tərbiz Əliyev, Azərbaycan Elm və Təhsil Nazirliyi, İqtisadiyyat İnstitutu,** bölmə müdiri, Azərbaycan.

JOURNAL OF LABOR AND SOCIAL RELATIONS (JLSR)
Scientific, peer-reviewed journal, published twice a year
(from 2024 by decision of the Academic Council 3 times)
Azerbaijan Academy of Labor and Social Relations (AALSR)

Editor-in-Chief
Yusif M.Agayev
AALSR, **Azerbaijan**

Responsible editor for the economic and management part
Vilayat I.Ismailov
AALSR, **Azerbaijan**

Responsible editor for the humanitarian and social sciences part
Zeynaddin M.Shabanov
AALSR, **Azerbaijan**

Members of the Editorial Board:

Nurangiz Y.Mikayilova
AALSR, **Azerbaijan**

Lala F.Mahmudova
AESMA, **Azerbaijan**

Hijran Ə.Mirzayeva
AALSR, **Azerbaijan**

Aygun N.Mammadova
AALSR, **Azerbaijan**

Niyar A.Umarova
AALSR, **Azerbaijan**

Naila R.Gahramanova
AALSR, **Azerbaijan**

Invited scientists from Azerbaijan (from March 15, 2023 to October 25, 2023) and foreign countries: **Prof. Dr. Ikram I.Abdullayev, Vice president of Khorezm academy of Mamun**, **Urgench State University**, Uzbekistan; **Prof. Dr. Hasan Hüseyin Akkaş,** U.S. Department of political science, President, **Karamanoglu Mehmetbey University,** Turkey; **Prof. Dr. Rudenko Marina N.** Head of the Department of Entrepreneurship and Economic Security, **Perm State National Research University,** Russia**; Prof. Dr. Alla M.Tkachenko,** Head of the Department of Business and Economics, **National University Zaporizhzhia Polytechnic,** Ukraina; **Prof. Dr. Bazar A.Babajanov, Urgench State University, Head of Department,** Uzbekistan; **Prof. Dr. Taner Güney, Karamanoglu Mehmetbey University,** Head of the Department of Economics, Turkey; **Prof. Dr. Andrii V.Karpenko,** Head of the Department of Economics and Customs,, **National University Zaporizhzhia Polytechnic,** Ukraina; **Prof. Dr. Parviz İ.Hajiyev,** Dean of the Faculty of Economics, **Vernadsky Russian State University of National Economy,** Russia**; Prof. Dr. Karpenko E.Mikhailovna,** Head of the Department of International Management, **Belarusian State University,** Belarus; **Prof. Dr. Arif H.Ibragimov,** Department of Management, **Institute of Economics and Management of the Agro-Industrial Complex of the Russian State Agrarian University - K.A.Timiryazev Agricultural Academy**, Russia; **Prof. Dr. Ilham Mammadzade, Director of the Institute of Philosophy and Sociology ANAS,** Azerbaijan ; **Prof. Dr. Rafael M.Hasanov,** Head of the Department of Sociology, **Baku State University,** Azerbaijan; **Prof. Dr. Vakil Hasanov,** Head of the Department, General Humanities, Azerbaijan State University of Economics (UNEC), Azerbaijan; **Prof. Dr. Ramiz K.Isgandarov, Azerbaijan Technical University,** Azerbaijan; **Prof. Dr. G.A.Safarov,** Department of Industrial Economics, **Azerbaijan State University of Petroleum and Industry,** Azerbaijan; **Prof. Dr Tarbiz Aliyev, Ministry of Science and Education of Azerbaijan, Institute of Economics,** Azerbaijan.

MÜNDƏRİCAT

HUMANİTAR VƏ SOSİAL ELMLƏR

Zeynəddin Şabanov
Məhəmməd Füzulinin dünya fəlsəfi irsinə münasibəti.. 5

Mohammad Saedabad
İcmaların təşkilatlandırılması və inkişafı, fərqli cəhətlər....................................... 12

Rabil Mehtiyev
Sosial münasibətlər sistemində estetik şüur……….. 24

Gülnaz Mədədli
Müasir ali təhsilin sosial problemləri.. 29

Hasil Abbasov
Azərbaycanda etnik icmaların formalaşması xüsusiyyətləri.................................. 36

İQTİSADİYYAT VƏ İDARƏETMƏ

Vilayat Ismayılov, Alla Tkachenko
The impact of food security on the well-being and standard of living
of the population.. 44

Рустам Рустамов
Управление человеческим капиталом в условиях социальных инноваций:
глобальные тенденции и локальные стратегии... 54

Hikmet Mirzeyev
State-private partnership in reconstruction and development in
post-conflict areas in Azerbaijan... 62

Səmayə Salahova
Vergi inzibatçılığının nəzəri əsasları və vergi inzibatçılığının iqtisadi mahiyyəti... 69

Mirzəbala Poladov
Əmək münasibətlərinin tənzimlənməsində insan resursları strategiyaları ilə
şirkət rəqabət strategiyaları arasında əlaqə.. 78

GülnarəTanrıverdiyeva
Azərbaycanda formalaşan investisiya mühiti və uçotunun təşkili………………. 85

Daşqın Adgözəlov
Dayanıqlı iqtisadi inkişafın sosial aspektləri.. 92

Taleh Babayev
Elmi rəhbər: dosent H.Ə.Eynalov
Davamlılıq və davamlı iqtisadi inkişaf.. 99

Zakir Əlizadə
Azərbaycanda süni imtellekt imkanları.. 107

Niyar Umarova
Azərbaycan mədəniyyətinin tanınmasında İKT-nin rolu………………………… 114

Firanə Məmmədova
Oyunlar nəzəriyyəsinin müxtəlif elm sahələrinə təsiri və inkişaf dinamikası.......... 125

doi.org/10.61764/lasr.3.2024.5-11

HUMANİTAR VƏ SOSİAL ELMLƏR

MƏHƏMMƏD FÜZULİ -530

UOT 1(091)

Zeynəddin Şabanov
AƏSMA, dosent
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, aparıcı elmi işçi, ***Azərbaycan***
zeynaddin.shabanov@gmail.com
https://orcid.org 0000–0003–4102–6250

MƏHƏMMƏD FÜZULİNİN DÜNYA FƏLSƏFİ İRSİNƏ MÜNASİBƏTİ

Xülasə

Məqalənin məqsədi dahi Azərbaycan şair-filosofu Məhəmməd Füzulinin dünya fəlsəfə irsinə münasibətini tədqiq edilməsindən ibarətdir. Şairi bir sıra fəlsəfi məsələlər maraqlandırmış və onların mahiyyətinə enmək üçün Füzuli antik fəlsəfəni, qədim və orta əsrlər Şərq fəlsəfəsini incələmiş, filosof-mütəfəkkirlərin, ayrı-ayrı fəlsəfi məktəblərin fikirlərini təhlil edərək münasibətini bildirmişdir.

Metodologiya – Füzulinin fəlsəfi məsələlərə olan münasibətinin tədqiqi prosesində sintez, təhlil və müqayisəli təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Şair elmli və bilikli olmağı cəmiyyətin inkişafı üçün əsas amil hesab etmişdir. Bilik və onun növləri haqqında maraqlı fikirlər irəli sürmüşdür.

Tədqiqatın nəticəsi – şairin əsl səbəbin və həqiqətin əldə olunması üçün bilikli olmağın vacibliyinə, buna görə də müəllimlərə və alimlərə onların əvəzolunmaz fəaliyyətlərinə cəmiyyətdə yüksək qiymət verilməsinə olan münasibətinin aşkarlanmasıdır.

Açar sözlər: *şair, fəlsəfə, insan, cəmiyyət, ruh, bədən, ağıl, bilik, varlıq*

Giriş

Azərbaycanın, o cümlədən bütün türk, müsəlman dünyasının görkəmli filosof-şairi Məhəmməd Füzulinin təfəkkürünün məhsulu olan dərin mənalı poeziya və nəsr nümunələrində bir sıra vacib mövzulara – irfani məhəbbət, ilahi eşq, sevgi, düzgün və ədalətli idarəetmə, haqsızlığa qarşı mübarizə, qadın hüquqsuzluğu, dostluq, humanizm və s. kimi məsələlərə toxunulmuş, maraqlı fikir və mülahizələr irəli sürülmüş, tövsiyələr verilmiş, çağırışlar edilmişdir.

Füzuli özündən sonrakı türkdilli ədəbiyyatın inkişafına güclü təsir göstərmiş, yaşadığı əsrdən başlayaraq müasiri olan sənət nəzəriyyəçiləri və ədəbiyyatşünaslar onun yaradıcılığı ilə maraqlanmış və Füzulinin əsərləri rus, alman, ingilis, fransız, italyan, ispan, rumın, macar, polyak, gürcü və sair dillərə tərcümə edilmişdir (3, s.14).

Füzulinin şeirləri eşq və məhəbbət duyğularını tərənnüm edən ifadələrlə bəzədilsə də, məqsəd etibarilə əqli və əxlaqi keyfiyyətlərin tərbiyəsi və təbliği məsələsinə həsr edilmişdir. Buna görə də Füzuliyə təkcə “eşq”, “məhəbbət” şairi kimi deyil, həm də mütəfəkkir və pedaqoq şair kimi də baxmaq lazımdır. Onun dünyagörüşündə insan, mənəviyyat, əxlaq, etika, estetika problemləri əsas yer tutmuşdur. Məhz bu problemi özünün şəxsi nümunəsində həll

etməyə çalışan şair tərcümeyi-halında yazır: "Mən bütün ülüm və fününu özündə toplamış bir insan olmaq üçün çalışırdım" (6, 24).

Elm, bilik, ağıl

Filosof-şair həm Şərq, həm də Qərb fəlsəfi incilərindən əxz etdiyi biliklərdən də yaradıcılığında yeri gəldikcə istifadə etmişdir. Füzuli bildirir ki, bu biliklərə yiyələndikdən sonra dörd rüknü (sütunu) olan bir ev tikdim; belə ki, onun hər bir təməlində iman bağına açılan bablar (qapılar) vardır. Belə bir binanı "Mətlə-ul-itiqad fi-mərifəti-l-məbdəi vəl-məad" – "Başlanğıc və sonun dərkinə aid etiqada giriş" adlandırdım. Belə ki, birinci rükn — elm biliyi (mərifəti) və bilik (mərifət) elmi; ikinci rükn — aləmin vəziyyətlərinin biliyi; üçüncü rükn — vacibə (Tanrıya) aid bilik və sonuncu-dördüncü rükn — peyğəmbərliyə və ona aid olanlara dair biliklər haqqındadır.

Qeyd edək ki, "Mətlə-ul-itiqad" fəlsəfə ilə kəlamı özündə birləşdirən teoloji risalədir. Müəllif bu əsərdə elm və mərifət (bilik) məfhumlarına müxtəlif təriflər verir, mərifətin vacibliyi məsələsinə toxunur və mərifətin növlərindən bəhs etməklə, onların əldə edilməsi üsullarını araşdırır. Əsərdə bəhs edilən mövzular arasında kainatın mənşəyi və mahiyyəti haqqında fikirlər də öz əksini tapır. Burada müqayisəli-tipoloji təhlil verməkdə müəllifin məqsədi onları eyni bucaq altında cəmləmək deyil, mövzunun mahiyyətini daha dərindən açıqlamaqdır. Eyni yanaşma ilə əvvəlcə insanların peyğəmbərlərə ehtiyacı məsələsində filosofların mövqeyi sadalanıb, daha sonra isə Allah-insan arasındakı əlaqə, insan növünün psixoloji və sosioloji quruluşu nəzərə alınmaqla, peyğəmbərliyin zəruriliyinə dair dəlillər gətirilmişdir. Məhəmməd Füzuli kəlam bəhslərində rasionalizm metodundan istifadə etsə də, bununla belə, o, əqli və nəqli dəlillərdən tarazlaşdırılmış və balanslı şəkildə faydalanmışdır. Bu səbəbdən də o, tanımanı mümkün olan bir iş, əqli və nəqli isə bu tanımanın iki mənbəyi saysa da, ilahi zatın tanınması məsələsində əqli qeyri-kafi bir faktor hesab etmiş və ilahi sifətləri tanımaqda da əql və vəhyin birgə tarazlı şəkildə istifadə edilməli olduğunu bildirmişdir (7, s.71).

Füzuli insanın kamilləşməsi üçün biliklərə yiyələnməni zəruri hesab edirdi. Biliklərin ən yaxşısı isə onların ən çətini və ən xeyirlisidir. Bu isə ruhani səadətdən və insanın kamal və inkişafından ibarətdir. Şair iki növ biliyi fərqləndirirdi. Birincisi, dünya işlərinə, məsələn, yaşayış vəsaitinə aiddir. İkincisi, din işlərinə aiddir ki, bu da iki növdür: birincisi, etiqadlara, ikincisi isə ibadətlərə aiddir. Etiqadlar da iki növdür: birincisi, vacibə, yəni Allaha aid, ikincisi isə mümkünə, yəni yaranmışlara aiddir. Allaha aid olan etiqadlar da iki növdür: birincisi, onun Zatına, ikincisi, sifətlərinə, yəni əlamətlərinə aiddir. Başqa bölgüyə görə, biliyi, əməli və nəzəri olmaqla, iki yerə bölürdü. Əməli biliyə nəfsə aid olan əxlaq elmini, cəmiyyətin xırda bir hissəsinə aid olan biliyi, yəni ailə idarəsi kimi, ya da bütün cəmiyyətə aid olan biliyi, yəni ölkə siyasəti kimi daxil edirdi.

Şairə görə, biliyi daha iki növə bölmək olar. Birincisi, əməli, ikincisi isə nəzəri bilikdir. Əməli bilik özü də üç növdür: birincisi, nəfsə (fərdə) aid olan əxlaq elmidir; ikincisi, cəmiyyətin ya xırda bir hissəsinə aid olan bir bilikdir ki, bu, ailə idarəsindən ibarətdir, ya da bütün cəmiyyətə aid olan bilikdir ki, bu da ölkə siyasəti (idarəsi) adlanır. Məqul (rasional) və mənqul (rəvayətə əsaslanan) elmlər və ədəbiyyat buna misal ola bilər. Bütün bunların hər birisi üçün bir-birindən fərqlənən istilahlar vardır (8).

Füzuli nəzəri biliyin üç cür olduğunu bildirirdi. Çünki nəzəri bilik varlığında maddənin iştirakı ya şərt olmayan və ya şərt olan əşyaya aiddir. Birincisi, İlahiyyatdır. Məsələn, sadə və mücərrəd biliklər (belədir). İkincisi, elə əşyaya aiddir ki, onu düşünmək üçün maddə haqqında düşünmək ya nəzərə alınmır və ya nəzərə alınır. Birincisi, riyazi elmlərdir. Zahirdə varlığı olmayan ümumi məsələlərə aid biliklər (buna misal ola bilər). İkincisi isə təbiyyatdır. Mürəkkəb əşyaya aid bilik (buna misal ola bilər). Başqa bölgüyə görə bilik iki yerə bölünür:

birincisi, mahiyyət etibarilə dünya işlərinə və nəticə etibarilə axirət işlərinə aiddir. Adi sənətlər, məsələn, əkinçilik, ticarət, dərzilik və sairə buna misal ola bilər. İkincisi isə mahiyyət etibarilə axirət işlərinə və nəticə məqul (rasional) və mənqul (rəvayətə əsaslanan) elmlər və ədəbiyyat buna misal ola bilər. Bütün bunların hər birisi üçün bir-birindən fərqlənən istilahlar vardır (1, s.114).

İlk varoluş haqqında

Füzuli Miletli Falesə müraciət edərək bildirir ki: "Aləmin bir yaradıcısı vardır. Əql bu yaradıcının sifətini mahiyyətcə deyil, ancaq onun əsərləri etibarilə dərk edə bilər. O, elə bir ünsür yaratmışdır ki, onda varlıqların və məfhumların şəkli vardır. İstər mənəvi, istərsə də maddi aləmdə olan bütün varlıqların şəkli həmin ünsürdə vardır" (1, s.117). Şair Faleslə razılaşaraq ilk ünsürün sudan yarandığını söyləyirdi. Suyun hər bir şəklə düşmək qabiliyyəti olduğuna görə, onun sıxlaşıb bərkiməsindən yer, durulmasından od və seyrəkləşməsindən hava əmələ gəlmişdir. Göyün isə odun tüstüsündən törədiyni bildirirdi. Müqəddəs kitabımızdakı "Onun ərşi su üzərində idi" ayəsinə diqqəti yönəldirdi. Falesin fikrini Anaksaqor da qəbul etmişdir. Füzulinin ana dilində yazılmış «Su» qəsidəsində Məhəmməd Peyğəmbərin tərifi yer alır. Şair Peyğəmbərin tərifindən ötrü sudan bir poetik obraz kimi istifadə edir. Bu da təsadüfü səciyyə daşımır. Füzuli suyu paklıq, saflıq, təmizlik rəmzi kimi götürür və Peyğəmbərin tərənnümü üçün bu əlamətlərdən lazımi formada istifadə edir (6, s.37).

Pifaqora xitabən Füzuli də Tanrının əql ilə ruhu eyni zamanda yaratdığını bildirirdi. Aristotel əsərlərinin mütaliəsindən sonra belə bir fikri dəstəkləyir ki, vahid yaradıcıdan ilkin fəal olan əql meydana gəlmişdir. Əql öz mahiyyəti etibarilə vacibdir. Əql öz mahiyyətini və səbəbiyyətini xatırlamış və bu xatırlamadan müxtəlif varlıqlar meydana gəlmişdir. Füzuliyə görə, varlıqların əsasında məhəbbət və ədavət durur. Bunlar xeyir və şərin səbəbləridir. Var olmanın, dayanıqlığın səbəbi məhəbbət, parçalanma və dağılmanın səbəbi isə ədavətdir.

Dahi şair elmləri hüzuri və hüsuli olmaqla, iki növə bölürdü. Hüzuri – yəni, bildirmə vasitəsindən asılı olmayan elmdir. Məsələn, Tanrının bütün məfhumlar haqqındakı elmi və yaxud bizim öz varlığımız haqqındakı elmimiz belədir. Hüsuli isə vasitədən asılı olan elmdir. Məsələn, bizim bəzi predmetlərin mahiyyətləri haqqındakı elmimiz belədir. Belə bir elmə bilik də deyilir, çünki bu elmin bir bildirənə ehtiyacı vardır. Bunları helm və elm kimi də göstərmək olar. Şair külliyyatı və yaxud mürəkkəb olanları dərk etməyi elm adlandırır, lakin təfərrüat və yaxud sadə predmetləri dərk etməyi bilik-mərifət hesab edirdi (1, s.124).

Füzuli yazır ki, kəşf əhli olan bəzi tədqiqatçıların dediyinə görə, bilik, mərifət elmdən yüksəkdir; çünki, onların fikrincə, İlahiyyat haqqında məsələlər və islahatlara aid hər nə varsa, elmdir, Tanrının zatı və sifətlərinə aid olanlar isə bilikdir (mərifətdir). Məsələnin belə qoyuluşu həqiqətin əksinədir; çünki Tanrıya öz kəlamında (Quranda) bilik deyil, elm sifəti istinad edilir və beləliklə, elm bilikdən yüksəkdir. Ola bilsin ki, Füzuli burada hissi idrakın verdiyi informasiyalara, ilkin biliklərə nisbətdə, rasional idrakın irəli sürdüyü bilikləri ehtiva edən elmi nəzərdə tuturdu (1, s.125).

İnsan özünün həyatdakı rolu barədə fikirləşsə, öz vücudunun mahiyyəti haqqında həm icmal şəklində, həm də təfsilatı ilə düşündükdə özünün doğuluşdan ölümə qədərki vəziyyəti haqqında fikir yürütdükdə, varlıq, yoxluq, sağlamlıq, xəstəlik, yaşlılıq və uşaqlıq haqqında düşündükdə, bilər ki, onun sərbəst olan bir idarəedicisi və bir hərəkətvericisi vardır. Elmli adam öz bədəninin zahiri və daxili üzvlərinin tərkibinə, həmin üzvlərdə yerləşmiş olan duyğular və qüvvələrə, üzvlərdən nəşət edən əməllərə, fəaliyyətlərə, bədənindəki nizamın həmin duyğular və qüvvələrə əsaslandığına baxdıqda belə bir məsələ ilə tanış olar ki, bütün bu müxtəlif vəziyyətlər bədənin hissələrindən birisinin təsirinin nəticəsi deyildir; çünki bədənin hissələrindən hər hansı birisi imkandan həqiqətə doğru hərəkətdədir. Bu isə xarici hərəkətvericiyə möhtacdır. Beləliklə, bədənin ruhunu etiraf edər.

doi.org/10.61764/lasr.3.2024.5-11

Füzuli ünsürlərdən əmələ gəlmiş varlıqları dərəcə etibarilə də bir-birindən fərqləndirirdi. Belə ki, bitkilər göyərib artdığına görə, cansız varlıqlardan üstündür. Heyvanlar iradi hərəkətə malik olduğuna görə bitkilərdən üstündür. İnsan ağıl və ixtiyara malik olduğuna görə heyvanlardan üstündür. Peyğəmbərlər isə peyğəmbərlik feyzinə malik olduğuna görə başqa insanlardan üstündürlər. O bildirir ki, əgər bütün insanlar bərabər olsaydılar, onların hamısı həlak olardılar. Deməli, bəşər cəmiyyəti öz məsləhətləri xeyrinə peyğəmbərlərə, düzgün yol göstərənlərə təzim etməlidir (1, s.142).

Şair insanları biri-birindən fərqləndirməyin zəruriliyindən bəhs edir. Füzuli qeyd edir ki, ağıllı adamlara qiymət verməк lazımdır k, qüsurlu adamlara tərbiyə versin, onları düzgün yola istiqamətləndirsin. Əks halda onlar doğru olmayan fəaliyyətlə məşğul olarlar. Bunun üçün də cəmiyyətin müəllimə ehtiyacı vardır. Füzuli cəmiyyətdəki insanları bilik sahibləri olan müəllimlər, ehkama inanan təqlidçilər, Tanrının mərhəmətinə nail olmuş insanlar və naqis insanlar olmaqla, fərqləndirirdi. Eyni zamanda, digər məktəblərin fikirləri ilə razılaşaraq, azadlığı və məsuliyyəti qəbul etməyərək qədərə inanan və insanların fəaliyyətlərində azad olmasını qəbul edənlər olmaqla, insanları biri-birindən fərqləndirirdi.

Füzuliyə görə, insanların fitri olaraq ehtiraslardan ləzzət alması doğru deyildir. Onlar maddi həyata, zənginliyə, varlanmağa və cismani həzlərə meyil göstərirlər. Halbuki bunlardan zərər görürlər. İnsanı bu işlərdən çəkindirən isə qiyamət qorxusu və axirətdəki hesabatdır. İnsan doğru yol tutmalı, dəyərlərə hörmətlə yanaşmalı, cəmiyyət üçün faydalı işlər görməlidir ki, son hesabat günündə hərəkət və davranışlarına görə cavab verə bilsin.

Dünyada ləzzətlə ələm bir-birinin ayrılmaz hissəsidir. Belə ki, biz ancaq ələmdən sonra ləzzəti, məsələn, xəstəlikdən sonra sağlamlığı dərk edirik, həmçinin varlıq ləzzəti qarşısında yox olmaq qorxusundan törənən ələm həyat ləzzəti müqabilində ölüm qorxusundan törənən ələm və biliklər ləzzəti qarşısında təhsil zəhmətindən törənən ələm vardır.

Füzuli insan təbiətində şəhvət və qəzəb qüvvələrinin olduğunu söyləyirdi. Məhz şəhvət və qəzəb qüvvələri vasitəsilə əlverişli, faydalı olanları özünə cəlb etmək və zərərli olanları rədd etmək qabiliyyəti qurulmuşdur. Belə ki, bu iki qüvvə insan təbiətinin bəzi cəhətlərini ələ keçirərək bir məzlumun varını əlindən almağa və yaxud onu zülm ilə öldürməyə səbəb olur. Əgər bunun qarşısında cəza verilməzsə, ədalət pozulmuş olar. Məzlumun haqqını yemək, onun hüququnu tapdalamaq olmaz. Bu, cəmiyyətə ziyan gətirər.

Ruh və bədənin münasibəti

Füzuliyə görə, insan nəfs (ruh) və bədəndən ibarətdir. Ruhun varlığı sabitdir, insan şüurludur, təfəkkürlüdür, idarə edir, düşünür, qurur, yaradır və başqa insanlarla ünsiyyətə girdiyinə görə heyvanlardan fərqlənir. Halbuki ruh bəsitdir (bölünməzdir). Sonra ruh nə maddədir, nə də surət, çünki maddə ilə surət bir-birindən ayrılmazdır; halbuki ruh (maddə və surətdən) ayrıla bilər. Füzuli bildirirdi ki, ruh bəsit bir cövhərdir və cisim deyildir. Ruhun bədəndən əvvəl yarandığını söyləyirdi. Şair Aristotel və onun tərəfdarlarının ruhun bədəndən sonra törənməsini qəbul etdiyini bildirirdi. Onların fikrincə, əgər ruh bədəndən əvvəl mövcud olsaydı, sayca çox olardı və əgər (sayca çox olan bu ruhların) hər birisi üçün fərqləndirici xüsusiyyət təsəvvür etsək, onda ruhun mürəkkəb olması, yəni həm ümumi, həm də fərqlənmə cəhətlərinə malik olması lazım gələrdi. Halbuki ruh bəsit fərz edilmişdir. Beləliklə, əvvəlcə bədən olmalıdır ki, ruhu növlərə görə şəxsi bölmələrə ayırsın. Aristotelə görə, bədən ruhun davam edib qalması üçün deyil, onun mövcudiyyəti üçün şərtdir. Füzuli bildirir ki, ruh ürəkdə olan bölünməz bir hissədir. O, ruhun üç qüvvədən ibarət olduğunu düşünürdü. Onlardan birincisi, beyində olub, hikmət mənşəyidir. İkincisi, ürəkdə olub, qəzəb mənşəyidir. Üçüncüsü, qaraciyərdə olub, şəhvət (ehtiras) mənşəyidir. Eyni zamanda, ruh beyində olan bir qüvvə olub, hiss və hərəkət mənşəyidir.

doi.org/10.61764/lasr.3.2024.5-11

İnsanın nəfs və bədəndən ibarət olmasına rəğmən Füzuli bildirirdi ki, bunlardan birisi nəcib və ruhani bir cövhərdir; digəri isə cismani qaba bir kütlədir. Bunların hər ikisi öz mənşəyinə doğru meyil göstərir və öz yoldaşı tərəfindən cəlb edilir. Əgər nəfs bədəni cəzb etməklə, onu heyvani şəhvətlərin ləzzətindən çəkindirərək paka çıxarıb yüngülləşdirərsə, qayıdan zaman (öləndə) onunla birlikdə (Ərşin) ən uca yerlərinə (cənnətə) yüksələr. Yoxsa, əgər bədən nəfsə üstün gələrək onu öz xidmətçisinə çevirib, öz xeyrinə işlədərsə və öz yaramaz işlərinə şərik edərsə və beləliklə, onu tutqunlaşdıraraq ağırlaşdırarsa, onunla birlikdə ən alçaq yerlərə (yəni, cəhənnəmə) enər. Lakin bədənin ruhu cəzb etməsi işi ruhun bədəni cəzb etməsi işindən bir neçə səbəbə görə daha asandır. Birincisi budur ki, ruh yüngül, bədən isə ağırdır. Yüngül şeyin ağır şey tərəfindən dartılması ağır şeyin yüngül şey tərəfindən dartılması kimi ola bilməz. İkincisi budur ki, ruh təbiətən yuxarıya qalxmağa, bədən isə aşağıya düşməyə meyil göstərir. Ağır şeyin yüngül şey ilə birlikdə aşağı düşməsi yüngül şeyin ağır şey ilə birlikdə yuxarı qalxmasından asandır. Üçüncüsü budur ki, bədənin inkişafı təbiidir və xarici köməyə ehtiyacı yoxdur. Halbuki ruhun inkişafı kəsibdir, xaricdə olan bir öyrədiciyə ehtiyacı vardır və əgər öyrədici olmazsa, nöqsan halında qalar və nəticə etibarilə nöqsanlı şey kamil şey tərəfindən məğlub olar. Deməli, insanı inkişafa doğru yönəltmək lazımdır.

Füzuli bildirir ki, ruh ilə bədənin əlaqəsi aşiq və məşuqun əlaqəsi kimidir. Onların arasındakı ünsiyyət zaman keçdikcə daha şiddətlənir, möhkəmlənir. İstəklinin ayrılığından törənən kədər ruhun xüsusiyyətlərindəndir. Ruh və bədən bir-birini tələb edir, biri o birini tamamlayır. Beləliklə, bədən olmadan ruh üçün ləzzət ola bilməz. Bununla belə, bədən ruhun əzab çəkdiyi yerdir. Ona görə ki, bədən quruluşca, məişətcə və hadisələr qarşısında dəyişkən olması etibarilə ruhdan fərqlənir. Öləndən sonra ruhun bədənə qayıtmasında ləzzət və ya ələm təkmilləşmə vasitələrindəndir; belə ki, ruhu pis işlər görməyə bədən məcbur etmişdi. Əgər ruh mükafata layiqdirsə, bədən onun ən gözəl tələbatıdır ki, onun mütənasibliyini, gözəlliyinin bəzəyini və itib-batmaq təhlükəsi olmadan öz arzularına çatmasını təmin edir; hətta ruh üçün bədən mükəmməl surətdə və daimi olaraq içərisində ləzzət aldığı saraylardan da üstündür (1, s.229).

Füzuli düşünür ki, ruhlar bədəndən ayrıldıqda, göyə doğru yönəlir; çünki ruhlar göylərə mənsubdur və ülvidir. Eyni zamanda söyləyir ki, bu ruhların bəzisi keçmişdə heç bir günah etmədiyinə görə yuxarı qalxır, özünün fələklərdəki yerində yerləşir və məlum günədək, qiyamətə kimi orada qalır. Bəzisi isə günahlara bulaşdığına görə, göylərə doğru yuxarı qalxmaq istədiyi zaman mələklər onlara mane olur və beləliklə, qiyamətə kimi ələm içərisində qalır. Ruhlar bədənlərdən ayrıldıqda, yaxşı ruhlar dünya əhlinin yaxşı ruhları ilə ünsiyyət saxlayır, yaxşı işlərdə onlara yardım göstərir və onlarla gəzir; pis ruhlar isə pis ruhlar ilə ünsiyyət saxlayır və şər işlərdə onlara kömək edir və onlarla gəzir. Qiyamətə qədər işin gedişi belədir (1, s.234).

Qiyamətdən sonra əməllərinə görə, insanların yerinə münasibətdə şair möminlərin behiştdə, yəni cənnətdə olacağını bildirir. Dini qaydalara əməl etməyən kafirlər isə odda yanacaq, cəhənnəmdə olacaqlar. Şair burada bir maraq doğuran fikir irəli sürür ki, bu iki yer arasında başqa bir yerin də olduğunu təsdiq edirlər. İyman (yəni, əməli-saleh insan) cəhənnəmə daxil ola bilməz; günah isə behiştə daxil olmaz. Buna görə lazım gəlir ki, günahkar möminin o iki yer arasında bir yeri olsun. Yəni, dini qaydalara əməl etməsə də, əməli-saleh davranışlarına, cəmiyyətə faydasına, insanlara yardımına, məzlumlara köməyinə görə bəzi insanlar bu iki mövqe arasında ola bilərlər.

Məhəmməd Füzulinin fəlsəfi irsi böyük maraq doğurur, onun fikirlərinin dərindən təhlil olunması həmişə aktuallığını saxlayır. Şair fəlsəfənin maraq dairəsində olan məsələlərə ayrı-ayrı mütəfəkkirlərin, məktəblərin, cərəyanların münasibətini hərtərəfli öyrənmiş, onlara öz münasibətini bildirmiş, müqayisələr aparmış, ümumiləşdirmələr etmiş, təzadlı fikirləri

araşdırmış, fərqli cəhətləri göstərmiş, maraqlananlara istiqamət vermişdir. Şairin fikrincə, fəlsəfi fikirlərin

ƏDƏBİYYAT

1. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. Altı cilddə. V cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005
2. Baxşəliyeva G. Anadilli şeirimizin böyük ustadı/"Dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuli müştərək müsəlman mədəniyyətinin yetirməsi kimi" mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın tezisləri. Bakı, Elm, 2024
3. R.Hüseynov. Yoxdan var. Bakı, 2014
4. Nəcəfxanlı Ə. Hər sözüm bir pəhləvandır. "Xalq" qəzeti, 20 02 2024
5. İbrahimova S. Yaradıcılığı ilə ana dilinin keşiyində duran şair. http://www.orientalstudies.az/index.php/2013-05-15-10-02-50
6. Hüseynzadə R. Məhəmməd Füzulinin təhsil və tərbiyə haqqinda fikirləri. "Dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuli müştərək müsəlman mədəniyyətinin yetirməsi kimi" mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın tezisləri. Bakı, Elm, 2024
7. Cəfərli D. Məhəmməd Füzuli və kəlam elmi. "Dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuli müştərək müsəlman mədəniyyətinin yetirməsi kimi" mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın tezisləri. Bakı, Elm, 2024
8. Quliyev E. Füzuli sənətinin mövzu dairəsi. http://www.orientalstudies.az/index.php.17.05.2024
9. Quluzadə P. Məhəmməd Füzuli və Platonda gözəlliyin mənbəyi. http://www.orientalstudies.az/index.php 22.05.2024
10. Abuzərova Ü. M.F. "Mətlə-ul-itiqad" əsəri çərçivəsində ruhun ölümsüzlüyü və esxatologiya anlayışı. http://www.orientalstudies.az/index.php 28.05.2024

Зейнаддин Шабанов

ОТНОШЕНИЕ МУХАММЕДА ФИЗУЛИ К МИРОВОМУ ФИЛОСОФСКОМУ НАСЛЕДИЮ

Резюме

Целью статьи – является исследование отношения гениального азербайджанского поэта-философа Мухаммеда Физули к мировому философскому наследию. Поэта интересовал ряд философских вопросов, и чтобы сойти к их сути, Физули усовершенствовал античную философию, древнюю и средневековую восточную философию, проанализировал взгляды философов-мыслителей, отдельных философских школ и выразил свое отношение к ним.

Методология – в процессе исследования отношения Физули к философским вопросам использовались методы синтеза, анализа и сравнительного анализа.

Поэт считал научность и эрудицию главным фактором развития общества. Он выдвинул интересные идеи о знании и его видах.

Результатом исследования – является раскрытие отношения поэта к важности познания истинного разума и истины для достижения истины, следовательно, и к учителям и ученым, высоко ценившим в обществе их бесценную деятельность.

Ключевые слова: *поэт, философия, человек, общество, душа, тело, разум, знание, существование*

doi.org/10.61764/lasr.3.2024.5-11

Zeynaddin Shabanov

MAHAMMAD FÜZULI'S RELATIONSHIP WITH THE WORLD PHILOSOPHICAL HERITAGE

Summary

The purpose of the article – is to study the attitude of the brilliant Azerbaijani poet-philosopher Muhammad Fuzuli to the world philosophical heritage. The poet was interested in a number of philosophical issues, and in order to get to their essence, Fuzuli improved ancient philosophy, ancient and medieval Eastern philosophy, analyzed the views of philosophical thinkers, individual philosophical schools and expressed his attitude towards them.

Methodology – in the process of researching Fizuli's attitude to philosophical issues, methods of synthesis, analysis and comparative analysis were used.

The poet considered scholarship and erudition to be the main factor in the development of society. He put forward interesting ideas about knowledge and its types.

The result of the research – is the disclosure of the poet's attitude to the importance of knowing the true mind and truth in order to achieve the truth, and therefore to teachers and scientists who highly appreciated their invaluable work in society.

Keywords**:** *poet, philosophy, human, society, soul, body, mind, knowledge, existence*

doi.org/10.61764/lasr.3.2024.12-23

UOT 316

Mohammad Saedabad
Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası, s.f.d.
m.orxun@gmail.com

İCMALARIN TƏŞKİLATLANDIRILMASI VƏ İNKİŞAFI, FƏRQLİ CƏHƏTLƏR

Xülasə

İcmalarla iş, icmaların inkişafı və təşkilatlandırılması, icmadaxili həmrəylik və səfərbərlik imkanlarının artırılması və ümumi olaraq müxtəlif tipli icmaların rifah səviyyəsinin yüksəldilməsi daima sosial müdafiə və sosial siyasətin diqqət mərkəzində olan məsələlərdən biri olmuşdur. İcmaların inkişafı cəmiyyətin inkişafı, makro layihələrin uğurla həyata keçməsi və ümummilli inkişafın təmin edilməsi üçün vacibdir. Buna görə də, icmaların inkişafı, təşkilatlandırılması və səfərbərliyi həm sosioloqlar həm də, sosial işçilərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Xüsusilə sosial işçilər sadəcə icma inkişafı ilə bağlı maneələr və çıxış yollarını araşdırmırlar, həm də, konkret həll yolları və layihələrin həyata keçirilməsi fonunda icmalarla işləyib, onların inkişafı üçün real addımlar atırlar. Bu istiqamətdə müxtəlif yanaşmalar mövcud olsa da iki başlıca yanaşma "icma inkişafı" və "icma təşkilatlandırılması" olmuşdur. Bunları daha dəqiq bilmək və icma ilə iş zamanı hansı yanaşmanın əsas götürüləcəyini dəqiqləşdirmək olduqca vacib məsələdir. Bəzən bu iki yanaşmanı eyniləşdirmək cəhdlərinin olduğunu nəzərə alraq, onların nəzəri və teorik cəhətdən fərqli və oxşar cəhətlərinin dəqiq izahı, müqayisəli təhlili və müxtəlif tipli icmalara (ənənəvi, inklüziv, virtual və xəyali) tətbiqinin mümkünlüyünün öyrənilməsi tədqiqatın əsas məqsədini təşkil edir.

Açar sözlər: *icma, təşkilatlandırma, inkişaf, virtual icmalar, icma potensialı*

Giriş

Sosiologiya və sosial iş sahəsində icma anlayışı, icmalarla iş və icma problemlərinin öyrənilməsi daima aktual məsələlərdən biri kimi diqqət mərkəzində olmuşdur. Xüsusilə müasir dövrdə dini və mədəni icmalar arasında münasibətlərin mürəkkəbləşməsi və xüsusi ilə bəzi icmalar arasında münasibətlərin kəskinləşməsi, həmçinin icmaların inkişafının prioritet mövzuya çevrilməsi icmalar, icmaların təşkilatlanması və inkişafı kimi məsələlərin öyrənilməsini zərurətə çevirmişdi. Eyni zamanda icmalarla iş sosial iş sahəsinin əsas fəaliyyət sferalarından biri, icmalar fərd və qruplarla birlikdə sosial işin obyektini təşkil edir. İcmalarla iş zamanı məqsəd və strategiyanın düzgün qoyulması icma işinin uğurunu təmin edən əsas amillərdən biridir. Bu baxımdan təşkilatlandırma və inkişaf kimi məsələlərin biri-birindən fərqlənməsi, uyğun plan və strategiyanın işlənilməsi icmalarla işin səmərəliliyini şərtləndirən başlıca amillərdən biridir (şəkil 1).

"İcma nədir sualına" cavab olaraq demək olar ki, fərqli mənbələrdə icma anlayışı müxtəlif rakurslardan (dini, hüquqi, sosial, siyasi, tarixi) izah edilib. Ənənəvi olaraq icma birgə yaşayışın müəyyən forması kimi nəzərdən keçirilirdi. Elmi-tarixi ədəbiyyatlarda icma anlayışı əsasən tarixi yaşayış forması kimi və insan cəmiyyətinin ilkin inkişaf dövrünü xarakterizə edən ictimai quruluşunu ifadə etmək məqsədi ilə işlədilib. Bu ədəbiyyatlarda "ibtidai icma quruluşu" əmək alətlərinin hazırlanma materialına və texnologiyasına əsasən müxtəlif dövrlərə bölünür.

doi.org/10.61764/lasr.3.2024.12-23

Sosiologiyada cəmiyyətin tipologiyası və sosial təkamülünə dair elmi araşdırmalarda icma anlayışı ilə tez-tez rastlaşmaq olur. Sosiologiyada icma anlayışından sosial quruluşun konkret formasını ifadə etmək üçün istifadə edilir. Cəmiyyətin tipologiyası və inkişafını öyrənən sosioloqlardan Ferdinand Tönnis "İcma və cəmiyyət" adlı əsərində icmanın sosioloji mahiyyətini izah etmişdi. O, "Gemeinschaft" termini ilə "icma" və "Gesellschaft" termini ilə cəmiyyət anlayışını ifadə edir. Almanca olan "Gemeinschaft" müasir sosiologiyada "Community" və "Gesellschaft" isə "Society" terminınə ekvivalent hesab edilir. Bu bölgü (icma və cəmiyyət) və ona məxsus olan həyat tərzi Maks Veberin də yaradıcılığında ciddi diqqət mərkəzində olmuşdur. Tönnis bu iki tip sosial quruluşa məxsus normaları üç cəhətdən biri-birindən fərqlənir:

- Sosial nizam normaları
- Hüquq normaları
- Əxlaq normaları

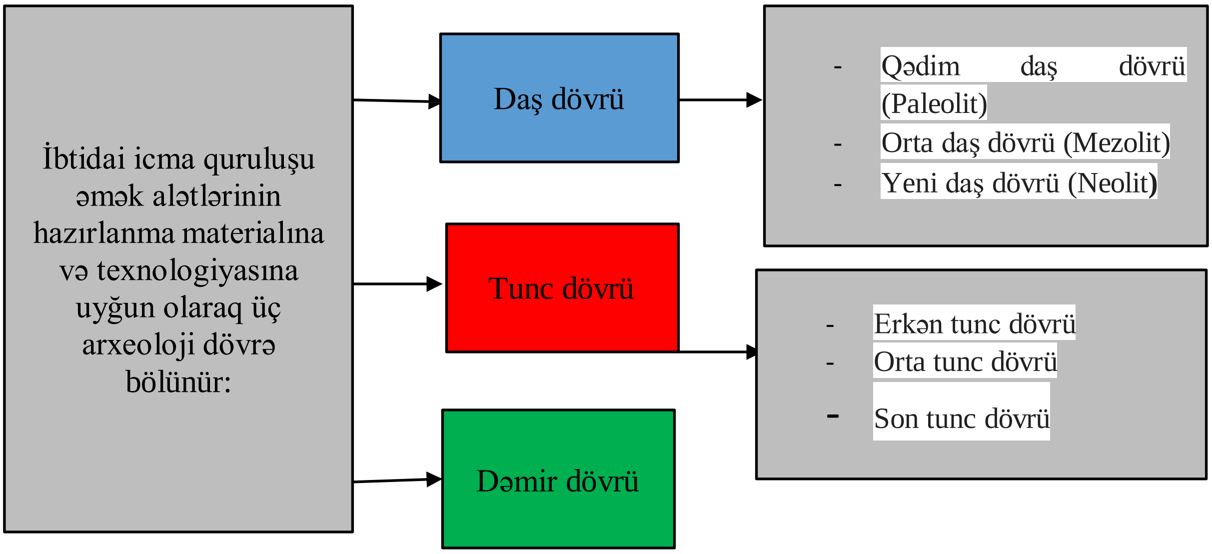

Şəkil 1. İbtidai icma quruluşunun arxeoloji dövrləri
Mənbə: (1)

Eyni zamanda o, sosial həyatın formalarını üç pilləli piramida şəklində izah edir: sosial münasibətlər, sosial qruplar və korporasiya yaxud birliklər (şəkil 2).

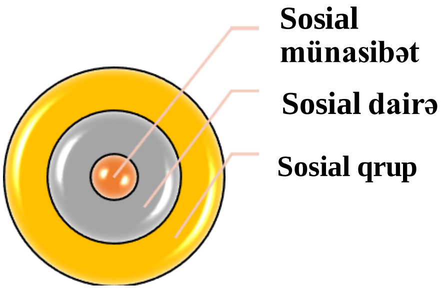

Şəkil 2. Sosial həyatın formaları
Mənbə: (2)

Münasibətlər o zaman mövcud olur ki, onda iştirak edənlər tərəfindən a) hiss edilir, b) dərk edilir və c) zəruriliyi başa düşülür. İkidən artıq iştirakçı arasındakı sosial münasibətlər "sosial dairə"ni yaradır. Sosial dairə "münasibətdən" qrupa keçid pilləsidir. Qrup o zaman mövcud olur ki, fərdlərin birləşməsi onlar tərəfindən şüurlu surətdə müəyyən məqsədə çatmaq üçün zəruri akt olaraq qəbul edilir. Sosial formanın korporasiya, birlik və yaxud bir icmaya çevrilməsinin əsas şərti, onun, daxilən təşkil olmuş olmasıdır, yəni, müəyyən iştirakçıların müəyyən funksiyalar yerinə yetirməsidir.

Tönnisin fikrincə "icma münasibətləri emosiyalar və mənəvi meyillərə əsaslanır və aşağıdakı tiplərə malikdir:

- Qəbilə münasibətləri,
- Birgə yaşayışla səciyyələnən qonşuluq münasibətləri,
- Mənəvi yaxınlığa və ya qohumluğa əsaslanan dostluq münasibətləri" [2, s 238].

"Cəmiyyət" münasibətlərinin əsasında isə rasional mübadilə dayanır. Başqa sözlə desək, icma münasibətlər dərin, "emosional, təbii və orqanikdir. Üzvlər spontan formada öz funksiyalarını həyata keçirirlər. Üzvlər arasında təbii və ya qan qohumluğuna əsaslanan əlaqələr var və məkan məhdudluğu səbəbindən onların hamısı bir-birini tanıyırlar. Qeyri-rəsmi sosial nəzarət din, ailə, dostlar qrupu, mentalitet vasitəsilə həyata keçir. "Cəmiyyət"də isə üzvlərin maraqları arasında ziddiyyət, əmək bölgüsü, qanuni intizam, xüsusi mülkiyyət üstünlük təşkil edir" [1, s 144-145]. Burada üzvlərin çoxsaylılığı və fərqliliyi əlaqə və münasibətləri şərtləndirən amilə çevrilir. Burada icmadakı təbii, dərin, məhdud və emosional münasibətləri müşahidə etmək çətindir. Eyni məkanda yaşayan insanlar sadəcə öz maraq və məqsədlərinə uyğun münasibətlərə üstünlük verirlər. "Kalkulyator" insanlar xüsusi mülkiyyət formasına üstünlük verir, mexaniki münasibətlər daxilində fəaliyyət göstərirlər. Bu münasibətlərin xarakterik cəhəti, onların səthi və bürokratik olması, əmək bölgüsünə əsaslanması, soyuq və texnoloji inkişafdan təsirlənməsidir.

İcmada əlaqələr şəbəkəsi dar və məhduddur, dərin və orqanikdir, hər bir fəaliyyət fərdin deyil toplunun maraqlarına xidmət edir, insanlar bir-birini tanıyır və bir-birinin keçmişini bilir. Bu tanışlıq və keçmişə dair məlumat insanlararası münasibətlərə təsir edir. "Cəmiyyət"də məkan geniş və üzvlərin sayı çox olduğu üçün əlaqələr daha çox formal və kontraktual xarakterlidir, səthidir, qazanc-itki hesablamasına məruz qalır, əlaqə tərəfləri biri-birin əvvəlcədən tanımır və keçmişinə dair məlumata malik deyil.

Tönnis icmanın üç növünü fərqləndirir: məkan eyniliyinə, mental eyniliyə, qan eyniliyinə (qan qohumluğu) əsaslanan icmalar. Məkan (coğrafi) eyniliyinə əsaslanan icmada insanların birliyi və özlərini bir icmanın üzvü kimi qəbul etməsi eyni məkanda yaşamağa, qonşu və yaxud yerli olmağa əsaslanır. Buna kəndin bütün resurslarından ortaq istifadə edən kənd icmalarını misal göstərmək olar. Mental (zehni) icma üzvlər arasında razılıq, zehniyyət və hisslər eyniliyi əsasında formalaşır. Buna dini icmaları misal göstərmək olar. Qan eyniliyi və yaxud qan qohumluğuna əsaslanan icma isə tayfa, nəsil kimi anlayışlar ətrafında birləşən uzaq və yaxud yaxın qohumlardan olan üzvlərin birliyinə deyilir. Burada icmada birgəyaşayış və fəaliyyət məhz qohumluq münasibətlərinin nəticəsi olaraq meydana çıxır.

Tönnisin fikrincə, həm icma həm də, "cəmiyyətin" yaranması və fəaliyyəti iradənin məhsuludur. Lakin "icmada zəka iradəyə tabedir (Kürwille / arbitrary will) "cəmiyyət"də isə iradə zəkaya tabedir (Wesenwille / natural will)" [1, s 145].

İcmaya məxsus təbii iradə üç formada təzahür edir: həzz, vərdiş və yaddaş. Həzz, vərdiş və yaddaş icmanın qohumluq, qonşuluq, dostluq səviyyəsinə uyğun gəlir. "Tönnis icma və "cəmiyyət" arasındakı fərqləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdı:

doi.org/10.61764/lasr.3.2024.12-23

1. İcma kəndin kəndli toplusuna xasdır, "cəmiyyət" isə industrial sosial orqanizmdir;
2. Əmək bölgüsü icmada qohumluq əlaqələri üzrə qurulur və məhdud ixtisaslaşmaya əsaslanır. "Cəmiyyət"də isə rollar professionallaşır və ailə rollarından fərqlənir.
3. Sosial nəzarət sferasında icma ənənəvi adətlər və yazılmamış qanunlara söykənir, "cəmiyyət" formal hüquqa əsaslanır.
4. İcmada əsas sosial institutlar rolunda ailə, qonşuluq, qohumluq, din və ənənə, "cəmiyyətdə" isə korporativ və assosiasiya mahiyyətli birliklər çıxış edir.
5. İcma mədəniyyəti dini dəyərlərə, "cəmiyyət"in mədəniyyəti isə dünyəvi dəyərlərə əsaslanır" [2, s 238].

Əlbəttə Tönnisin qeyd etdiyi fərqləndirici cəhətlər onun yaşadığı dövr və əsas götürdüyü anlayışları xarakterizə edirdi və günümüzdə, xüsusilə, sosial işdə icma anlayışını xarakterizə etmək üçün kifayət etməyə bilər. Digər tərəfdən artıq hazırda bir çox dini və etnik icmalar, hər hansı bir maraq və düşüncə ətrafında formalaşmış icmalar, həm industrial şəhər yerlərində həm də, kənd və rayonlarda müşahidə edilə bilər və ən azından əmək bölgüsü ilə bağlı Tönnisin qeyd etdiyi əlamətlər eyni zamanda hər bir icmada və ümumiyyətlə cəmiyyətdə müşahidə edilə bilər.

Qərb sosiologiyasının nümayəndələrinin fikrincə, "icma müəyyən coğrafi ərazidə müəyyən vaxtda yaşayan, ümumi mədəniyyətə malik olan, müəyyən sosial strukturu əmələ gətirən, ayrıca qrupun tərkibində öz mənlik və birlik hissini təzahür etdirən insanların funksional cəhətdən qarşılıqlı əlaqəyə əsaslanan daxili birliyidir". Talkot Parsons icma dedikdə "özlərinin gündəlik fəaliyyətinin böyük hissəsini malik olduqları ortaq ərazi məkanına keçirən insanlar birliyini başa düşürdü və hesab edirdi ki, icmanın müstəqil tam olması mütləq deyil".

Ümumi olaraq sosioloji baxımdan belə hesab etmək olar ki, icma insanların davamlı məcmusu olub, həmin insanların həyat şəraiti və həyat tərzinin, sosial norma, maraq və dəyərlərinin bu və ya başqa şəkildə eyniliyi ilə xarakterizə olur. Dinin sosiologiyasında dini icma anlayışından istifadə edilir. Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi dini icma əsasən eyni düşüncə və zehniyyət ətrafında insanların birlik halında fəaliyyəti və əlaqələrini özündə birləşdirir. Dini icmalarda üzvlərin qarşılıqlı əlaqəsi, səfərbərliyi və birgə fəaliyyətinin yeganə motivi dini inam və dəyərlər haqda düşüncə eyniliyidir. Belə ki, dini düşüncə eyniliyi zəifləyib yaxud mövcud olmadıqda dini icmanın davamı və fəaliyyəti mümkün olmur.

Qruplar və birliklərin sosial təhlili ilə məşğul olan tədqiqatçılar sosial birliklərin müxtəlif növlərini və xüsusiyyətlərini qeyd edirlər ki, bunların bir çoxunu sosial birliklərin bir forması olan icmalara da aid etmək olar:

A) "Kütləvi birlik: çoxlu sayda fərdi özündə birləşdirən sosial birlikdir və dörd mühüm əlamətlə səciyyələnir: mövcudluğun situativ üsulu ilə; tərkibinin rəngarəngliyi ilə; açıq sərhədlərin mövcudluğu ilə; daha geniş birliklərin struktur elementi hüququnda çıxış etməyə qadir olması ilə.

B) Qrup birliyi: fərdlərin kəmiyyət etibarı ilə müəyyən məcmusudur və malik olduğu əlamətlər bunlardır: davamlı məkan-zaman sərhədləri; tərkibinin dəqiq ifadə olunmuş həmcinsliyi; birlik üzvlərinin müəyyən məqsəd və vəzifələrə malik olmaqla müxtəlif fəaliyyət növlərini birlikdə yerinə yetirməyə qadir olmaqları; daha geniş sosial birliklərin struktur elementi hüququnda fəaliyyət göstərmək qabiliyyəti.

C) Sosial-ərazi birliyi: məkanla məhdud sosial strukturlar çərçivəsində insanlar arasında iqtisadi, sosial, siyasi və digər əlaqələrin mövcudluğu ilə səciyyələnir.

doi.org/10.61764/lasr.3.2024.12-23

Burada əmək bölgüsü və əhalinin yenidən istehsalı hesabına davamlı olaraq mövcud olur.

D) Etnik birlik: ərazi və sosial-mədəni-iqtisadi həyatın vəhdəti əsasında formalaşır. Etnik birliklərin əlamətlərinə bir qayda olaraq vahid dil, mədəniyyət və psixologiyanın ümumi və sabit xüsusiyyətlərini, həmçinin etnik mənlik şüurunu aid etmək olar" [2, s. 241].

Sosioloji aspektdə icma birbaşa və dolayı yolla ifadə edilən xüsusiyyətlərin toplusudur. O, əslində obyektiv təriflərdən kənara çıxan subyektiv təcrübələri ehtiva edir. İcmanı subyektiv tərifinə daxil olan xüsusiyyətlər konkret ölçüyə uyğun gəlməyir, bu xüsusiyyətlər hiss edilir və yaşanılır. İcmanın tərifi onun quruluşundan asılıdır. Ona həm tarixi prizmadan, həm də inkişaf etdiyi coğrafi və ideoloji fondan baxmaq lazımdır. Robert Bellah "sosial cəhətdən bir-birindən asılı olan, diskussiyalar və qərarların qəbulunda birlikdə iştirak edən, həm birliyi var edib həm də, birlikdən qaynaqlanan müəyyən təcrübələri paylaşan insanlar birliyini" icma adlandırır. İcma üzvləri mənşə və xüsusiyyətlər (sosial, mənəvi, təhsil, etnik, iqtisadi, siyasi və s.) müxtəlifliyini qəbul edən iki və ya daha çox insan qrupudur. Bu müxtəlifliyiə rəğmən birləşmək, onlara səmərəli və açıq ünsiyyət qurmağa və ümumi mənafeləri naminə müəyyən edilmiş məqsədlərə doğru birlikdə hərəkət etməyə imkan verir". Bryon Munon hesab edir ki, "icma məhdud coğrafi ərazidə yaşayan, birlik və qarşılıqlı asılılıq hissləri ilə bir-birinə bağlı olan özünü təmin etməyi müəyyən səviyyədə bacaran insan birliyidir". C.Farrington və E.Pine icmanı "diskussiya və kollektiv fəaliyyətə zəmin yaradan əlaqə və ünsiyyət şəbəkəsinə malik insanlar qrupu" kimi tərif edirlər.

İcmaların təşkili əsasına görə, onları başqalarından fərqləndirən xüsusiyyətlərinə görə müxtəlif formaları var. Xüsusilə müasir dövrdə artıq ənənəvi icma anlayışı icma problemi və icmalar iş məsələlərinin həlli üçün kifayət etmir. Bu baxımdan da icmaların üç xüsusi tipindən danışmaq olar: Real (ənənəvi) icmalar, virtual icmalar və xəyali icmalar (şəkil 3).

İcmanın formalaşma və fəaliyyətində əsas diqqət çəkən amil icmanı simvolizə edən, digər icmalardan fərqləndirən və icma üzvlərinin fərqləndirici cəhəti (identifik amil) olmalıdır. Ənənəvi icmalarda simvolizə amili rolunda qan qohumluğu, eyni ərazi, maraq, etnik və ya dini mənsubiyyət çıxış edir. Lakin virtual və xəyali icmalar daha fərqli amillərlə xarakterizə olur. "Modernizmin son dövrləri istisna olmaqla, icma tarixən insanın birgə yaşayış forması olmuşdur" düşüncəsini müdafiə edən Viliam Brugman (William G. Brueggemann) icmanı simvolizə edən amillərin təhlilini verərək, hesab edir ki, "icma mövcud olmaq üçün təcəssüm tapmalıdır [4, p 148]. Yəni, icma üzvləri və icmanın bir hissəsi olmayanlar üçün icmanı simvolizə edən bir faktor olmalıdır ki, məkan əsaslı icmalarda bu təcəssüm və simvolizə faktoru fiziki/coğrafi məkandır. Bu məhdudlaşmış məkan kənd, rayon, yaşayış massivi, klub, məktəb və s. ola bilər. Eyni zamanda hansısa dini məbəd, kilsə, məscid, əyləncə klubu və s. də icmanı simvolizə edən məkan ola bilər. Təbii bu məkan müəyyən sərhədlərə malikdir və bu sərhədlər icmanın fiziki sərhədləri kimi qəbul edilir. Qeyd edilənlərə baxmayaraq "Karp, Stoun və Yoels icmanı məkan və ya ərazi vahidi kimi təsvir etmirlər. "Onlar icmanı qarşılıqlı əlaqə şəbəkələri və ya "qarşılıqlı fəaliyyət sahələri" kimi təsvir edirlər. Phillip Olson, başqa bir aspektdən yanaşaraq hesab edir ki, artıq icmaya ərazi vahidi kimi deyil, daha çox ümumi maraqları və fəaliyyətləri paylaşan insanlar arasında müxtəlif əlaqələr vahidi kimi baxılmalıdır" [4, p 148].

İcmaların xarakterik cəhətlərindən biri də, icmadaxili münasibətlər, güc və imkanlar bölgüsü, məhdudiyyət və mənsubiyyətə görə insanlara fərqli yanaşmalar ola bilər. İcma üzvlərinə məhdudiyyət və mənsubiyyətinə görə fərqli yanaşılan, vəzifə və güc bölgüsündə həmin məhdudiyyət və mənsubiyyət faktoruna əsaslanan icmalar əsasən qeyri-inklüziv və

doi.org/10.61764/lasr.3.2024.12-23

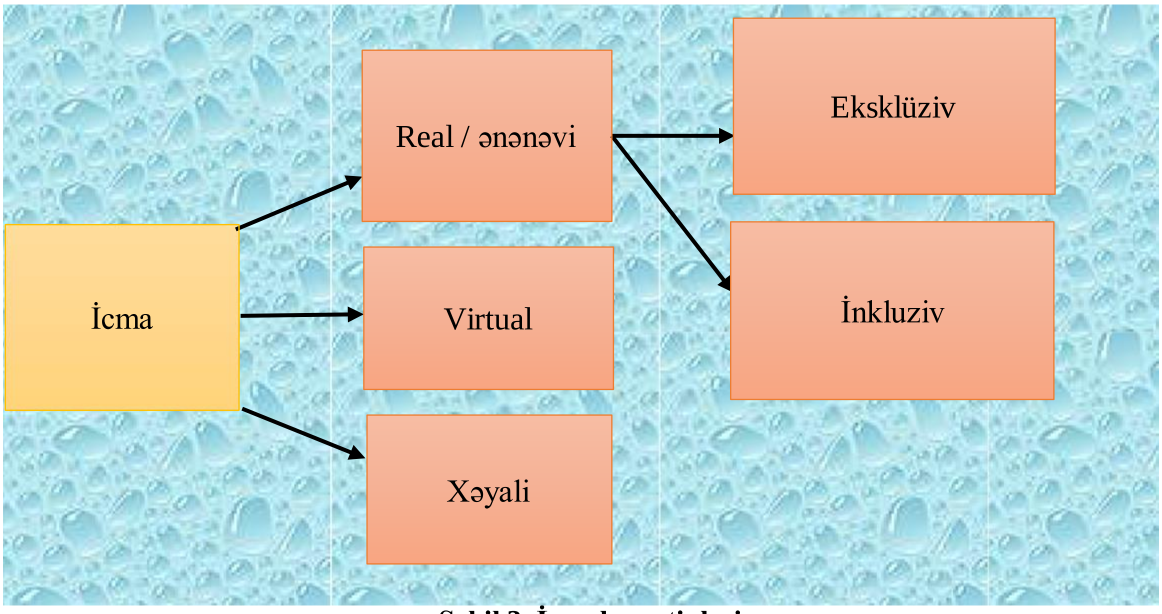

Şəkil 3. İcmaların tipləri
Mənbə: (2)

daha dəqiq desək, "eksklüziv" xarakterli icmalar olur. Bu icmalarda hüquqi bərabərlik və bərabər iştirak imkanları ya olmur və ya olduqca kövrək və zəif şəkildə müşahidə edilir. Bu halda icma daxilində cinsi, yaş, iqtisadi və sağlamlıq durumu, fərqli dini görüşlər və fərqli orientasiyalara görə üzvlərin icma təşəbbüsləri və qərarqəbulundan kənarda qalma halları da ola bilər.

İnklüziv icma üzvlərin müxtəlif fərqli cəhətlərinə baxmayaraq hamısının eyni hüquqlu olduğu, icma resurslarından faydalanma imkanlarının bərabərliyi və hər kəsin "səsi"nin eşidildiyi bir birlikdir. Burada icma üzvlərinin iqtisadi imkanları, yaş, cins, dini və etnik mənsubiyyəti, sağlamlıq durumu (xüsusilə əlilliyi olan şəxslərlə nəzərdə tutulur) onların icmadakı mövqeyinə təsir göstərməli, iştirak imkanlarını məhdudlaşdırmamalıdır. İnklüziv icma məsələsi xüsusilə icmalarda gender münasibətlərinin tənzimlənməsi və icmalarda gənclərin rolunun artması baxımdan olduqca vacibdir.

İnklüziv icmaların fəaliyyəti bu gün ən vacib məsələlərdən biridir. Əslində hələ də xüsusilə bir sıra kənd və rayon icmalarında inklüzivliyin təmin edilməsi icmalarla işin əsasını təşkil etməlidir. Çünki xüsusilə cins və yaş amili həmin icmalarda üzvlərin böyük hissəsinin icma fəaliyyətlərinə, təşəbbüs və planlaşdırma işlərinə cəlb olmasına mane olur. Bəzi icmalar qadınlar və gənclərin aktiv iştirakına mane olur, nüfuzlu şəxslərin düşüncə dominantlığına əsaslanaraq fəaliyyət göstərirlər. Bu isə icmanın səfərbərlik imkanlarını xeyli dərəcədə məhdudlaşdırır, hüquq bərabərliyini pozmuş olur. Qeyri-inkilüziv icmalarda bir çox layihələrin icrası (xüsusilə icma fəaliyyətlərindən kənarda qalan insan qrupları ilə əlaqədar olan layihələr) effektiv nəticələrlə sonuclanmır. Məsələn gender bərabərliyi pozulmuş icmada qadınların hüquq və sosial fəaliyyətinin yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş layihələrin icrası dominant qrupların törətdiyi maneələr nəticəsində ya icra olmur və yaxud icra edilsə də, gözlənilən təsir gücünə malik olmur.

İcmanın inklüziv xarakterli olması həm də, icmanın inkişafı və təşkilatlanması üçün vacibdir. Hər bir icmanın inkişafı icma üzvlərinin aktivliyi, icma problemlərinə həssaslığı, icma problemlərinin həllində effektiv iştirakı və icma səfərbərliyinin təşkilindən asılıdır. Eyni zamanda icma resurslarının daxili və xarici resurslar olaraq iki yerə ayrılmasına baxmayaraq, təcrübə göstərir ki, daxili resursları zəif olan icmanın xarici resurslar hesabına inkişaf etmə ehtimalı da zəifdir. Daha dəqiq desək icma inkişafının əsasını daxili resurslar

təşkil edir və xarici resurslar əsasən köməkçi resurs rolunda çıxış edir. Hər bir icmanın daxili resurslarının nüvəsini isə icma üzvləri təşkil edir. Bu nüvənin güclənməsi inklüzivliyin təmin edilməsi ilə birbaşa əlaqədardır. Mövzuya bu aspektdən yanaşdıqda hazırkı dövrdə icma inkişafı və icmaların təşkilatlandırılması məsələsində inklüzivlik amilinə diqqətin əhəmiyyətini daha açıq şəkildə görmək olar.

Müasir dövrdə sosial sahənin mütəxəssisləri icmaların real və virtual formalarından danışırlar. Real icma ənənəvi forma və məzmunla fəaliyyət göstərən sosial birlikdir. Virtual icmalar isə yeni informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı və insanların sosial həyatında onların rolunun artması ilə əlaqədar meydana gələn icmalara deyilir. Beləki, virtual icmalarla bağlı bəzən internet-icma terminindən də istifadə edilir.

Virtual icma (e-icma və ya onlayn icma da adlanır) təhsil, sosial, peşəkar fəaliyyət və ya digər məqsədlər üçün üz-üzə deyil, əsasən xəbər bülletenləri, onlayn müzakirə platformaları və ya ani mesajlar kimi kommunikasiya vasitələri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan insanlar qrupudur. Müasir dövrdə virtual və onlayn icmalar həm də bir-birini ilk növbədə real həyatda tanıyan insanlar arasında ünsiyyətin əlavə formasına çevrilib. Sosial proqram təminatında ayrılıqda və ya kombinasiyada bir çox vasitələrdən, o cümlədən mətn əsaslı söhbət otaqları və səs, videomətn və ya ani mesajlaşma imkanı verən sosial şəbəkələrdən istifadə edilərək virtual icmalar təşkil edilir. Əhəmiyyətli sosial-texniki dəyişiklik bu cür İnternet əsaslı sosial əlaqələr şəbəkəsi, qruplar və icmaların çoxalmasına gətirib çıxarmışdı. Sosial yüksəliş və kollektiv fəaliyyət üçün coğrafi və maraqlarla bağlı icmaların virtual şəbəkələr yaradaraq onlardan istifadə etməsi də, mümkündür. Buna nümunə olaraq yerli virtual icmaları, müxtəlif dini, siyasi, cinsi və s. maraqlar əsasında formalaşan virtual icmaları misal göstərmək olar.

Virtual icma qarşılıqlı maraq və ya məqsədləri həyata keçirmək üçün spesifik sosial media vasitəsilə əlaqə quran fərdlərin sosial şəbəkəsidir. Virtual icmalar üçün coğrafi mənsubiyyət və qohumluq sərhədləri önəmli deyil. Burada fərqli və olduqca çeşidli dəyərlər və simvolizə edən amillər birləşdirici amil rolunda çıxış edir. Hovard Reynqold 1993-cü ildə nəşr olunan “Virtual icma” (The Virtual Community) kitabında virtual icmalardan bəhs etmişdir. Burada virtual icmanı mümkün edən texnologiyalar, vasitə və platformalar (sosial şəbəkələr, çat otaqları və elektron poçt siyahıları) müzakirə edilir. Reynqold həmçinin, virtual icmaya mənsub olmağın şəxsi-psixoloji duruma və bütövlükdə cəmiyyət üçün potensial faydalarını qeyd edir. Eyni zamanda, virtual təcrübə icmalarının fəaliyyətinin müsbət təsirlərindən danışır.

Virtual ünsiyyət və fəaliyyəti əhatə edən virtual icmaların hamısı qarşılıqlı əlaqəni təşviq edir, bəzən xüsusi bir maraq və ya sadəcə ünsiyyət üzərində fokuslanır. Bəzi virtual icmalar hər ikisini edir. İcma üzvlərinə müxtəlif vasitələrlə ortaq bir maraq üzərindən qarşılıqlı əlaqəyə imkan yaradır, o cümlədən, mesaj lövhələri, çat otaqları, sosial şəbəkələr, ümumdünya hörümçək toru üzərində saytlar və ya virtual dünyalar.

Üzvlər adətən icma dünyasına bağlanır, hər gün əlaqədar saytlara daxil olur və çıxır və həm ünsiyyət həm də informasiya mübadiləsi üçün bunlardan istifadə edir. Şübhəsiz ki, bu, bəzən asılılığa çevrilə bilər. Real dünyada ənənəvi üsullarla formalaşmış icmalar əsasən coğrafi mənsubiyyət və coğrafi cəhətdən (məhəllələr, kəndlər və s.) məhdud olan birliklər olduğu halda, virtual icmalarda coğrafi mənsubiyyət və coğrafi sərhədlər bir çox hallarda heç bir rola malik olmur.

Virtual icma üzvləri adətən coğrafi mənsubiyyət baxımdan səpələnmiş və fərqli məkanlara aid olurlar. Təbii olaraq belə bir xüsusiyyət ənənəvi formada meydana çıxan icmalara verilən təriflərə uyğun gəlmir və məhz elə buna görə də, virtual icmalara yeni tərif verilməli, onların əsasını təşkil edən elementlər yenidən nəzərdən keçirilməlidir. Artıq burada coğrafi sərhəd və mənsubiyyət icmanın təşkilinin əsas amili kimi nəzərdə

tutulmamalıdır. Virtual icmaların digər bir xüsusiyyəti icma üzvlərinin biri-birinə yad olması, hər hansı qohumluq və yaxın münasibətin mövcudluğu şərtinə tabe olmamasıdır. Lakin virtual icmadakı yad insanlar arasında dəstək, məlumat mübadiləsi, dostluq və qəbuletmə aktları real həyatdakı icmalar qədər önəmli və bənzərdir. Virtual icmalarda əsasən ortaq dəyər, maraq və fəaliyyət insanları birləşdirir. Yəni real məkandakı icmaları xarakterizə edən üç əsas xüsusiyyətin yalnız biri virtual icmalarda müşahidə edilir. Digər iki xüsusiyyət (ortaq məkan və tanışlıq/qohumluq əlaqələri) həm müşahidə edilə bilər, həm də, edilməyə bilər.

Virtual icmalarla bağlı ən vacib məqamlardan biri, bir neçə media platforması və ya şəbəkəsi vasitəsilə ünsiyyət qurmaq imkanıdır. Mediaya əsaslanan icmaların mövcud olmağına dair ilk araşdırmalar virtual reallığın təbiəti, virtual məkandakı icmaların icma kimi nəzərdən keçirib-keçirilməməsi idi. XVII əsrdə London Kral Cəmiyyəti ilə əlaqəsi olan alimlər məktub mübadiləsi yolu ilə bir icma yaratmışdılar. 1963-cü ildə Melvin Vebber tərəfindən icad edilən “azad edilmiş icma” və 1979-cu ildə Berri Vellman tərəfindən təhlil edilən “yaxınlığı olmayan icma” əsəri qeyri-lokal icma haqqında düşüncənin yeni mərhələsini başlatmışdır.

Xəyali icma. Hazırda virtual icma ilə yanaşı xəyali icma anlayışından da istifadə edilir. Benedikt Andersonun 1983-cü ildə "Təsəvvür edilən icmalar" adlı əsərində ümummilli qəzetlər kimi müxtəlif texnologiyaların erkən milli dövlətlər arasında milli və regional şüurun inkişafına necə töhfə verdiyi təsvir edilmişdir. Nəzəriyyələrini Andersonun “Təsəvvür edilən icmalar” əsəri üzərində quran bəzi müəlliflər bu konsepsiyanı tənqid etmiş, bütün icmaların ünsiyyətə əsaslandığını və virtual-real dixotomiyasının dağıldığını iddia etmişlər.

Benedikt Andersonun “Təsəvvür edilən icma” əsərində milliyətçiliyi izah etmək məqasədi ilə “çap mediası xəyali icmalar formalaşdırır” konsepsiyasını irəli sürmüş və isbat etməyə çalışmışdır. Onun fikrincə, xəyali icmaların formaşmasının səbəbi “çap mediası”dır və Anderson bu əsərində çap mediasını konkret olaraq “çap kapitalizmi” adlandırır. Andersonun iddiasına görə kapitalist təşəbbüsçülər kitabları və başqa materiallarının tirajını maksimallaşdırmaq məqsədi ilə onları artıq Latın dilində yox, danışıq dillərinə daha yaxın dillərdə buraxırdılar. Bu həmin dillərdə (və ya ləhcələrdə) ümumi diskursları yaradaraq, “milli çap dilləri” əsasında Avropanın ilk milli dövlətlərinin formalşması ilə nəticələnib [3, p 35-36].

Özü marksist olan Andersonun, nə marksizmdən, nə də liberalizmdən gələn millətçiliyin izahlarını qəbul etmədiyini bildirirdi. Andersonun konsepsiyasının qısaca izahını belə vermək olar: media xəyali kimlik (identiklik) və xəyali ortaq dəyərlər-maraqlar ətrafında insanları birləşdirərək xəyali icmaların, birliklərin yaranmasına şərait yaradır. Bəzən bu xəyali icmaların əsasını təşkil edən düşüncə və ya ideologiya güclənərək daha böyük insan birliklərini öz ətrafında birləşdirir, onların səfərbərlik səbəbinə çevrilir. Bütün bunlar isə ciddi sosial hərəkat və hadisələrlə nəticələnə bilir.

Bütün bunlara baxmayaraq Anderson millətçiliyə qarşı pessimist mövqedə olduğu söylənilmir və onun fikrincə, millətçilik qloballaşan dünyada köhnəlmiş bir ideya deyil. Anderson millətçilikdə mövcud olan utopik elementi müsbət qiymətləndirir. Andersona görə “millət” süni olaraq inşa edilən bir şeydir. O, 1778 və 1838-ci illər arasında Cənubi və Şimali Amerikada ortaya çıxan elit təbəqənin şüurlu şəkildə özlərini bir millət olaraq tanıtdıqlarını və ilk milli-dövlət modellərinin bu şəkildə yarandığını irəli sürür. “Millətçilik düşüncəsi” milləti və milli-dövləti birlikdə inşa edir. Anderson Fransa və Amerika təcrübəsinə istinad edərək millətin yaranmasının necə inkişafını göstərir. Millətçiliyin belə formada və qeyd edilən təcrübələrdə inkişafı əsasən iki şəkildə müşahidə edilə bilər: ilk mərhələdə vətəndaş millətçiliyi olaraq meydana gəlir və ikinci mərhələdə etnik millətçilik

olaraq davam edir. Anderson millət nəzəriyyəsində yazılı ədəbiyyata və onun yayılmasına mərkəzi bir rol verir. O, hesab edir ki, millətçiliyin inkişafı, kitabların sayının artması və mətbəə texnologiyasının inkişafı ilə əlaqəlidir və millətin yaranışı üçün “həqiqi hekayələr”dən çox “əfsanə”lərə və “fantastik anlayışlar”a ehtiyac duyulur. Əlbəttə Andersonun irəli sürdüyü bu fikirlər müxtəlif cəhətlərdən ciddi tənqidlərə məruz qalmışdır. Lakin müasir dövrdə müxtəlif icma və birliklərin yaranması, təşkilatlanması, aktiv fəaliyyəti və inkişafında etməsində medianın rolunu inkar etmək də doğru olmazdı.

Artiq müasir informasiya və kommunikasiya texnologiyaları, həmçinin virtual məkanda formalaşmış icmaların mövcudluğu icmalarla iş konteskdtində təşkilatlanma və inkişaf prosesinə müsbət təsir edir. Təşkilatnadırma və inkişaf hər bir ölkədə icmaların fəaliyyəti və davamlılığını şərtlərindən əsas amildir. Həm icmanın təşkilatnadırılması həm də onun inkişafı istiqamətində aparılna işlər sonucda icmanın effektiv fəaliyyəti və davamlılığını təmin edir. Bir şox ədəbiyyatlarda isə bu iki fəaliyyət arasında ciddi bir fərq və sərhəd qoyulmadan bəzən eyni fəaliyyətlər kimi nəzərdən keçirilir. Bu halda daha çox nəticəyönümlü yanaşma özünü göstərir və icmanın inkişafı ilə təşkilatlanmasını eyni fəaliyyət kimi dəyərləndirən mütəxəssislər hesab edirlər ki, hər iki fəaliyyət sonda icmanın fəaliyyətinin səmərəliliyi və effektivliyini təmin edir, onun davamlılığı və irəliləməsinə səbəb olur. Bu baxımdan da bu iki fəaliyyəti biri-birindən fərqləndirmək doğru olmaz.

Qeyd edilənlərə baxmayaraq, əlaqədar ədəbiyyat və əsərlərin əksəriyyətində icmaların inkişafı icmaların təşkilatlandırılmasından fərqləndirilir və bunların iki ayrıca proses və fəaliyyət olduğu qeyd edir. Belə yanaşıldıqda bu iki prosesin fərqli cəhətlərinin dəqiqləşdirilməsi və izahı əhəmiyyət kəsb edir.

“**İcmanın inkişafı**” icma üzvlərini gücləndirmək, onların rifah və inkişafına mane olan amilləri aradan qaldırmaq və daha güclü icmalar yaratmaq məqsədi daşıyan bir prosesdir. İcmanın inkişafı səlahiyyətlərin artırılması, insan hüquqları, inklüzivlik, sosial ədalət, öz müqəddəratını təyinetmə və kollektiv fəaliyyət prinsiplərinə əsaslanan vahid yanaşmadır. İcma inkişafı təşəbbüslərində bilavasitə iştirak edən uşaqlar və ailələr bacarıqların, biliklərin, səlahiyyətlərin artırılması və özünü effektivliyin artırılmasından faydalana bilər və inkişaf etmiş sosial inklüzivlik və icma əlaqəsini təcrübədən keçirə bilərlər.

İcma inkişafı sosial işçilərin icma inkişaf korporasiyaları (QHT-lər, müxtəlif təşkilatlar və icma üzvləri tərəfindən yaradılmış hərəkatlar) vasitəsilə icma üzvlərinə iqtisadi, siyasi və sosial layihələri planlaşdıraraq, dizayn və həyata keçirməklə kömək etdiyi bir üsuldur. Antonia Pantoja və Wilhelmina Perry icma inkişafını iqtisadi cəhətdən asılı və siyasi hüquqdan məhrum edilmiş icmaların üzvlərinin birgə işləməsi vasitəsi kimi müəyyən edir ki, əsas məqsədi aşağıdakılardan ibarətdir:

- Onları yoxsulluq və asılılıq vəziyyətinə salan və bu durumun davamına səbəb olan qüvvələri və prosesləri anlamaq.
- İcma və üzvlərin güclü tərəflərini səfərbər edərək onları təşkilatlandırmaq və məlumat, bilik, bacarıq və maliyyə resurslarını nəzərə alaraq fəaliyyət planı hazırlamaq.
- Fərdlər və qrup mədəniyyətinin asılılıq və gücsüzlüyə səbəb olan elementlərini aşkara çıxararaq, bu amilləri aradan qaldırmaq.
- Üzvlərin rifahına xidmət edən və əsasən iqtisadi xarakterli olan yeni xidmətlərin və sosial proqramların icrası, bərpası və inkişafı üçün fəaliyyət göstərmək [4, p. 212].

İcma inkişafı dedikdə əsasən həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasını məqsəd kimi qarşısına qoyan əraziyönümlü və həllyönümlü kompleks dəyişikliklər nəzərdə tutulur. Sosial işdə icmalarla iş sahəsində icmaların inkişafı effektiv bir yanaşma olaraq qəbul edilmişdir. İcmaların inkişafı sadəcə mövcud bərabərsizliklərin nəticələrini minimuma

endirməyə deyil, ümumiyyətlə bərabərsizliyə son qoymağa çalışır. Tipik olaraq, icma inkişafı ədalətsizlik və yoxsulluq yaradan amillər, sistemlər və mühiti diqqət mərkəzində saxlayır. İcma inkişafı inteqrasiya olunmuş çoxşaxəli müdaxilələri nəzərdə tutur". İnkişaf cəhdlərində icmada müşahidə edilən problemin həllində icma imkanalrı və icma potensiyalına ciddi diqqət yetirilir. Məsələn, oxsulluq hər bir cəmiyyətdə mürəkkəb və özünəməxsus tərzdə ifadə olunduğundan, biz icmanın inkişafı naminə yoxsulluqla mübarizə üçün həmin icmanın öz xarakterik cəhətlərinə nəzər yetirməli, daha çox icmanın potensiyalına istinad edərək ortaq və birgə fəaliyyətlərin intensivləşməsi və yerli mübadilə sisteminin yaxşılaşdırılmasına çalışmalıyıq. Çünki icmada yoxsulluq səviyyəsini azaltmaq və rifah səviyyəsinin yaxşılaşdırmaq istədikdə sadəcə müəyyən bir faktora diqqət və konkret bir problemin həllinə yönəlməklə mümkün olmur və bu "kompleks həll" yolunu tələb edən bir məsələdir. Burada davamlı inkişafa nail olmaq üçün məskunlaşma, ekoloji təhlükəsizlik, xidmətlərə əlçatanlıq, iqtisadi inkişaf və s. problemlərin sistemli təhlili və kompleks həlli vacibdir.

İcma inkişaf modellərinə gəldikdə əsasən 4 modeldən danışmaq olar: "qonşuluq inkişafı modeli (icm daxilində insanların rifahının təmin edilməsi üçün biri-biri ilə, qonşularla birgə fəaliyyət və mübadilə imklanlarını artırmaq), sosial fəaliyyət modeli (bu model gücün və resursların yenidən bölüşdürülməsinə və təcrid olunmuş sosial qrupların qərar qəbul etmə səlahiyyətində effektiv və birgə iştirakına diqqət yetirir), sosial planlaşdırma/siyasət modeli (icma üzvlərinin rastlaşdırları problemlərin həlli üçün rasiona və məqsədyönlü, texniki cəhətdən düşünülmüş planlar hazırlanır, əsasən diqqət səhiyyə, təhsil, mənzil təminatı və uşaqların inkişafına yönəlir), lokal/yerli inkişaf modeli (insanların özünədəstək potensiyalını gücləndirmək prinsipinə əsaslanır və insanyönümlü bir modeldir. İcma üzvlərinin özünədəstək və itraksiya gücünü artırmaqla qarşılıqlı əməkdaşlığı əsas götürür)" [5].

İcma təşkilatlandırılması icma üzvlərinin potensiyalına istinad edərək onların siyasət və qərarqəbulu proseslərində rolunu artırmaq istiqamətində aparılan işdir. əsa məqsəd icma üzvlərinin sosial-siyasi iştirak və fəaliyyət səviyyəsini artırmaqla onların həyatının yaxşılaşmasına təsir etməkdir.

Təşkilatlandırma nisbətən passiv qrupların ortaq maraqlar uğrunda effektiv iştirakı üçü şərait yaradan bir fəaliyyətdir. Təşkilatlandırmanın başlıca məqsədi qərarqəbulu imkanlarının təkrar bölgüsü yolu ilə kənarda qalan qrupların siyasət və sosial proseslərdə təsir gücünü artırmaqdır.

Randy Stoeckerin fikrincə, təşkilatlandırma təsir imkanları məhdud olan "icmalarla liderlər, bazar və hökumət arasında əməkdaşlıq əlaqələri qurur, insanların rifahına diqqəti yönəldir, icmadaxili investisiyaların təşviqinə və mənzil və biznesin inkişafına kömək edir. təşkilatlandırma icma üzvləri arasında birlik və harmoniyanı gücləndirə, onların ümumi mənafe uğrunda birgə fəaliyyət meyli və öhdəliyini gücləndirir" [4, p 221].

İcma üzvləri arasında müəyyən bir məsələ ilə bağlı ziddiyyətlər olsa da, təşkilatlandırma, onları qarşılıqlı anlaşma və rasional müzakirə fonunda səfərbər olaraq bir-birini başa düşməyə və ümumi məqsədlərinə diqqət yetirməyə sövq edə bilər.

Qeyd edilənlərə nəzərən icmanın inkişafı ilə təşkilatlandırılması arasında fərli və oxşar cəhətlərin olduğunu görmək mümkündür (cədvəl 1). Bu fərqli cəhətlərə baxmayaraq inkişaf və təşkilatlandırma biri-birinin şərtləndirən, təkmilləşdirən və daha tez bir zamanda effektiv nəticələrin əldə edilməsinə şərait yaradn fəaliyyətlərdir.

İcmanın inkişafı və təşkilatlandırılmasına dair oxşar və fərqli cəhətləri ümumiləşdirilmiş müqayisəli izahı verildi [6] və göründüyü kimi bu iki yanaşma sadəcə məqsəd və nəticə baxımından deyil həmdə müxanizm və alətlər baxımınından da fərqli xüsusiyyətləri ehtiva edirlər.

Cədvəl 1. İcmanın inkişafı və təşkilatlandırılması arasında fərli və oxşar cəhətlər

İcmanın inkişafı və təşkilatlandırılması	
Oxşar cəhətlər	Fərqli cəhətlər
Təcrid olunmuş insanların həyatını yaxşılaşdırmaq üçün sistemli ədalətsizliyi aradan qaldırmaq cəhdləri.	İnkişaf yanaşmasından fərqli olaraq icma təşkilatlandırılması icma ilə institutlar və hakimiyyət arasında zidiyyətlərin mövcudluğunu dəyişikliyin zəruri elementi hesab edir.
Hər iki yanaşma məkan yönümlü fəaliyyət olub yerli potensiyala diqqət yetirir.	Təşkilatlandırma rəhbərləri bəzi istək və məqsədlərə nail olmaq üçün diqqətləri cəlb edəcək mübahisələrə səbəb olacaq mövzular ətrafında birləşməyi zəruri hesab edirlər.
Hər ikisində müəyyən edilmiş məkan daxilində qonşularla tərəfdaşlıq qurulur və fəaliyyətə dəstək üçün onların da imkanlarından istifadə edilir.	İcma İnkişafı yanaşması ümumiyyətlə konsensus, iştirakçılıq və müxtəlif sektorlar arasında daha çox əməkdaşlığı əsas götürür və konfliktdən uzaqdır.
Bu yanaşmaların hər ikisi ədalətsizliyə qarşı uzunmüddətli həll yolları axtarır və bu yöndə sistemləri və strukturları yenidən formalaşdırmağa çalışır.	Təşkilatlandırma bir çox hallarda sistemlərə təzyiq edərək dəyişikliyə və təkrar formalaşdırmağa nail olmaq istədiyi halda, inkişaf yanaşması onların yerli ekosistem daxilində yenidən formalaşdırılmasına təkid edir.

Mənbə: müəllif tərtibi

Bu fərqli cəhətlər icmalarla iş layihələrinin dizayn və planlaşdırılması üçün əsas çıxış nöqtəsi hesab edilir.

Nəticə

Beləliklə qeyd etmək olar ki, icma ilə iş zamanı icma mütəxəssisi ilk öncə icmanın inkişafı və təşkilatlandırılması arasındakı ciddi fərqi nəzərə almalı, ona uyğun olaraq fəaliyyət layihəsini dizaynedib, planlaşdırmalıdırlar. Əslində inkişaf və təşkilatlandırma məqsəd və nəticə baxımdan kifayət qədər fərqlidirlər və bu da, icmalarla iş zamanı icma ilə bağlı yanaşmanın dəqiqləşdirilməsinin böyük əhəmiyyətini göstərir. eyni zamanda icma ilə iş zamanı müsir tələblər və imkanlar, həmçinin, icmanın müasir tipləri və xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Təbii olaraq, ənənəvi əsaslarla fəaliyyət göstərən icma ilə virtual icmalra eyni yanaşma və münasibət icma mütəxəssisinin fəaliyyətinin uğur ehtimalını minimuma düşürmüş olar. Bu mövzu səfərbərlik və icmanın daxili və xarici resurslarına münasibətdə də əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Q.V.Osipov (məsul erdaktor). Qərbi Avropada və ABŞ-da sosiologiya tarixi (tərcümənin elmi redaktoru: İzzət Rüstəmov). Bakı; Turan nəşriyyatı. 2010, 612 s.
2. Z.T.Qolenkova, M.M.Akuliç, V.N.Kuznetsov (tərcümə: İzzət Rüstəmov). Ümumi sosiologiya. Bakı; Diplomat. 2007, 494 s.
3. Benedıct Anderson. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism (revised edition). London & New York; Verso. 2006, 235 p.
4. William Brueggemann. The Practice of Macro Social Work (fourth edition). Belmont; Brooks/Cole Publishing Company. 2014, 524 p.
5. https://epgp.inflibnet.ac.in/epgpdata/uploads/epgp_content/S001610/P001769/M023901/ET/1507268112Mod15ModelsofCommunityOrganizationtext.pdf
6. https://www.luptoncenter.org/community-development-and-community-organizing/

doi.org/10.61764/lasr.3.2024.12-23

Мохаммад Саедабад

ОРГАНИЗАЦИЯ И РАЗВИТИЕ СООБЩЕСТВ, ОТЛИЧИТЕЛЬНЫЕ ЧЕРТЫ

Резюме

Работа с сообществами, развитие и организация сообществ, повышение возможностей внутриобщинной солидарности и мобилизации, а также в целом повышение уровня благосостояния различных типов сообществ всегда были одними из вопросов, находящихся в центре внимания социальной защиты и социальной политики. Развитие сообществ важно для развития общества, успешной реализации макропроектов и обеспечения общего национального развития. Поэтому развитие, организация и мобилизация сообществ были в центре внимания как социологов, так и социальных работников. Социальные работники, в частности, не просто исследуют препятствия и пути выхода из развития сообществ, но и работают с сообществами на основе конкретных решений и реализации проектов, предпринимают реальные шаги для их развития. Хотя в этом направлении существуют разные подходы, двумя основными являются «развитие сообщества» и «организация сообщества». Очень важно знать это более четко и определить, какой подход использовать при работе с сообществом. Учитывая, что иногда предпринимаются попытки отождествления этих двух подходов, четкое объяснение их теоретически и теоретически различных и схожих аспектов, сравнительный анализ и исследование возможности применения к разным типам сообществ (традиционным, инклюзивным, виртуальным и воображаемым) составляют основную цель исследования.

Ключевые слова: *сообщество, организация, развитие, виртуальные сообщества, потенциал сообщества*

Mohammad Saedabad

COMMUNITY ORGANIZATION AND DEVELOPMENT, DISTINCTIVE FEATURES

Summary

Work with communities and the development and organization of communities, increasing the possibilities of intra-community solidarity and mobilization, and generally raising the level of well-being of different types of communities has always been one of the issues in the focus of social protection and social policy. The development of communities is important for the development of the society, the successful implementation of macro projects and ensuring the overall national development. Therefore, the development, organization and mobilization of communities has been the focus of both sociologists and social workers. Social workers, in particular, do not just examine the obstacles and ways out of community development, but also work with communities on the basis of concrete solutions and implementation of projects, and take real steps for their development. Although there are different approaches in this direction, the two main approaches are "community development" and "community organization". It is very important to know these more clearly and to specify which approach to take when working with the community. Taking into account that there are sometimes attempts to equate these two approaches, the precise explanation of their theoretically and theoretically different and similar aspects, comparative analysis and the study of the possibility of application to different types of communities (traditional, inclusive, virtual and imaginary) constitute the main goal of the research.

Keywords: *community, organization, development, virtual communities, community potential*

doi.org/10.61764/lasr.3.2024.24-28

UOT 1:008

Rabil Mehtiyev
Bakı Mühəndislik Universiteti, dosent
rabil.mehtiyev@mail.ru
https://orcid.org/0000-0002-7809-8867

SOSİAL MÜNASİBƏTLƏR SİSTEMİNDƏ ESTETİK ŞÜUR

Sosial münasibətlər sistemində estetik şüur və onun formalaşması bilavasitə cəmiyyətdaxili proseslərin dinamikası ilə şərtlənir. Dəyişən cəmiyyət meyarları estetik şüurun məzmununu, təzahür formalarını transformasiyaya məruz edərək yeniləyir. Bundan irəli gələrək, estetik şüur ictimai şüurun bir hissəsi kimi onun digər formaları ilə əlaqədə olmaqla, insanın dünyaanlamı və düyagörüşünü tamamlayır. Bu mənada bu şüur forması daha çevik olmaqla, fərdin sosial rollarına adekvat olaraq şaxələnir. Yəni, estetik şüur daha çox gerçəkliyə münasibət, insanın ruhi vəziyyəti ilə bağlıdır, yaratdığı münasibət qiymətləndirmə şəklində olub idrak prosesində zəruri həlqədir.

Məqsəd **–** Estetik şüurun sosial münasibətlərin dinamik dəyişiklikləri konteksində məzmunca yenilənməsini araşdırmaq

Metodologiya **–** Analiz və sintez metodlarından istifadə olunmaqla estetik şüurun sosial münasibətlər ilə şərtlənməsi tədqiq olunur

Tədqiqatın nəticələri **–** Estetik şüura sosial münasibətlər konteksində baxılaraq onların qarşılıqlı dialektikası təhlil olunur

Açar sözlər *– estetik şüur, sosial münasibətlər, estetik fəaliyyət, estetik gözəllik, estetik ideallar*

Giriş

Estetik şüurun struktur komponentlərinə gəldikdə bura estetik münasibətlər, hislər, estetik ehtiyaclar, qavrayış, estetik təxəyyül, estetik zövq aid edilə bilər. Bu komponentlərin ardıcıllığı ixtiyari olmaqla fərdlərdən asılı olaraq dəyişir. Yəni, fərdin əhatə olunduğu mühit, onun ehtiyacları, gözləntiləri zaman və məkan konteksində çevikdir. Bu baxımdan eyni bir obyekt, ya proses fərdin təfəkküründə müxtəlif şəkildə inikas edə bilər. Bu proses mühakimə və qiymətləndirmə hissi və əqli idrakın hazırlıq səviyyəsindən birbaşa asılıdır. Estetik duyğu mənəvi axtarışlar ilə birləşərək fərdin şüuraltı duyumuna və cəmiyyətdəki gözləntilərinə bağlıdır.

Estetikliin ən başlıca əsası gözəllikdir. Estetikanın predmeti bir çox yüzilliklər ərzində gözəllik kateqoriyası ilə ifadə olunurdu (3, s.180). Birmənalıdır ki, insan daim gözəllik axtarır, buna görə vəsait xərcləmək lazım gələndə imtina etmir. Gözəllik axtarışına hər bir fərd ilk növbədə özündən başlayır. Bacardığı qədər gözəl, cəlbedici olmağa çalışır. Bunun üçün dəbdən, ən azı onu əhatə edən yaxın çevrəsindən geri qalmamağa çalışır. Daxili əminlik yaranana qədər cəhd edir, ətrafdakı yeni trendləri və meylləri gündəlik həyatında təsbit etməyə çalışır.

Bundan sonra cəmiyyətdəki gözəlliklərə diqqət kəsilməyə, onları özününküləşdirməyə nail olmaq istəyir. Bu zaman insanı əhatə edən reallıq ön plana çıxır. Hansı mühidə yaşamaq insanın sosiallaşmasına və esteik şüurunun təşəkkülünə mühüm təsir göstərir.

Bu proses tədrici xaraker daşıyır və sosiallaşmanın mərhələlərinə adekvat olaraq dəyişir. Gözəl ilə təmasda olan subyekt (insan və ya bir qrup insan) ideal və maddi olanın harmoniyasını yaşayır, estetik zövq alır. Zamanın əvvəlindən bəşəriyyətə xas olan gözəlliklərə, ideala can atmaq yaradıcılığa həvəsləndirici bir mesajdır, çünki insanın təbii deyil, özünün

doi.org/10.61764/lasr.3.2024.24-28

yaratdığı formada ifadə etməsinə səbəb olur. Beləliklə, mədəniyyətdə gözəllik həmişə genetik funksiyanı yerinə yetirir və davam etdirir – yaradıcılığı təşviq edir (2, s.12-13).

Esteik şüurun inkişafı cəmiyyətin sosial-iqisadi inkişaf səviəsindən birbaşa asılıdır. Estetik şüurun suverenliyi onun tərifi ilə birləşir. Tarixi şüur kimi, içindəki estetik keyfiyyətlərə görə sosial zamanın dinamik məkanında fəaliyyət göstərir (4, s.184).

Estetik şüur sosial münasibətlərdə

Cəmiyyətdəki mədəni inkişaf səviyyəsi mənəvi sferaya həlledici təsir göstərir. Buna misal olaraq tarixi məkanlara, mədəni obyektlərə insanların çıxışı üçün yaradılan şəraiti nəzərdə tuturuq. Vahid ziyarət kartlarının istifadəyə verilməsi, onlayn bilet satışı, bonus sisteminin olması və sair asanlaşdırıcı amillər əlçatanlığı artırır. Bu da öz növbəsində fərdlərə stimul verməklə onların sosial-mədəni fəallığını yüksəldir. Tərəddüd edən, vaxtı az olan insanlar belə imkanlardan yararlanırlar. Praktiki estetikanın maraq sferası (gündəlik estetika) - məişət sferasında, insan davranışı, elmi yaradıcılıq, idman, estetik ritualların, adətlərin, kütləvi tədbirlərin estetik mənimsənilməsidir (5, s.6).

Kütləvi mədəniyyətin təsiri nəticəsində fərdlərin estetik şüuru radikal şəkildə də dəyişə bilər ki, bu da tədricən cəmiyyətdəki mənəvi iqlimin dəyişməsinə səbəb olur. Proses qarşılıqlı təsir və əks təsir qaydası ilə baş verdiyi üçün estetik şüurun ictimai şüurdakı yeri və çəkisi də adekvat olaraq yenilənir.

İctimai rəyin əhəmiyyətli olduğu indiki mərhələdə estetik zövq bəzi hallarda məzmunu qabaqlayır. İnsanlar prezentabellik moduluna uyğun seçimlər edir, mahiyyətə bir o qədər əhəmiyyət vermirlər. Bu isə sosial münasibətlərin, onun bir hissəsi olan ictimai şüururn transformasiyasına gətirib çıxarır. İctimai rəydə müəyyən assosiasiyalar doğuran brend firmalar, transmilli şirkətlər, belə qəbildən olan digər strukturlar bu mənada fəal təsiredici gücə malikdirlər. Çevik bazar siyasəti ilə gündəmi zəbt edir, estetik ideallar yaradırlar.

Eyni zamanda qeyd edək ki, estetik şüur yalnız aktiv həyat tərzi ilə formalaşmır. Passiv formada da inikas fərdlərdə duyğular yaradaraq onlarda müvafiq qiymətləndirmə və əxz etmə doğurur. Bura ədəbiyyat mütaliəsi, müxtəlif süjetlərin izlənilməsi və sair daxildir.

Estetik şüurun öz yaranma mexanizmi də yeni keyfiyyət dəyişiklikləri doğurmaqla məzmun dəyişikliklərinə ehtiyac yaradır. Bu dinamik, zamanla ayaqlaşan bir fenomendir. İnsani ideallarıın inkişaf dinamikası bütövlükdə estetik təfəkkürün inkişaf dinamikasını müəyyən etmişdir, insani idealların hər bir tarixi tipi uyğun estetik təfəkkür tərzini formalaşdırmışdır, sosial idealların tarixi dinamikası estetik təfəkkürün bu və ya digər formasında əks olunmuşdur (1, s.135).

Onun məzmununa fərdin qrup mənsubiyyəti, ailə dəyərləri, yaşadığı ərazinin spesifikası təsir edir. Qrup mənsubiyyəti iki formada ola bilər: birincisi rəsmi qrup, digəri isə qeyri-rəsmi. Rəsmi qruplara iş kollektivləri, şagird, tələbə qrupları və sair, qeyri-rəsmi qruplara isə dostlar, qohumlar, qonşular və sair aid edilə bilər.

Belə qruplarda təmsil olunmaq insanın sosiallaşmasına, kollektiv formatda şüurunun formalaşmasına, eləcə də estetik zövqünün inkişafına səbəb olur. Ailə dəyərləri isə daha çox ənənələrə, imitasiyala əsaslanır. Burada valideynlər, böyük yaşlı ailə üzvləri müstəsna rol oynayır.

Yaşadığı ərazinin spesifikası dedikdə, ilk növbədə şəhər, kənd bölgüsü və bunlar daxililində diferensiallaşma nəzərdə tutulur. Məsələn, dağ rayonu sakinləri ilə aran zonası insanları arasında coğrafi xüsusiyyətlərdən irəli gələn yanaşma, qiymətləndirmə, zövq fərqləri danılmazdır. Bu mənada ərazidə qarışıq nikahlardan doğulanların olması, müxtəlif etnik qruplara mənsub insanların yaşaması mühüm rol oynaır. Belə ki, qarışıq mədəniyyət daşıyıcılarının bir mühtidə olması onların gündəlik şüuruna təsir eməkdədir. Bu faktor

doi.org/10.61764/lasr.3.2024.24-28

dəyərləndirmədə də şüuraltı kodlar yaradır. Estetik ideallar məhz bu şərtlərdə formalaşır və yeniliklər axtarışında olur.

Estetik ideallarin təşəkkülündə romantizmin də müstəsna rolu vardır. Romantizmin estetik bazasını bədii ideallaşdırma təşkil edir ki, bununla da romantik duyğular insanların daxili dünyasında sarsıntılar doğurmaqla onları mənəvi axtarışlara sövq edir. Romantik ədəbiyyat, rəsm nümunələri bu baxımdan mühüm rol oynayır. Bu cərəyana aid bədii mütaliə insanlarda personajların daxili aləmi ilə bağlı müəyyən assosiasiyalar yaradır. Belə personajların fəzilətləri subyektlərdə fərqli duyğular yaradır.

Söhbət gözəl, ülvi, ahəngdar, qəhrəman, kamil olandan gedəndə şüur istər-istəməz onları tamamilə dəyişməz, davamlı, əbədi bir şey kimi, birdəfəlik çevrilmiş ideal və prinsiplər sferası kimi qəbul etməyə çalışır, çünki hətta gündəlik həyatda belə biz tez-tez "solmayan gözəllik", "əbədi harmoniya", "yaşlanmayan şah əsərlər" və s. kimi ifadələr işlədirik (6, s.17-18).

Postsənaye dövrü və estetik şüur

Bəşəriyyət dördüncü sənaye inqilabı mərhələsində yaşayır. Bu mərhələdə insanın imkanları və istəkləri əvvəlki dövrlərdən ciddi şəkildə fərqlənir. Sosial şəbəkələrin məişət tərzini belə dəyişdiyi bu mərhələdə insanlar konservatizmdən uzaqlaşmaqdadırlar. Yeniliklər bir çox hallarda mahiyyətinə varılmadan qəbul olunur. Süni zəkanın daha çox tətbiq ounduğu 4-cü sənaye inqilabı mərhələsində estetik zövqlərin formalaşması prosesi fərqli şəkildə baş verir. İndi insanlar təsəvvüründə olanları texnoloji vasiələr ilə daha rahat əldə etmək imkanındadırlar. Müxəlif tətbiqlərdən isifadə olunmaqla əlverişli nümunələrin yaradıla bilinməsi estetik təxəyyülün miqyasını da genişləndirir.

Hazırda estetikanın başlıca kateqoriyaları olan gözəllik, nəciblik, ülvilik, komiklik və başqaları süni intelekt vasitəsilə obrazlaşdırıla və ya fərqli kaloritdə təqdim oluna bilər. Odur ki, müxtəlif sosial statusa malik insanlar öz zövqlərinə uyğun predmet və mənəvi nümunələrini sifariş edə, yaxud hazır maketlərdən istifadə edərək hazırlaya bilərlər. Buna indi daha az vaxt və resurs tələb olunduğu üçün əksəriyyət üçün daha əlçatan və cəlbedicidir. Estetik şüur postsənaye dövrünün belə imkanları müqabilində daha çox beynəlmiləl xislət alır.

Qlobal meyllər estetik şüurun milli ruhunu tədricən assimliyasiya etməkdədir. Bu qaçılmaz proses olub bütün cəmiyyətləri əhatə edir. Qlobalizmin mənfi təsirləri ictimai şüurun digər formaları kimi estetik şüura da sirayət edərək onu daha çox kosmopolit ruha daşıyır. Buna görə də ictimaiyyət estetik zövqü formalaşdıran milli faktorlara, maddi və mənəvi mədəniyyət nümunələrinə daha çox müraciət etməli, gənc nəslin tarixi irsə uyğun tərbiyə olunmasına çalışmalıdır.

Yalnız müvafiq dövlət strukturlarının hərəkətlililyi bu məsələnin tam və kompleks həllini təmin edə bilməz. İctimaiyyət, təhsil struktuları, media qurumları, ayrı-ayrı ziyalılar gənclərin estetik şüurunun formalaşmasında milli kaloritin dominantlığını təmin etməyə mənəvi borcludurlar.

Nəticə

Estetik şüurun formalaşması və fərdin həyatı boyu yenilənməsi sosial münasibətlərə inteqrasiyada mühüm yer tutur. Sosiallaşma prosesinin mərhələlərinə adekvat olaraq bu şüur forması ictimai şüurun digər formaları ilə qarşılıqlı surətdə fərdin cəmiyyətdəki sosial statusunun tamamlanmasında fəal rol oynayır. Onun fəal tərəfi postsənaye dövründə daha çox hiss olunur. Belə ki, bu dövr sürətli tranformasiyalar, sosial-iqtisadi münasibətlərin dinamik dəyişmələri ilə müşayət olunur. Odur ki, ictimai şüurun, onun forması olan estetik şüurun cəmiyyətin ümumi inkişaf meylləri ilə ayaqlaşması sosial münasibətləri keyfiyyətcə müsbət planda dəyişir.

doi.org/10.61764/lasr.3.2024.24-28

ƏDƏBİYYAT

1. Əsədova N. Mənəvi-estetik dəyərlər: mahiyyəti, tarixi və bu günü. Bakı: QHT nəşriyyatı, 2017. – 160s.
2. Беспалова И.В. Основы эстетики: Учебно-методическое пособие. – Нижний Новгород, 2017. – 79 с.
1. 3.Бычков В. Маньковская Н. Энциклопедический поиск. Философская антропология. 2022. Т. 8. № 1. С. 158–187.
2. 4.Видгоф В.М. Философия эстетического сознания: интеллектуальноэмоциональный мир, социальная природа и специфика. − Томск: Изд-во Том. ун-та. − 356 с.
6. Давлятова. Е.В. Эстетика для всех специальностей I ступени высшего образования: учебно-методический комплекс по учебной дисциплине / сост. Е.В. Давлятова. – Витебск: ВГУ имени П.М. Машерова, 2021. – 44 с.
7. Титаренко. И.Н.Эстетика: Учебное пособие. – Таганрог: Изд-во ТРТУ, 2006. – 225 с.

Рабил Мехтиев

ЭСТЕТИЧЕСКОЕ СОЗНАНИЕ В СИСТЕМЕ СОЦИАЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ

Резюме

В этой статье рассматривается эстетическое сознание в системе социальных отношений и его формирование напрямую обусловлено динамикой внутрисоциальных процессов. Изменяющиеся критерии общества подвергают трансформации содержание и формы проявления эстетического сознания, обновляя их. В этом контексте, как часть общественного сознания, эстетическое сознание взаимодействует с его другими формами, дополняя человеческое мировосприятие. В данном смысле эта форма сознания более гибкая и дифференцируется в соответствии с социальными ролями человека. Эстетическое сознание связано с эмоциональной стороной и психическим состоянием человека, и проявляется через оценку, становясь необходимым элементом познания.

Цель – исследовать обновление содержания эстетического сознания в контексте динамических изменений в социальных отношениях.

Методология – используя методы анализа и синтеза, исследуется обусловленность эстетического сознания социальными отношениями.

Результаты исследования – эстетическое сознание рассматривается в контексте социальных отношений, анализируется их диалектическая взаимосвязь.

Ключевые слова *– эстетическое сознание, социальные отношения, эстетическая деятельность, эстетическая красота, эстетические идеалы*

Rabil Mehtiyev

AESTHETIC CONSCIOUSNESS IN THE SYSTEM OF SOCIAL RELATIONS

Summary

This article examines aesthetic consciousness in the system of social relations and its formation is directly conditioned by the dynamics of intra-social processes. Changing criteria of society subject the content and forms of manifestation of aesthetic consciousness to transformation, updating them. In this context, as part of social consciousness, aesthetic consciousness interacts with its other forms, complementing the human worldview. In this sense, this form of consciousness is more flexible and is differentiated according to the social roles of man. Aesthetic consciousness

is related to the emotional side and mental state of man, and manifests itself through evaluation, becoming a necessary element of cognition.

Objective – to investigate the renewal of the content of aesthetic consciousness in the context of dynamic changes in social relations.

Methodology – using the methods of analysis and synthesis, the conditioning of aesthetic consciousness by social relations is investigated.

Research Results – aesthetic consciousness is considered in the context of social relations, their dialectical relationship is analysed.

Keywords – *aesthetic consciousness, social relations, aesthetic activity, aesthetic beauty, aesthetic ideals*

doi.org/10.61764/lasr.3.2024.29-35

UOT 101

Gülnaz Mədədli
AMEA Fəlsəfə və Sosiologya İnstitutu, doktorant
gmadadli@yahoo.com
ORCİD:0000-0003-2519-537X

MÜASİR ALİ TƏHSİLİN SOSİAL PROBLEMLƏRİ

Məqalədə müasir cəmiyyətdə ali təhsilin ən mühüm sosial problemləri və meylləri araşdırılır, müasir mütəxəssis modeli, təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi üçün sosioloji metodologiya təklif olunur. Qloballaşan dünya kontekstində təhsil sektorunun fəaliyyətinin və islahatlarının tədqiqindən çıxarılan bir sıra nəticələr təqdim olunur. Yeni təhsil layihələrinin yaradılması və ya mövcud islahatların aparılmasının şərtlərini, ehtiyaclarını və yollarını araşdırmış, istənilən təhsil layihələrinin ictimai-siyasi və iqtisadi kontekstdə şərtliliyinin sosial problemləri araşdırılır.

Açar sözlər: *müasir mütəxəssis, təhsilin keyfiyyəti, səriştələr, ali təhsilin tədqiqat metodologiyası*

Giriş

Təhsil sistemi sosial institutlardan biri olduğu üçün onun inkişafı elmi-texniki və sosial tərəqqinin mahiyyəti və nailiyyətləri ilə müəyyən edilən cəmiyyətin tələbatının dəyişməsi ilə tamamilə əvvəlcədən müəyyən edilir. Müasir ictimai inkişafın dinamikası insan həyatının və fəaliyyətinin bütün sahələrində – elm və texnikada, iqtisadiyyat və siyasətdə, təhsil və mədəniyyətdə, istehsalın təşkilində və onun idarə edilməsində sürətli və dərin dəyişikliklərlə səciyyələnir. Ən mühüm sosial institutlardan biri kimi təhsil həm də cəmiyyətin dəyişən məqsəd və tələblərinə uyğun olaraq, yüksək texnologiyaların işlənib hazırlanması və tətbiqi ilə daim inkişaf etdirilir. Eyni zamanda, təhsil sistemlərinin zamanın ictimai çağırışlarına reaksiyası avtomatik yox, dolayı yolla, ictimai rəyin formalaşması prosesində, müəllimlərin, ictimai və dövlət məmurlarının fəaliyyətində müəyyən ətalətlə səciyyələnir.

Cəmiyyətin postindustrial mədəniyyətə daxil olması, xüsusən də informasiya və koqnitiv texnologiyaların tətbiqi təhsil sistemlərinin sürətli inkişafına səbəb olur. Təhsilin, o cümlədən onun bütün pillələrinin: məktəbəqədər, məktəb, orta ixtisas və ali təhsilin fəaliyyəti üçün yeni şərait yaradılır.

Belə inkişafın əsas mexanizmi keçmiş nəsillərin mədəni təcrübəsinin uyğunlaşdırılması, sistemləşdirilməsi, yaradıcılıqla işlənməsi və mütəşəkkil mənimsənilməsi prosesləri üzərində qurulmuş ali təhsil sistemidir. İqtisadiyyatın və cəmiyyətin müasir transformasiyası istər-istəməz müxtəlif fəaliyyət sahələrində, o cümlədən təhsil kimi konservativ sahələrdə dəyişikliklərə səbəb olur [8, s.252]. İqtisadi sabitlik, vətəndaşların sosial rifahı, dövlətin xarici siyasətdəki statusu - bütün bunlar bilavasitə təhsilin inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Bu, ölkəmizdə ali təhsilin inkişafını ən yüksək prioritetlər sırasına qoyur.

Sosial-iqtisadi idarəetmənin bazar mexanizmlərindən istifadə cəmiyyətin yeni şəraitinə tez uyğunlaşmağa imkan verən həm peşə, həm də sosial keyfiyyətlərə malik olmalı, eyni zamanda sosial fəallığını qoruyan ali təhsilli mütəxəssisin modelləşdirilməsi zərurətinə gətirib çıxarır. Hər bir universitetin konkret peşə yönümlü mütəxəssis modelinin formalaşmasında öz xüsusiyyətləri vardır.

"Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu dövlət orqanlarının təməl təhsil proqramlarının məzmunu, tədris yükünün maksimum miqdarı və məzunların hazırlıq

səviyyəsinə olan tələblərin minimum səviyyədə qurulması nəzərdə tutulur [5].

Müasir şəraitdə mütəxəssis modelinin inkişafı

Müasir şəraitdə mütəxəssis modelinin inkişafı üç istiqamətdə aparılmalıdır:

1) ali təhsil və əmək bazarı arasında əlaqənin təhlili;

2) müasir cəmiyyətdə mütəxəssisin yeri və rolunun öyrənilməsi (mütəxəssis həm peşəkar, həm də fərd kimi);

3) universitetin mütəxəssis hazırlığı sistemi kimi öyrənilməsi.

Bu mqdellər tələbə şəxsiyyətinin uyğunlaşma xüsusiyyətlərinin xarakterini, habelə müvafiq təsir edən amilləri aşkar edən əsas sosial problemləri müəyyən etməyə imkan verir. Bu baxımdan aşağıdakı problem sahələri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

- Qeyri-sabit mühitdə müasir gənclərin ali təhsilə münasibəti. Bir iş adamının dəyərləri sosial-peşəkar fəaliyyət sahəsində, onun sosial-iqtisadi və sosial-mədəni statusunda necə dəyişir? Bu dəyişikliklərin mənəvi əsası nədir?

- İşçi qüvvəsinin ixtisasları üçün əmək bazarının tələbləri. Müasir dünya praktikası bu tələblərin polaritesini qeyd edir. Əmək bazarının bir hissəsi ixtisassız əməyə, digər hissəsi isə yüksək ixtisaslı əməyə yönəlir. Əmək bazarında bu tələblərin inkişaf tendensiyaları hansılardır?

- Əmək bazarında Dövlət və özəl ali təhsil müəssisələri arasında qarşılıqlı əlaqə. İşəgötürən və istehsalçı kimi ali məktəb. Hər bir mövqenin dəyərləri nədir?

- Ali təhsilin mövcud şəraitində yaşamaq qabiliyyəti və imkanı. Onun uyğunlaşma qabiliyyətləri nələrdir? Onun gücü (xüsusilə elmi və peşəkar-pedaqoji) nədir? Ali təhsil bazara (bütün növ bazarlara) fəal təsir göstərə bilirmi?

- Sosial təbiətin dəyişməsi ali təhsil sistemində gərginlik. Sürətlə dəyişən xarici mühitdə təşkilatın bu xüsusiyyəti ağırlaşa və ali təhsil üçün qeyri-adi formalar ala bilər. Bu əmlakın məzmunu və mahiyyəti nədir? Ən aktiv şəkildə özünü harada göstərə bilər? Hansı struktur elementlər onun təsirinə daha çox həssasdır? Bu fenomenin müsbət və mənfi nəticələri nələrdir?

Ümumi problemlərin formalaşdırılmasından daha konkret, yerli problemlərin həllinə ehtiyac yaranır. Yeni sosial münasibətlərə keçid şəraitində (qlobal böhran proseslərinin nəticəsi kimi) ali təhsilin məqsəd və vəzifələri əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir. İstənilən təşkilata gəlincə, universitet üçün əsas məqsəd daim dəyişən mühitdə, yəni daimi risk şəraitində yaşamaqdır. Onun fəaliyyətinin planlaşdırılmasında və təşkilində yeni problemlər yaranır. Bunlardan: universitetin ixtisasının əmək bazarının tələblərinə uyğunluğu; kadrların seçilməsi və yerləşdirilməsi (müəllimlərin və tələbələrin fəaliyyətinin xarakteri arasında əlaqə, onların əməyinin real qiymətləndirilməsi); elmi məktəblərin inkişafı və onların fəaliyyətinin nəticələrinin xalq təsərrüfatında və tədris prosesində tətbiqi; təhsil prosesinin optimal strukturunun yaradılması (düz və ya çoxsəviyyəli, ixtisaslaşdırılmış və ya fənlərarası, fərdi və ya qrup); müəllimlərin, tələbələrin, abituriyentlərin və idarə heyətinin motivasiyasının yaxşılaşdırılması və fəaliyyətinin stimullaşdırılması; yüksəkixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanması sistemi və bilikləri istehlak edən və yeni biliklər yaradan müstəqil sistem kimi universitetin fəaliyyətinə nəzarətin yeni formalarının təşkili. Onlardan bəzilərini daha ətraflı araşdıraq.

Universitetlə əmək bazarı arasında qarşılıqlı əlaqə probleminə gəlincə, burada ali təhsilin ikili rolu aydın görünür. Bu ikililik ondan irəli gəlir ki, universitet fəaliyyət göstərir, bir tərəfdən, mütəxəssislər hazırlayan əmtəə istehsalçısı kimi, digər tərəfdən müəllim və tələbələri işlə təmin edən işəgötürən kimi.

Təhsil sahəsində yeniliklər istehsal və idarəetmə texnologiyalarına bölünür. İstehsalın texnoloji yenilikləri (yeni texnologiyalar), pedaqoji cəhətdən yeni tədris və öyrənmə metodlarını əhatə edir. İdarəetmə yeniliklərinin strukturuna iqtisadi yeniliklər (təhsil sahəsində

doi.org/10.61764/lasr.3.2024.29-35

yeni iqtisadi mexanizmlər) və təşkilati yeniliklər (təhsil sahəsində yeni təşkilati strukturlar və institusional formalar) daxildir [4, s.113].

Bazar münasibətlərinin mahiyyətindən çıxış edərək, təşkilat (universitet) üçün əsas məsələ işçini iş yerinə uyğun seçməkdir (iş yeri işçi axtarır, “insan yer rəngləyir” yox). Bazar mütəxəssisdən peşəkar və işgüzar keyfiyyətlərə malik olmağı tələb edir, onun şəxsi keyfiyyətləri müşaiyətçi olur və müəyyənedici olmur. Beləliklə, mütəxəssisin seçimi funksional xarakter daşıyır.

Bu gün aşağıdakıları nəzərə almaq lazımdır: yaşamaq üçün ali təhsil nəinki əmək bazarındakı dəyişikliklərə tez reaksiya verməli, həm də bu bazarın özünə fəal təsir göstərməli, yəni yeni biliklər yaratmalı və yeni biliklərə malik mütəxəssislər hazırlamalıdır.

Hər bir təşkilat kimi, ali məktəb də cəmiyyət və onu əhatə edən sosial sistemlər, həmçinin öz işçiləri və tələbələri, abituriyentləri və məzunları qarşısında müəyyən sosial məsuliyyət daşıyır.

Belə ki, müasir şəraitdə ali təhsildən həm uzunmüddətli perspektivdə, həm də konkret zaman nöqtəsində məqsədlərin müəyyən edilməsində, təşkilatın optimal strukturunun (təhsil prosesi, kurikulum və s.) seçilməsində, rasional seçimində çeviklik və aydınlıq tələb olunur [2, s.391].

Bu problemlərin təhlili bizə ali təhsildə mütəxəssis hazırlığının keyfiyyətlərinin öyrənilməsi modelinin formalaşa biləcəyi göstəriciləri müəyyən etməyə imkan verir. Təhsilin keyfiyyətinin, tələbənin, məzunun və müəllimin şəxsiyyətinin qiymətləndirilməsi üçün sosioloji meyarları özündə əks etdirən aşağıdakı strategiyalar təklif olunur.

I. Təhsil münasibətlərinin subyektləri (tələbələr, müəllimlər, məzunlar, işəgötürənlər) üzrə təhsilin metodikasının və keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi.

Tədris metodlarının qiymətləndirilməsi (fənlərin dövrlərinə görə): mühazirə kursunun məntiqi, mühazirə kursunun əsas müddəaları, materialın həcmi, təqdimat tempi, mühazirə materialına maraq və anlayış, xarakter materialın təqdimatı, mühazirə materialının səriştə əsaslı yanaşma tələblərinə uyğunluğu, mühazirə materialının və praktiki (laboratoriya, seminar) məşğələlərinin ardıcıllığı, kurrikuluma uyğun olaraq tələbələrin müstəqil işlərinin həcmi və xarakteri, tələbələrin nəzəri-metodiki hazırlığının təcrübənin məzmununa və həcminə (tədris, istehsalat, texnoloji, diplom), məsləhətçilik fəaliyyətinə uyğunluğu.

Tədrisin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi (fənlərin tsikllərinə uyğun olaraq): fənnin nəzəri və metodoloji əsaslandırılması, problemlərin aktuallığı, müasir elmin bu sahədə nailiyyətlərindən istifadə, tədrisin mahiyyəti, mövzunun mübahisəliliyi, ixtisas və digər bilik sahələri ilə əlaqəsi.

Tədris prosesinin maddi-texniki bazasının qiymətləndirilməsi: kitabxana fondu, sinif otaqlarının, texniki laboratoriya vasitələrinin kompüterləşdirilməsi, sanitar-gigiyenik şərait və s.

Müəllimin şəxsi keyfiyyətlərinin qiymətləndirilməsi: peşəkar, işgüzar, mədəni, mənəvi, sosial-psixoloji, psixomorfoloji keyfiyyətlər, dil mədəniyyəti, tədris olunan mövzuya elmi töhfə.

Tələbənin şəxsi keyfiyyətlərinin qiymətləndirilməsi: fəal həyat mövqeyi, elmi və humanist dünyagörüşü; milli iqtisadiyyatın, texnikanın və elmin seçilmiş sahələrində peşəkar bilik və müstəqil iş bacarıqları; işə yaradıcı münasibət, biliyi təkmilləşdirmək bacarığı, ixtisasını artırmaq istəyi; təşkilatçılıq və idarəetmə bacarıqları; əxlaqi və iradi keyfiyyətlər, kollektivizm; mənəvi mədəniyyət.

Mütəxəssisin keyfiyyətlərinin qiymətləndirilməsi: hazırlığın səviyyəsi və keyfiyyəti, iş yerinin tələblərinə uyğunluq (səriştə göstəriciləri); peşəkar artım; şəxsi keyfiyyətlər.

doi.org/10.61764/lasr.3.2024.29-35

II. Tədris prosesindən və tədris prosesinin subyektlərinin - tələbələrin, müəllimlərin, məzunların peşə hazırlığının xarakterindən məmnunluq səviyyəsi (müsbət cəhətlərin öyrənilməsi, narazılıq səbəbləri):

■ tədris prosesinin tədris-metodiki təminatından məmnunluq;

■ təlimin keyfiyyətindən məmnunluq;

■ tədris prosesinin təşkilindən məmnunluq.

III. Tələbə təhsil prosesinin obyekti və subyekti kimi:

■ təhsil fəaliyyəti: universitet proqramına hazırlıq, akademik göstəricilərin xarakteri və səviyyəsi, təhsil prosesinə cəlb olunma xarakteri və dərəcəsi, kurrikulumun mənimsənilmə səviyyəsi, informasiya mədəniyyəti;

■ tədris prosesinin təşkilinə münasibət;

■ tədqiqat fəaliyyəti;

■ sinifdənkənar fəaliyyətlər (müstəqil işə münasibət, tədris prosesinin təşkilinin məsləhət formalarından istifadə və s.);

■ asudə vaxt;

■ ixtisasa münasibət, motivlər, ixtisas, universitet, təhsil forması, ixtisas növü və ixtisas seçimi;

■ şəxsiyyət strukturu (ehtiyaclar, münasibətlər, maraqlar, dəyərlər, bazara şifahi və davranışsal uyğunlaşma, gözləntilər və onların həyata keçirilmə səviyyəsi);

■ sosial mobilliyin səviyyəsi və xarakteri;

■ universitetdə və təşkilatda ictimai-siyasi fəaliyyətdə iştirak (iştirak faktı; iştirakın müntəzəmliyi; ictimai-siyasi fəaliyyətin xarakteri və məzmunu; ictimai-siyasi fəaliyyət bacarıqlarına yiyələnmə dərəcəsi);

■ mədəniyyət sahəsində fəaliyyətin xüsusiyyətləri (mədəni informasiyanın istehlakının intensivliyi; mədəni informasiyanın istehlakında seçicilik və diqqət; mədəni yaradıcılıqda iştirakın xarakteri; universitetdə əldə edilmiş ümumi mədəni xarakterli bilik və bacarıqlar; hansı dərəcə universitetdə davamlı özünütəhsil ehtiyacı və bacarıqları formalaşır).

IV. Mütəxəssis əmək fəaliyyətinin obyekti və subyekti kimi-universitetdə təhsil hazırlığının səviyyəsi: təlim prosesi zamanı əldə edilmiş biliklər (dövrlərinə uyğun olaraq); təlim prosesi zamanı əldə edilmiş bacarıq və bacarıqlar; universitetdə akademik performans; təlimin peşə fəaliyyətinin xarakterinə uyğunluğu (tələbə ixtisası); bilikləri əldə etmək və mənimsəmək üçün müstəqil işləmək bacarıq və qabiliyyətlərin əldə edilməsi.

İxtisas üzrə praktiki hazırlığın səviyyəsi: tələbələrin tədris, istehsalat, texnoloji təcrübəsinin və istehsalat təcrübəsinin təşkilinin xarakteri (əldə edilmiş bilik və bacarıqlar, onların həcmi və peşə fəaliyyətinə uyğunluğu); nəzəri biliklərin praktiki fəaliyyətlə əlaqəsini; praktiki bilik və bacarıqlara malik olmaq (ixtisas üzrə).

Tədqiqatda iştirak universitetdə işləmək: tədqiqat işində iştirak faktı; iştirakın müddəti və müntəzəmliyi; tədqiqat bacarıq və metodlarına yiyələnmə dərəcəsi; iştirakın xarakteri və nəticələri.

İşə münasibət: ixtisas seçimi üçün motivasiya, ixtisasa münasibət, iş yeri seçmək üçün motivasiya, işin dəyişmə tezliyi, işdən məmnunluq səviyyəsi, iş vəziyyətindən məmnunluq səviyyəsi.

Mütəxəssis hazırlığının effektivliyinin meyarlarına aşağıdakılar daxildir:

- peşəkar və əmək mobilliyi: gələcək işlərdə təkmilləşdirmənin müntəzəmliyi; 5, 10 il sonra gələcək üçün planlar; davamlı özünütəhsil ehtiyacının mövcudluğu (təkmilləşdirmə, elmi, yaradıcı və ümumi mədəni səviyyənin formalarından biri kimi özünü təhsilin müntəzəmliyi); iş həyatının əvvəlində karyera yüksəlişi üçün planlar; sürətli təşviq planları;

- təşkilati və idarəetmə fəaliyyəti: təşkilati və idarəetmə fəaliyyəti sahəsində planlar (idarəetmə sahəsində); təşkilatçılıq və idarəetmə keyfiyyətlərinin (bilik, bacarıq və qabiliyyətlərin) olması; işçi qüvvəsində səlahiyyətin olması;

- təşkilatda innovasiya proseslərinə münasibət;

- ictimai fəaliyyətdə iştirak: iştirak faktı;

- mədəniyyət və asudə vaxt sahəsində fəaliyyət: mədəni informasiyanın istehlakının intensivliyi; mədəni informasiyanın istehlakında seçicilik (orientasiya); mədəni yaradıcılıqda iştirakın xarakteri; üstünlük verilən istirahət fəaliyyətləri;

- şəxsi keyfiyyətlər: həyat dəyərləri, peşəkar və işgüzar, sosial-mədəni, əxlaqi, sosial-psixoloji, psixomorfoloji keyfiyyətlər;

- ayrı-ayrı mütəxəssisin - universitet məzununun sosial davranışına təsir edən amillər (sosial mənşəli, ortaq sosial-demoqrafik xüsusiyyətləri, iş yeri, iş təcrübəsi, təhsil növü, ixtisası, vəzifəsi, ailə vəziyyəti, milliyyəti, dini).

V. Müəllim təhsil prosesinin obyekti və subyekti kimi

- tədris-metodiki fəaliyyət (tədris prosesinin təşkili texnologiyası, kurs proqramının işlənməsi, mühazirə kursu, tədris vəsaitləri);

- tədqiqat fəaliyyəti (görülən elmi işlərin həcmi və xarakteri, elmi mövzuların olması, onların işlənməsi, nəşrlərin sayı, tələbələrin tədqiqat fəaliyyətinə cəlb edilməsi və s.);

- işə, ixtisasa, universitetə münasibət;

- peşəkar planlar;

- işdən, statusdan, peşəkar perspektivlərdən məmnunluq;

- həyatdan məmnunluq;

- müəllimin şəxsi keyfiyyətləri: ehtiyaclar, münasibətlər, həyat dəyərləri, peşə və işgüzar, sosial-mədəni, mənəvi, sosial-psixoloji, psixomorfoloji keyfiyyətlər;

- fərdi universitet müəlliminin sosial davranışına təsir edən amillər (sosial mənşəyi, sosiodemoqrafik xüsusiyyətləri, iş yeri, iş stajı, təhsil növü, ixtisası, vəzifəsi, ailə vəziyyəti, milliyyəti, dini).

VI. İşəgötürən təhsil prosesinin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsinin subyekti kimi

- universitet məzununun əsas səlahiyyətlərinə işəgötürən tələblərinin strukturu;

- işəgötürən tərəfindən mütəxəssisin - ali məktəb məzununun əsas səlahiyyətlər üzrə təhsil hazırlığının keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi;

- universitet məzununun əsas səlahiyyətlərinin səviyyəsi və keyfiyyətindən işəgötürənin məmnunluğu;

- uyğunluğun işəgötürən tərəfindən qiymətləndirilməsi müəssisənin (qurumun) ehtiyacları, texnoloji prosesin və əmək əməliyyatlarının xüsusiyyətləri, əmək və məşğulluq bazarında tələb və təklif şərtləri əsasında onlara təqdim olunan tələblərə universitet məzununun əsas səlahiyyətlərinin səviyyəsi;

- işəgötürənin sosial portreti (sosial-demoqrafik və sosial-mədəni xüsusiyyətlər; təhsil növü; iş yeri və profili; peşə və rəsmi status; münasibət, həyat dəyərləri; bazara şifahi və davranışsal uyğunlaşma).

Beləliklə, yuxarıda göstərilən üsullar imkan verir:

- səriştələrin səviyyələri, məzmunu və hazırlığın ixtisaslaşması (mütəxəssislər, bakalavrlar, magistrlər) nəzərə alınmaqla universitetdə təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndiril-məsi üçün sosioloji meyarlar hazırlamaq;

- səriştə səviyyələri ilə sosioloji tələblər arasında uyğunluq matrisini qurmaq
tədris prosesinin subyektləri tərəfindən təhsilin keyfiyyətindən məmnunluq qiymətlən-dirilərkən onların parametrlərinin ölçüləri;

- tədris prosesinin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi üçün fənlərin seçilməsi meyarlarını müəyyən etmək;

- səriştə səviyyələrini, təhsilin keyfiyyətini qiymətləndirən subyektlərin vəziyyətini (təhsil proqramları) nəzərə almaqla universitetdə tədris prosesinin keyfiyyəti haqqında məlumat toplamaq üçün vahid sosioloji alətlər hazırlamaq;

- qiymətləndirmələrin xarakterinə və müasir cəmiyyətin tələblərinə uyğun olaraq kadr hazırlığının keyfiyyətindən təhsil prosesi subyektlərinin məmnunluq səviyyəsinə təsir edən amilləri müəyyən etmək;

- sonrakı müqayisəli təhlil üçün məlumat bankının yaradılması;

- yaranan problemləri nəzərə alaraq, onların vaxtında həllini təmin etməklə tədris prosesini səmərəli idarə etmək.

Nəticə

Sonda vurğulamaq lazımdır ki, müasir dünya təhsil məkanının ən xarakterik keyfiyyətləri təhsilin dinamizmi və beynəlmiləlləşməsi, beynəlxalq təhsil sisteminin ayrı-ayrı komponentləri arasında əlaqələrin və əlaqələrin müxtəlif sıxlığı, təhsilin konsentrasiyasının gücləndirilməsidir.

Təhsilin gələcəyi onlayn öyrənmə, virtual və əlavə reallıq kimi yeni texnologiyaların tətbiqi ilə bağlıdır. Bu texnologiyalar təhsili daha əlçatan və səmərəli edə bilər, insanlara istənilən vaxt, hər yerdə öyrənməyə imkan verir.

Yeni texnologiyalar həm də təhsilin fərdiləşdirilməsinə töhfə verir, təhsil proqramlarını tələbələrin fərdi ehtiyac və maraqlarına uyğunlaşdırmağa imkan verir. Məsələn, süni intellekt sistemləri tələbələrin tərəqqi məlumatlarını təhlil edə və təlim nəticələrini yaxşılaşdırmaq üçün fərdi tövsiyələr təklif edə bilər. Bu, biliklərin daha effektiv əldə edilməsinə və bacarıqların inkişafına kömək edir.

ƏDƏBİYYAT

1. "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası". Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013-cü il 24 oktyabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir. Azərbaycan müəllimi" qəzeti, 25.10.2013-cü il, №41.
2. Nəzərov M.H. Təhsil Fəlsəfəsi.Dərs vəsaiti. Bakı: ADPU, 2022. 31 ç/v
3. Nəzərov M.H. Müasir dövrdə təhsilin sosiomədəni problemləri. Monoqrafiya. – Bakı: Mütərcim, 2018. –296 s.
4. Nəzərov M.H. Müasir ali təhsil sisteminin inkişafının əsas istiqamətləri// GeoStrategiya jurnalı № 05 (53). Bakı – 2019, s.113-118
5. "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu2009. http://www.e-qanun.az/alpidata /framework/data/18/c_f_ 18343.htm
6. Гурфова Р.В., Аликаева М.В., Налчаджи Т.А., Гедгафова И.Ю., Казиева Б.В. Тенденции развития образования в условиях модернизации (на материалах скфо) // Фундаментальные исследования. – 2011. № 12-1.С. 20-24;
7. Гуткович, А.Д. Современные тенденции развития высшего образования в России // Молодой ученый. 2023. № 40 (487). С. 43-45.
8. Положихина, М. А. «Тенденции развития образования в России и за рубежом» Социальные и гуманитарные науки: Отечественная и зарубежная литература // Экономика: Реферативный журнал. 2018. № 3. С. 251–258.

doi.org/10.61764/lasr.3.2024.29-35

Гульназ Мададли

СОЦИАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОВРЕМЕННОГО ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Резюме

В статье рассматриваются важнейшие социальные проблемы и тенденции высшего образования в современном обществе, предлагается современная специализированная модель и социологическая методология оценки качества образования. Представлен ряд выводов, сделанных в результате исследования деятельности и реформ сферы образования в условиях глобализированного мира. Исследуются условия, потребности и пути создания новых образовательных проектов или проведения существующих реформ, а также социальные проблемы обусловленности любых образовательных проектов в социально-политическом и экономическом контексте.

Ключевые слова: *современный специалист, качество образования, компетенции, методология исследования высшего образования*

Gulnaz Madadli

SOCIAL PROBLEMS OF MODERN HIGHER EDUCATION

Summary

The article examines the most important social problems and trends of higher education in modern society, proposes a modern specialist model, a sociological methodology for assessing the quality of education. A number of conclusions drawn from the study of the activities and reforms of the education sector in the context of a globalizing world are presented. The conditions, needs and ways of creating new educational projects or carrying out existing reforms are examined, and the social problems of the conditionality of any educational projects in the socio-political and economic context are examined.

Keywords**:** *modern specialist, quality of education, competencies, research methodology of higher education.*

doi.org/10.61764/lasr.3.2024.36-43

UOT 316

Hasil Abbasov
Bakı Dövlət Universiteti, doktorant
hasil.abbasov@gmail.com
ORCİD 0009-0009-8449-9294

AZƏRBAYCANDA ETNİK İCMALARIN FORMALAŞMASI XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Etnik icmalar ümumi mənşəyi, tarixini, dilini, ortaq mədəni və fiziki xüsusiyyətlərini paylaşan və tarix boyu kollektiv subyekt kimi öz şəxsiyyətlərini qoruyub saxlayan icmalardır. Millət dil, mədəniyyət, din, əcdad, adət-ənənə kimi ortaq xüsusiyyətlərə malik bir qrupdur. Azərbaycan etnik, dil və mədəni xüsusiyyətlərin müxtəlifliyi ilə seçilən ölkədir. Mədəni müxtəliflik bir ölkə və ya millət daxilində müxtəlif mədəniyyətlərin mövcudluğudur.

Məqsəq – Azərbaycanda etnogenez proseslərin əsrlər boyu davam etməsinin tədqiqidir. Bütün etnoslar kimi, Azərbaycan etnosu da yarandığı gündən davamlı olaraq inkişaf edir. Çətin tarixi sınaqdan çıxmış xalqımız müasir dövrdə də tolerant və humanist dəyərləri ilə dünyada tanınır. Ümumiyyətlə, hər bir etnik qrup tarixin müəyyən mərhələsində müxtəlif əhali komponentlərinin birləşməsi nəticəsində formalaşır və müəyyən daxili quruluşa malik etnik birlik təşkil edir.

Bu məqalədə Azərbaycanda etnik icmaların formalaşma tarixi, Azərbaycan xalqının demoqrafik xüsusiyyətləri, azərbaycançılıq ideyası haqqında məlumat verilir. Məqalənin məqsədi Azərbaycanda etnik icmaların formalaşması tarixini araşdırmaqdır.

Açar sözlər: *Azərbaycan xalqı, etnik icma, bölgədəki inkişaf, millət anlayışı*

Giriş

Etnik icma, qəbilə və millət arasında orta ölçülü, mədəni səviyyədə nisbətən homoqen olan insan qrupudur. Heç bir obyektiv fərqləndirici meyar tayfanı etnik qrupdan, xalqdan və ya millətdən aydın şəkildə fərqləndirməyə imkan vermir və bu termin əsasən xarici olaraq dominant qrupa aid olmayan insan qruplarını, xüsusən də yerli və ya yerli xalqları adlandırmaq üçün istifadə edilmişdir.

Ölkəmiz vahid çoxmillətli ölkədir və etnik birlik bütün etnik qrupların insanlarının həyat xəttidir. Bizim vətənimiz qədim tarixə və xalqımız humanist dəyərlərə malikdir. Azərbaycan xalqının tolerant ənənələri əcdadlarımızdan bizə qalan zəngin mirasdır və bu amil ölkəmizin gələcək rifahı üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ölkənin siyasi həyatında mühüm əhəmiyyət kəsb edən çoxmillətlilik və çoxmədəniyyətlilik ölkəmizin əsas xüsusiyyəti və ölkəmizin inkişafı üçün mühüm hərəkətverici qüvvədir.

Biz bütün etnik qrupların insanların xoşbəxt və gözəl həyat sürməsinə imkan yaratmaq üçün tolerant ənənələri inkişaf etdiririk. Biz bütün etnik qrupların nümayəndələrinə dönə-dönə bildirməliyik ki, bütün etnik qruplar vahid Azərbaycan xalqının formalaşması və inkişafına öz töhfələrini veriblər və bütün etnik qruplar bir-birini dəyərləndirib öyrənməlidirlər. Milli quruculuq xalqı bir ölkə daxilində birləşdirmək məqsədi daşıyır, bu anlayışı əsasən siyasi cəhətdən sabit və uzunmüddətli perspektivdə mövcudluqla xarakterizə etmək olar. Milli birlik və həmrəylik ölkədə sülh və əmin-amanlığı təmin edir. Ölkə daxilində milli birlik və həmrəyliyin təmin etdiyi əmin-amanlıq, əmin-amanlıq mənəvi-mənəvi dəyərlərlə də möhkəmlənir. Ölkə daxilində əldə edilən bu

doi.org/10.61764/lasr.3.2024.36-43

milli birlik və həmrəylik dağıdıcı və bölücü zərərli hərəkatlarla mübarizə üçün tam potensialı təmin edir.

Etnik təfəkkürün formalaşması xüsusiyyətləri

Əməyin fiziki və əqli sahələrin inkişafı etnik təfəkkürün formalaşmasının yeni mərhələsinə təkan verdi: buraya modəniyyətin işarələr sistemləri ilə ifadə olunan növləri də təsir etməyə başladı (yazı, memarlıq, heykəltaraşlıq, məişət əşyaları, texnika və s.). Əvvəlki dövrlərdə etnik şüur daha çox kollektiv xarakter daşıyırdı; burada insan haqqındakı kosmoloji təsəvvürlər (sonradan yaranmış mifoloji və dini təsəvvürlərlə yanaşı), məs., maldarlıq mərasim mahnıları («Saya», «Sayalı» burada Saya - işıqlı başlanğıc, Tanrı, müdrik ağsaqqal, xalqın özü, yaradıcıdır; insan, dünya, kainat, yaradıcı qüvvə, onun müdrikliyi, paklığı və sadəliyi ilə eyniləşdirilir) geniş yayılmışdı.

O zaman antropomorfoloji (insanın psixik keyfiyyətlərin heyvanlara və cisimlərə ötürülüməsi) vo zoomorfoloji (ilahələri heyvanlar şəklində təsəvvür edilməsi) təsəvvürlər geniş yayılmışdı; indiki dövrdə bu təsəvvürlər «Kosa-kosa», «Səməni» mərasimlərdə, sehrli sayılan bir sıra inanclar və nişanələrdə yaşayır. Çoxlu atalar sözlərində, zərb-məsəllərdə, mərasim oyunlarında ifadə olunan ən müdrik, aparıcı ağsaqqalın pərəstişi bizim şüurumuzda indi böyüklərə, valideynlərə, qonaqlara hormət etmək kimi formada yaşayır: həm məişətdə (böyüklərin qarşısında ayağa qalxmaq, onların qabağında yeməmək, içməmək, siqaret çəkməmək, uşağı əlinə götürməmək, söz güləşdirməmək, səbrli və nəzakətli olmaq, onlardan qabağa getməmək, onların maraqlarını öz marağından üstün tutmaq və s.).

Etnik təfəkkürün tərkibinə həm də Azərbaycan xalqının etnogenezi də təsir göstərib: bu xalqı formalaşdıran əsas komponentlər müxtəlif dövrlərdə müxtəlif olub: məs., e.ə. I minilliyin II yarısında albanlar və saklar, erkən orta əsrlər dövründə - erkən qıpçaqlar və peçeneqlər, hunlar, collar, suvarlar, bulqarlar və xəzərlər və s. Etnik proseslər xalqın iqtisadi və siyasi qüdrətilə, onun coğrafi vəziyyəti və sosial-siyasi statusu ilə sıx əlaqəlidir. Orta Asiya, Yaxın və Uzaq Şərq, Avropa xalqların, tayfaların irticaçı siyasətinin nəticəsində şəhərlər, kəndlər boşaldılır, yer üzündən silinirdi, sonradan yenilər ucaldılırdı; tərəqqinin «dalğavari» hərəkatı, özündəşüurla bağlı olan bir sıra tarixi dəyərlərin mənimsənilməsinə səbəb olur, dıgər tərəfdən, xalqın tarixi yaddaşında bir sıra «boşluq-ların» əmələ gəlməsinə gətirib çıxarırdı.

Vasitəçi rolunu burada din, hakim tayfalar, ittifaqların və yerli qəbilələrin danışıq dilləri oynayırdı. Ən əhəmiyyətli dinlər və inanclar ən qədimləridir. Çünki onlar primitiv şüura mühüm təsir göstərə bilib, bu təsır indi də özünü ifadə edir. Söhbət zərdüştlük, xristianlıq və islamdan gedir. Dinin təsirini birinci növbədə tarixi özündəşüurda qəhrəman, qəhrəmanlıq, təmənnasızlıq, borc, təmənnasız xeyirxahlıq ideyaların yaradılmasında gör-mək olar. Şübhəsiz, qəhrəman obrazı lap əvvəl mifoloji şüurda yaranıb yaşayırdı. Qəhrəmanın təsvirini biz daha çox şifahi xalq ədəbiyyatı janrlarında görürük. Bununla belə qəhrəmanlıq, xeyirxahlıq ideyaları dini şüurda da yaşayır (xüsusilə ruhanilərin, dini xadimlərin həyat və yaradıcılıqla bağlı olan dini ideyalar və təsəvvürlərdə).

Din və dil nəsillərin qarşılıqlı əlaqələrini ənənələrdə, adətlərdə, siyasi quruluşda təmin edirdi; qəbilə-tayfa, icma, daha sonra – feodal münasibətləri şəraitində bütöv ictimai orqanizmin, bütöv xalqın ruhunun formalaşması üçün belə proses müsbət rol oynayırdı. Dinin əsas problemi – insan və dünyanın, insan və cəmiyyətin qarşılıqlı münasibətlərin qiymətləndirilməsində ehkamçılıq mövqedən çıxış etməsidir. Nəticədə dini ideyalar cəhalət və irticanın mənbəyinə, bu ideyaların təbliğatçıları fanatizm və cəhalətin rəmz-lərinə çevrilir.

İslam dini bir çox icmaların, o cümlədən azərbaycanlıların mənəvi və sosial həyatında mühüm rol oynayır. Biz, bir müsəlman olaraq, digər din nümayəndələrinə qarşı tolerantıq. İslamçılıq ideyaların ümumbəşəri və sinfi məzmunu var. Bunu bir çox islam dinini qəbul edən icmalarında, onların həyat tərzində görmək olur. Digər dinlərdə olduğu kimi, islamda da dini ideologiya və praktika müəyyən mənada ziddiyyətlidir. Bütün bunlar müxtəlif təriqətlərin yaranmasına və yaşamasına səbəb olub. İnsanların şüurunda dinə müsbət münasibət formalaşıb.

Müsəlman olmaq – ancaq müəyyən dini ibadətlərə riayət etmək yox, həm də, yeri gələndə, bir xalqın, bir etnosun nümayəndələri olduğu haqqında düşünmək, hansısa ümumbəşəri normalara zidd olan hərəkətin qarşısını almaq deməkdir. «Müsəlmançılıq» - borclu qalmamaq, yaxşılığa yaxşılıq etmək, fayda götürmək deməkdir. Bir çox mənəvi keyfiyyətlərin mövcud olması (həm qadınların, həm kişilərin davranışına xas olan təmkinlik, ləyaqət, ciddilik, böyüklərə ehtiram) şəriətin ciddi qaydalarına əsrlər boyu əməl edilməsi ilə bağlıdır. Müəyyən mənada bu keyfiyyətlər həm də icma münasibətlərin, evcanlılığın, əcdadlara, nəsilə hörmətin olması ilə bağlıdır. Yadellilərə, əcnəbilərə qarşı hiddət və ya aqressiya o zaman yaranır ki, bilavasitə etnik rahatlığın (dilə, əraziyə, inama, ənənələrə) qarşı təhlükə yaransın.

Etnik təfəkkürdə hələ də çoxuşaqlılıq, erkən kəbinkəsmə ənənəsi yaşayır. Bunım əsasında sosial-iqtisadi amillər durur (əməyin xarakteri, aqlomerasiya tipi, üstəlik tez-tez baş verən müharibələr, basqınlar, xəstəliklər və digər səbəblər). Tarixi yaddaşda spirtli içkilərə mənfi münasibət də var; islamın burada müstəsna rolunu qeyd etmək lazımdır; təəssüflər olsun ki, xalqların həyat tərzi yaxşılaşdıqca, bir çox mənəvi ideallar, o cümlədən qeyd olunan stereotip də itir.

Etnik təfəkkürdə «vasitəçi» rolunu oynayan, ən mürəkkəb ışarələr sistemlərindən biri olan dilin rolu da çox böyükdür. Həm şifahi, həm yazılı formalarında dil, insanın özü-özünə və dünyaya olan münasibətinə hiss edilmədən təsir göstərir. Bir çox dillərdən, ləhçələrdən əmələ gəlmiş məlahətli, melodik, anlaşıqlı fonetik struktura malik olan Azərbaycan dili tezliklə poeziya, fəlsəfə və millətlərarası ünsiyyətin dilinə çevrildi.

Qeyd edilməlidir ki, etnik təfəkkür tarix boyu inkişaf edib, özündə qonşu xalqların təfəkkürünün bir sıra xüsusiyyətlərini ehtiva edə bilib. İlk növbədə burada ümumi olan coğrafi və iqlim şəraiti, dini şüur, siyasi proseslər öz rolunu göstərib. Burada dilin də əhəmiyyəti böyükdür. Necə ki, minlərlə kilometr məsafədə yaşayan insanların etnik xüsusiyyətlərində ümumi xüsusiyyətlərə rast gəlindiyi kimi, müxtəlif xalqların dillərində də onlarda baş verən dərin proseslər sayəsində müəyyən oxşarlıq tapmaq olar. Onlar hətta proto-dilləri fərqləndirir və dillərin mənşəyində bir növ vahid mənşəyi tapmağa çalışırlar. Bu, paleokontaktlarda Yer kürəsinə universal təsir tapmağa çalışdıqlarına bənzəyir, hansısa bir nöqtədə, məsələn, Şumer sivilizasiyasında başlamış və sonra bütün digər ərazilərə yayılmışdır.

Qafqaz ərazisi qədim insan məskənlərinin vətənidir. Bu gün burada müxtəlif saylardan ibarət çoxsaylı etnik qruplar yaşayır, onların hər birinin öz qədim tarixi var. Hücumlar, ərazilərin zəbt edilməsi, indiyədək məlum olmayan, yaşayış olmayan torpaqların mənimsənilməsi ilə bağlı davamlı assimilyasiya prosesləri dünyanın dərk edilməsində, müxtəlif işarə sistemlərinin, o cümlədən linqvistik sistemin formalaşmasında öz əksini tapmışdır.

Qafqaz xalqları ilk növbədə qədim inancların ifadəsi ilə dil sistemlərinin formalaşması yolu ilə getmişlər ki, bu da mədəni (təbii və süni) semiotikada işarə və simvolların zənginləşməsinə səbəb olmuşdur. Onları burada vahid coğrafi bölgə, iqlim şəraiti, vahid tarixi tale birləşdirir. İşarələrin-artefaktların, yəni ibadət obyektlərinin, memarlıq və heykəltəraşlıq strukturlarının tədqiqi göstərir ki, burada təbii dillərin semiotik imkanlarından da geniş istifadə olunub. Hər hansı digər dillərdə olduğu kimi burada da leksik

mənadan anlayışlara qədər müxtəlif əlamətlərin idrak xüsusiyyətlərinin gradasiyası kimi semiotik məzmun növlərindən istifadə edilmişdir. Biz yalnız bu maraqlı problemin tədqiqinin başlanğıcındayıq, burada obyektiv nəticələr əldə etmək üçün müvafiq elmi ədəbiyyatın bütün kütləsini cəlb etmək lazımdır ki, bu da sonrakı tədqiqatlarımızın məqsədidir.

Azərbaycan xalqının sosial-demoqrafik xüsusiyyətləri

Azərbaycanlılar Azərbaycan Respublikasında və İranın şimal-qərbində türkdilli xalqdır. Onlar Azərbaycanda ən böyük etnik qrupu (90%-dən çox) təşkil edirlər, burada azərilər ölkənin əksər ərazilərində üstünlük təşkil edir [7, s.7]. İranda yaşayanların əksəriyyətindən fərqli olaraq, Azərbaycandakı azərbaycanlıların əksəriyyəti onilliklər boyu sovet ateizmindən sonra dünyəviləşiblər. Savadlılıq səviyyəsi yüksəkdir, şəhər əhalisi təhsil alsa da, kənd yerlərində təhsil nisbətən aşağı səviyyədədir.

Dünyada azərbaycanlıların sayı haqqında müxtəlif fikirlər var, bu baxımdan siyahıyaalma rəqəmlərini dəqiqləşdirmək çətindir. "Təqribi sayı 50 milyon nəfər olan dünya azərbaycanlılarının 10 milyondan çoxu hazırda mühacirətdə yaşayır" [2]. Böyük əksəriyyəti Azərbaycanda və İran Azərbaycanında yaşayır. Çox güman ki, milyonlarla diaspora qonşu ölkələrdə və dünyanın hər yerində rast gəlinir. Türkiyədə, Gürcüstanda, Rusiyada, ABŞ-da, Kanadada, Almaniyada və digər ölkələrdə azəri icmalarının böyük ölçüləri var. Azərbaycanda aparılan əhali hesablamaları etibarlı hesab edilsə də, İran üzrə rəqəmlər şübhəli olaraq qalır. XX əsrin əvvəllərindən bəri İran hökumətləri etnik qruplar haqqında statistik məlumatları dərc etməkdən yayındılar. "Özünəməxsus ləhcəsində Anadolu türkcəsinə yaxın bir ləhcə ilə danışan Azərbaycan türkləri müxtəlif ləhcələrə malik olan və yerləşdiyi yerə görə yerli adlar daşıyan böyük Türk Ağacının bir budağıdır" [6, s.143].

Azərbaycan dili Altay dil ailəsinə, türk qrupuna və türk və türkmən, krım tatar, qaqauz kimi oğuz alt qrupuna aiddir. Qloballaşma və digər xalqlarla inteqrasiyanın artması türklərin öz tarixi diapazonundan kənarda geniş yayılmasına səbəb olmuşdur. Türk dilləri Altay makro ailəsinə mənsub qohum dillər ailəsidir. Türk dilləri Aralıq dənizindən Sibirə və Qərbi Çinə qədər yayılmışdır.

Azərbaycanlıların etnogenezi müasir Azərbaycan etnosunun çoxsaylı və müxtəlif etnik və dil elementləri əsasında formalaşması prosesidir. Müasir dövrdə "Azərbaycanlılar" etnonimi Azərbaycan Respublikası türklərinə, həm də İran Azərbaycanına aiddir. Azəri termini bəzən azərbaycanlıların sinonimi kimi istifadə olunur. Azərbaycanlılar etnonimi həmin bölgənin sakinləri olub-olmamasından asılı olmayaraq etnik qrupun üzvlərinə aiddir. Həqiqətən də, Azərbaycan dilli əhalinin bir hissəsi Türkiyənin şərqində, Gürcüstanın bir hissəsində və Dağıstan Respublikasında (Rusiya), eləcə də İranın Azərbaycandan kənar bəzi əyalətlərində yaşayır. Onlar əsasən Şərqi Azərbaycan, Ərdəbil, Zəncan və Qərbi Azərbaycan vilayətləri daxil olmaqla İran Azərbaycanı bölgəsində məskunlaşıblar və orada məskunlaşıblar və daha az sayda Kürdüstan, Qəzvin, Həmədan, Gilan, Mərkəzi və Kirmanşah kimi digər vilayətlərdə də məskunlaşıblar. Tehran, Kərəc və digər bölgələrdə əhəmiyyətli bir azlıq.

Aşağıdakı xarici ölkələrdə azərbaycanlıların sayları 100 mindən çoxdur [2] (cədvəl 1).

Hazırda Azərbaycan kimi tanınan əraziyə ilk böyük türk axını Səlcuqlular dövründə başlamış və sürətlənmişdir. "Türk zadəgan tayfalarının Azərbaycan torpaqlarına növbəti axını XI-XII əsrlərə təsadüf edir. Oğuzların yerli türk boyları ilə qaynayıb qarışdığı bu proses Azərbaycan türklərinin etnik inkişafının son mərhələsi idi" [10, s. 2515].

doi.org/10.61764/lasr.3.2024.36-43

Cədvəl 1. Xarici ölkələrdə azərbaycanlıların sayı, nəfər

№	Ölkə adı	Azərbaycanlıların sayı
1.	İran İslam Respublikası	30.000.000
2.	Türkiyə Cümhuriyyəti	3.000.000
3.	Rusiya Federasiyası	2.500.000
4.	ABŞ	1.000.000
5.	Misir Ərəb Respublikası	850.000
6.	İraq Respublikası	800.000
7.	Gürcüstan Respublikası	600.000
8.	Ukrayna Respublikası	500.000
9.	Əfqanıstan	430.000
10.	İordaniya Haşimi Krallığı	410.000
11.	Pakistan İslam Respublikası	350.000
12.	Almaniya Federativ Respublikası	300.000
13.	Hindistan Respublikası	300.000
14.	Əlcəzair Xalq Demokratik Respublikası	260.000
15.	Kanada Respublikası	174.000
16.	Banqladeş Xalq Respublikası	170.000

Mənbə: [10, s. 2515] əsasında tərtib edilmişdir

Oğuz türklərinin indiki Türkmənistandan köçü dil oxşarlığı ilə təsdiqlənir və İlxanların tabeliyində olan qoşunların çoxu türklərdən təşkil olunduğundan Monqollar dövründə yüksək səviyyədə qalmışdır. Səfəvilər dövründə Azərbaycanın türkləşməsi Səfəvi imperiyasının dayağı olan türk ordusu olan qızılbaşların təsiri ilə davam etdi. Azərbaycan adının özü vilayətin türkcəyə qədərki adından olan Azərbaycan və ya Adarbaycan adından götürülmüşdür.

Siyasi məna kəsb etmədən istifadə edilən "Şimali Azərbaycan" və "Cənubi Azərbaycan" ifadələri Azərbaycanın Araz çayının şimalında və ya cənubunda yerləşən coğrafi rayonlarını ifadə etmək üçün istifadə olunur. "Azərbaycan xalqı bu geniş ərazidə yaşayan türk etnoslarının və qonşu ölkələrdən gəlib burada məskunlaşmış, türk dillərində danışan digər tayfaların qaynayıb qarışmasından yaranmışdı" [8].

XIX əsrdə Cənubi Qafqazın Rusiya imperiyası tərəfindən işğalından sonra ənənəvi olaraq bütün türkləri tatar adlandıran rus hakimiyyət orqanları onları fərqləndirmək üçün Zaqafqaziya bölgəsində yaşayan tatarları "qafqazlılar" və ya "tatarlar" adlandırdılar. "XIX əsrdə Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində qazanılan uğurlardan biri burjua münasibətlərinin, milli burjuaziya və Azərbaycan millətinin yaranması oldu" [9].

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan maarifçiləri arasında millətçilik ideologiyası geniş yayıldı və bu ziyalılar ilk fürsətdə 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini yaratdılar. Bu, gənc Azərbaycan dövlətinin və bütövlükdə Azərbaycan xalqının keyfiyyətcə yeni mərhələyə çatmasını əlamətdar edən böyük hadisə idi. Sovet hakimiyyətinin qurulması ilə Cümhuriyyət süqut etdi.

Bu dövrdən etibarən Cənubi Azərbaycanda da Azərbaycanlılar arasında millətçilik ideologiyası özünü biruzə verməyə başladı. Keçən əsrdə sahın devrilməsi ilə nəticələnən inqilabda Cənubi Azərbaycan türklərinin iştirak etmələrinin üç mühüm səbəbi var. Bunlardan birincisi, digər azlıqlar kimi öz mədəniyyət və dillərini yaşamamaları və iqtisadi gücün farsların ətrafında cəmlənməsidir. İkincisi, İranın hər tərəfinə yayılıblar. Bu onlara geniş bir əraziyə təsir etmək imkanı verdi. Üçüncüsü, 1920-ci və 1945-ci illərdə Azadistan Dövlətinin və Cənubi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu zamanı rejim tərəfindən

çoxlu türk ailəsinin öldürülməsi və sürgün edilməsi səbəbindən rejimə qarşı kin bəsləmələridir [5, s. 272-273].

"Azərbaycançılıq ideyalarının bərqərar olunmasında ulu öndər Heydər Əliyevin fəaliyyət dövrü xüsusi bir mərhələdir" [4]. Heydər Əliyev azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşmasında İslam dininin rolunu xüsusi qeyd edirdi. Azərbaycançılıq ideologiyası ilk növbədə Azərbaycan Respublikasının həmişə müstəqil dövlət olacağı və heç vaxt başqa dövlətin tərkibində, himayəsi altında yaşamayacağında ifadə olunurdu. Respublika azadlıqsevər və zəhmətkeş vətəndaşlarla, təbii sərvətlərlə, mövcud iqtisadi potensialla o qədər zəngindir ki, özünü lazım olan hər şeylə təmin edə bilir. Heydər Əliyev vurğulayırdı ki, sonuncunu hələ SSRİ dağılmamışdan əvvəl ən bəsirətli sovet alimləri, Qərbin politoloqları və sovetoloqları söyləmişlər.

Azərbaycançılıq ideologiyasını Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının sadə vətəndaşlarının fikir, arzu və şikayətlərinə ciddi diqqət yetirməklə ifadə edirdi. 1995-ci ildə noyabrın 12-də yeni Konstitusiya qəbul olundu. "Milli mənsubiyyət hüququ" haqqında 44-cü maddədə qeyd olunur ki: Hər kəsin milli mənsubiyyətini qoruyub saxlamaq hüququ vardır. Heç kəs milli mənsubiyyətini dəyişdirməyə məcbur edilə bilməz" [3, səh.29].

Nəticə

Müasir bəşəriyyət ictimai həyatın bütün sahələrini əhatə edən, ölkələrin və xalqların qarşılıqlı asılılığını artıran qloballaşma proseslərini yaşayır. Postsovet məkanında ərazi-dövlət quruluşunun dəyişməsi miqrasiya proseslərinin bütün kompleksinin inkişafına obyektiv təsir göstərdi: həm ölkələr daxilində, həm də ölkələr arasında, istər-istəməz etnik miqrasiya problemlərini gündəmə gətirdi. Müasir dünyada çoxmillətlilik bir çox dövlətlər üçün aktual problemə çevrilir. Çoxmillətli ölkələrdə müxtəlif etnik mənsubiyyətə malik insanlara münasibət vətəndaş cəmiyyətinin vəziyyətini və dövlət sisteminin sabitliyini böyük ölçüdə müəyyən edən ən aktual siyasi və üstəlik mənəvi problemlərdən biridir. Etnik tarixi, sosial, siyasi, sosial-mədəni və konfessional yaddaş prizmasından etnik mənsubiyyətin sosial köklərini və genezislərini daha dərindən dərk etməyə imkan verir. Etnik identiklik - fərdin özünü ümumi maddi və mənəvi mədəniyyətin, dilin, dəyərlərin, adət-ənənələrin, adət-ənənələrin, tarixi keçmişin, mənşə ərazisinin, etnoniminin və dininin bir hissəsi kimi dərk etməklə müəyyən etnik icmaya mənsubluq hissidir. Xalqımızın etnik identikliyi uzunmüddətli proseslər nəticəsində formalaşmış və inkişaf etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan diasporu. Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayı. Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi. 10 noyabr 2001-ci ilAzərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası. // https://files.preslib.az/projects/diaspora/c1.pdf, 39 s.
2. Azərbaycandan kənarda yaşayan azərbaycanlıların sayı. Azərbaycan. https://azerbaijan.az/related-information/207
3. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Burax. məsul. E. M. Əfəndiyev. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2011, 365 s.
4. Əmirəliyev Ə. Ulu Öndər və Azərbaycançılıq məfkurəsi. Respublika. 2023. 2 may. № 89. S. 7.
5. İpek C.D, "Güney Azerbaycan Türklerinde Kimlik Sorunu", Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, 12(1), 2012, s. 267-283.
6. Kürkçüoğlu. Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Bakış // Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı 1, Erzurum, 1994, s. 143–156.

7. Qəribli M. Azsaylı xalqların Azərbaycanda öz etnik, dini və tarixi dəyərlərini qoruya bilmələrinin təminatları... Bakı Xəbər. 2021. 23 fevral. № 34. S. 7.
8. Ömərov V. Azərbaycan xalqının yaranmasının dövlətçilik tarixində əhəmiyyəti. Səs. 2012. 8 sentyabr. S.14.
9. Ömərov V. XIX əsrdə Azərbaycanda burjua münasibətləri və Azərbaycan millətinin yaranması. Səs. 2012. 1 noyabr. S.14.
10. Paşayeva M. Azerbaycan Türklerinin Etnik Tarihine Kısa Bir Bakış. ICANAS, 38(5), 2007, s. 2505-2516.
11. Professor Nizaməddin Şəmsizadə azərbaycançılığın 5 əsas şərtini açıqlayır. Azərbaycançılıq milli ideologiya tipidir. Şərq, 2014, 8 may. № 80. S.5.
12. Seyidov Ə. Heydər Əliyev və Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Uniprint, 2009, 256 s.
13. Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının Konstitusiyası: əsas qanun. 1977-ci il oktyabrın 7-də doqquzuncu çağırış SSRİ Ali Sovetinin növbədənkənar yeddinci sessiyasında qəbul edilmişdir /burax. məs. Ə. Ağayev, Bakı: Azərnəşr, 1978. 70 s.
14. Tokluoğlu C. Azerbaycan'da Milliyetçilik ve Milli Kimlik Tanımlamaları. Bilig Güz. 2002. Sayı 23: 39-66.

Гасил Аббасов

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ЭТНИЧЕСКИХ ОБЩИН В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Резюме

Этнические сообщества – это сообщества, которые имеют общее происхождение, историю, язык, общие культурные и физические характеристики и сохранили свою идентичность как коллективный субъект на протяжении всей истории. Нация – это группа, имеющая общие характеристики, такие как язык, культура, религия, происхождение и традиции. Азербайджан – страна, отличающаяся разнообразием этнических, языковых и культурных особенностей. Культурное разнообразие – это присутствие разных культур внутри страны или нации.

Цель статьи – рассмотреть историю формирования этнических общностей в Азербайджане. Процессы этногенеза в Азербайджане продолжались на протяжении веков. Как и все этносы, азербайджанский этнос с момента своего возникновения непрерывно развивался. Наша нация, пережившая тяжелое историческое испытание, и в наше время известна в мире своими толерантными и гуманными ценностями. В целом каждый этнос формируется в результате соединения различных компонентов населения на определенном этапе истории и образует этнический союз с определенной внутренней структурой. В данной статье представлены сведения об истории формирования этнических общностей в Азербайджане, демографических характеристиках азербайджанского народа, идее азербайджанства.

Ключевые слова*: азербайджанский народ, этническая общность, развитие региона, концепция нации*

doi.org/10.61764/lasr.3.2024.36-43

Gasil Abbasov

FEATURES OF FORMATION OF ETHNIC COMMUNITIES IN AZERBAIJAN

Summary

Ethnic communities are communities that have a common origin, history, language, common cultural and physical characteristics and have preserved their identity as a collective entity throughout history. A nation is a group that has common characteristics such as language, culture, religion, origin and traditions. Azerbaijan is a country with a variety of ethnic, linguistic and cultural characteristics. Cultural diversity is the presence of different cultures within a country or nation.

The purpose of the article is to consider the history of the formation of ethnic communities in Azerbaijan. The processes of ethnogenesis in Azerbaijan have continued for centuries. Like all ethnic groups, the Azerbaijani ethnic group has been continuously developing since its inception. Our nation, which has gone through a difficult historical test, is still known in the world for its tolerant and humane values. In general, each ethnic group is formed as a result of the unification of various components of the population at a certain stage of history and forms an ethnic union with a certain internal structure. This article presents information about the history of the formation of ethnic communities in Azerbaijan, the demographic characteristics of the Azerbaijani people, and the idea of Azerbaijanism.

Keywords: *Azerbaijani people, ethnic community, regional development, concept of nation*

doi.org/10.61764/lasr.3.2024.44-53

İQTİSADİYYAT VƏ İDARƏETMƏ

Vilayat Ismayılov
Azerbaijan Academy of Labor and Social Relations,
Doctor of Economics, Professor
ismaylov1953@mail.ru
ORCİD:0000-0003-0892-0365

Alla Tkachenko
National University "Zaporizhzhia Polytechnic",
Doctor of Economics, Professor
Alla0676128584@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-1843-2579

THE IMPACT OF FOOD SECURITY ON THE WELL-BEING AND STANDARD OF LIVING OF THE POPULATION

Summary

The work is devoted to the problem of ensuring food independence and its impact on the development of the standard of living of the population in the Republic of Azerbaijan, which is due to the fact that food security is a factor that has a major impact on the well-being and standard of living of the population.

The purpose of this work is to determine the impact of food security on the well-being of the population.

Methodology-the article uses statistical and tabular methods, methods of grouping, economic and comparative analysis, synthesis and expert method.

Scientific novelty-the main elements of socio-economic development and the standard of living of the population are determined, consumer spending for each person in the households of the republic and the standard of living of the population are also noted.

The results of the study - assessed the state of food and social security of the Republic of Azerbaijan for 2019-2023. The direct impact of food security on social development has been established, threats to the social development of the labor resources of the Republic of Azerbaijan have been analyzed and identified. Proposals are given to ensure food security, as well as to solve social problems and increase the standard of living of the population.

Keywords: *food security, independence, standard of living, food consumption, consumer spending, income of the population*

JEL CODE: E; E2; E24

INTRODUCTION

Hunger is a lack of food. For various reasons: crop failure, fire, drought, locusts, supply disruptions, etc. Holodomor is a technology for killing an entire nation. In 2020, almost 811 million people were hungry in the world, 161 million more than a year earlier. The most hungry people live in Asia (418 million), in Africa, which ranks second (282 million), the third place is occupied by the region of Latin America and the Caribbean (60 million). The most affected region is Africa: one in five people on the continent is hungry, which is more than twice the global average [20].

As is known, in 1920 there was an influx of Tatar migrants to Azerbaijan due to mass starvation. This influx in the 1920s occurred for two reasons: as human resources workers and famine in the Volga region and Crimea. It should be noted that the Azerbaijani village was included in the orbit of the Bolsheviks' economic experiments related to the policy of food distribution. Despite the short duration of this policy (7 months), facts of famine and peasant riots were recorded in the counties of Azerbaijan. The reason for this was, on the one hand, the drought, for example, in 1925, as well as the aggravating hardships of the peasants, uncontrolled requisitions from food agents, as well as the obligation to feed and shoe soldiers of the XI Red Army stationed in Azerbaijan [19]. The above example proves that human hunger forces them to leave their permanent place of residence. Therefore, ensuring food security in the countries of the world is considered the main important issue facing all States.

Ensuring food security in the country is considered the most important component of its economic and national security. Therefore, the problem of ensuring food independence and its impact on social development, as well as on the standard of living of people, is relevant not only for the Republic of Azerbaijan, but also for its economic regions, especially for large cities. This is due to the fact that the country's food independence and ensuring its security are the most important factor affecting the development of the socio-economic level of citizens, including the standard of living and well-being of the population.

After the independence of Azerbaijan, domestic agriculture was in serious crisis for a long time, the number of cattle was declining, which led to a sharp reduction in meat and dairy products. The acreage for crop production was also reduced. The area of grape, grain, cotton and other fields decreased, which led to a decrease in the volume of production of these agricultural crops.

As a result of the introduction of Armenian aggression in the occupied areas around the former Karabakh (about 20% of the total area of Azerbaijan), our country faced the problem of ensuring food independence, which posed a threat to its national interests and social security of the population.

MATERIALS AND METHODS

The study used statistical data on the main indicators of socio-economic development of the Republic of Azerbaijan for 2019-2023. Also, when analyzing data reflecting the country's food security problems related to the development of socio-economic issues, including those related to the development of the standard of living of the population, the statistical research method, tabular, grouping methods, economic and comparative analysis, synthesis, and expert methods were used.

RESULTS AND DISCUSSION

The problem of ensuring food security in Azerbaijan is urgent. Since this problem requires an assessment of the state of food security, identification of its threats in order to ensure sustainable economic growth of the agricultural industry. As can be seen, the main task of the agricultural industry is to supply the population with high-quality domestic food products in a volume not lower than the threshold standard of living. At the same time, the threshold level of providing high-quality foodstuffs should be 80% of the total volume of food.

In 2023, as part of food products, the amount and volume of imports of all types of meat (78483 thousand dollars and 37493 thousand tons), fresh fruits (131897 thousand dollars and 129165 thousand tons), wheat (303983 thousand dollars and 1175 thousand

tons), etc. was quite high. Since, in 2023, the share of imports in the foreign trade turnover of the republic amounted to 33.4%, which indicates an average economic dependence on foreign supplies of food products [1, s. 13]. The share of the top ten countries in Azerbaijan's foreign trade turnover in 2019 was 2.3% in Spain, which took 10th place, and 18.0% in Italy, which took 1st place. And in 2023, this figure in Italy was 30.6%, and in Spain it was 1.7% [1, s. 20]. Russia took the first place in terms of the share of the main import partner countries in 2023 - 18.3%, and the Republic of Korea took the 10th place-2.5% [1, p. 26].

One of the goals of long-term sustainable development for the period up to 2030, in the FAO concept, is the absolute leveling of the phenomenon of hunger, and providing all categories of the population, including the poor, socially limited, infants with a sufficient amount of nutritious and safe food [6, pp.457-463]. The FAO statistics for 2022 show indicators of the prevalence of malnutrition by regions of the world and in a cross-section of countries (Figure 1).

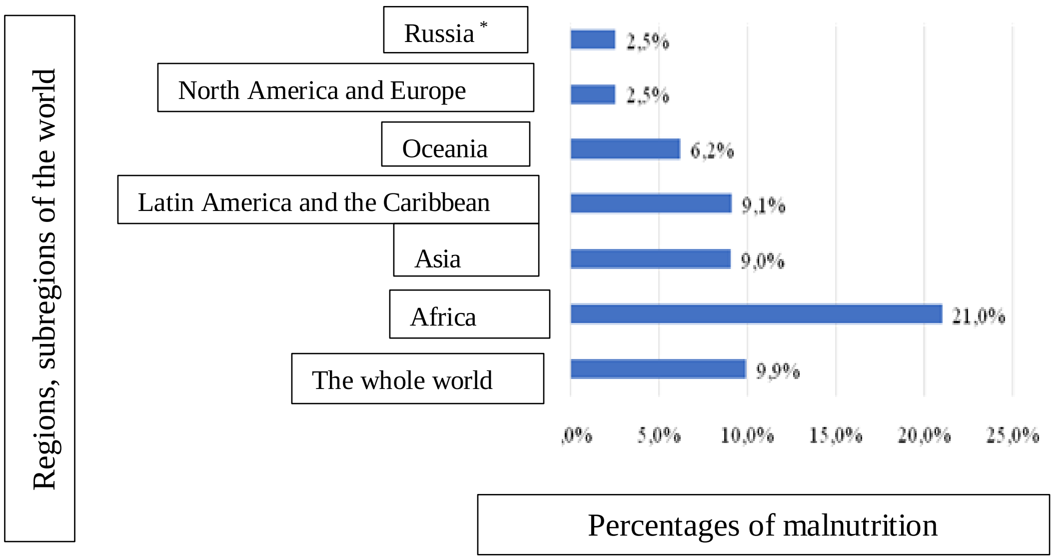

Figure 1. Indicators of the prevalence of malnutrition by regions and subregions of the world
Note: developed by the author based on FAO data for 2022

The value of the indicator for Russia* and the countries of North America and Europe should be understood as <2.5%. This indicator means that in practice there are malnourished people among the population: children under the age of 5, suffering from stunted growth or exhaustion, and those who died for these reasons before the age of 5. The value of this indicator <2.5% is extremely low, and typical for developed countries. In 2020, the number of undernourished people worldwide amounted to 811 million people, which shows that about 1/10 of the entire world population is deprived of adequate nutrition, and leveling the phenomenon of hunger will cost the world community incredible efforts [5, p.465-473].

Collecting and evaluating statistical material on the consumption of food (foodstuffs) per person in Azerbaijan in 2012-2023, the following results were obtained (Table 1).

Data analysis shows that from 2016 to 2023, the specific volume of grain consumption in Azerbaijan decreased by 42.9%. The positive dynamics of growth occurred in potatoes-27.5%, vegetables-26.3%, fruits and berries-9.9%, milk and dairy products –

Table 1. Indicators of food consumption per person in Azerbaijan in 2012-2023, kg/consumer (per year)

Period / Products	Cereals	Potato	Vegetables	Fruits and berries	All kinds of meat	Milk and dairy products	Eggs (pcs)	Fish and food
2016	9.8	71.6	110.4	72.7	33.5	246.2	154	7.0
2017	9.9	74.9	105.1	70.4	35.5	236.2	156	7.6
2018	10.0	75.2	104.1	71.2	37.4	238.1	158	7.9
2019	9.8	73.5	112.9	74.2	39.8	240.2	153	7.4
2020	10.5	82.2	127.7	80.4	40.8	246.3	165	7.6
2021	10.4	83.3	134.1	87.4	40.8	257.6	175	7.3
2022	8.8	84.2	138.2	93.7	41.2	253.3	170	7.4
2023	5.6	91.3	139.4	79.9	42.1	259.3	179	7.6
An ave-rage of 8 years	9.35	79.53	121.49	78.74	38.89	247.15	163.75	7.48

Note: compiled by the author based on data [3]

5.3%, eggs – 16.2% and fish and fish products - 8.6%. Such dynamics of changes in the structure of average per capita consumption of certain types of products is mainly due to the fact that during the period under review, eating habits and ideas about nutrition and a healthy lifestyle have significantly changed: the amount of consumed "fast" carbohydrates in the form of grain products began to decrease from the previously familiar consumer basket. And in the rest of the marked products, such as potatoes, vegetables, fruits and berries, all kinds of meat, milk and dairy products, eggs and fish, the number of consumption increased.

An analysis of the indicators of the consumer price index of the population in Azerbaijan shows that in 2023, compared with 2018, the total number of goods and services increased by 1.39 times. It can be noted that the presence of an increase in prices for consumer goods is due to the influence of an increase in the inflation rate during this period [3].

Consumer spending per capita in households of the Republic of Azerbaijan for 2015-2023 is shown in Table 2 [13].

An analysis of consumer spending per capita in households of the Republic of Azerbaijan for 2015-2023 shows that there is an increase in total consumer spending by 41.7%, food by 53.7%, recreation and cultural services by 24.8%, education spending by 16.7% and other goods and services by 53.9%. An increase in household rates on consumer goods by 1.42 times over the comparable period is associated, respectively, with an increase in prices for goods and services. We can note that this increase is most often observed in tobacco products (1.54 times), in water, light, gas and other fuels (1.52 times), in transport (1.5 times) and in healthcare (1.48 times).

It is also important to analyze the dynamics of changes in nominal and real incomes of the population, which directly affect their standard of living. The Republic of Azerbaijan has adopted a number of state programs to improve the standard of living of the population, including the "State

Program in the field of demography and development of the welfare of the population in the Republic of Azerbaijan" (2004), "Socio-economic development of regions in 2019-2023 in the Republic of Azerbaijan" (2019) is of particular importance. Table 3 shows the level of real and nominal incomes of the population three times.

Table 2. Consumer spending per capita in Azerbaijani households, manat

Indicators / period	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	Deviation for 2023 from 2015, %, (+,-)
Consumer spending, total	245.6	264.7	278.2	286.0	298.4	297.8	308.6	333.4	348.1	+41,7
On food products	100.7	108.6	119.4	121.3	125.4	130.8	136.5	147.0	154.8	+53,7
Tobacco products	2.6	3.6	3.9	4.1	4.3	4.4	4.4	5.6	6.2	+1.38 times
Clothes and shoes	16.9	17.9	18.0	18.2	18.4	19.0	18.7	19.4	20.1	+18,9
Water, light, gas and other fuels	18.2	19.8	20.5	21.7	22.6	23.5	25.2	27.2	27.7	+52,2
Household items, house-hold applian-ces and daily home care	23.2	24.2	24.4	25.1	25.6	24.9	24.4	25.8	26.9	+5%
Health services	12.0	12.9	13.1	13.8	14.4	14.8	16.4	17.4	17.8	+48,3
Transportation services	15.3	16.7	16.9	17.6	19.0	19.6	20.0	21.8	22.9	+49,7
Communicati-on services	8.2	9.0	9.0	9.2	9.7	9.9	10.3	11.2	11.4	+39,0
Recreation and cultural services	10.9	11.5	11.7	12.0	12.7	10.5	11.4	13.0	13.6	+24,8
Education expenses	4.8	5.0	5.1	5.2	5.5	4.9	4.9	5.3	5.6	+16,7
Other goods and services	32.8	35.6	36.2	37.8	40.8	35.5	36.4	39.7	41.1	+25,3

Note: compiled by the author based on data [13]

Table 3. Nominal and real incomes of the population

Indicators /Period	2010	2015	2019	2020	2021	2022	2023	Increase (decrease) in 2023 compared to 2010, times
Nominal incomes of the population, million manats	25607.0	41744.8	56769.0	55754.1	57206.8	69163.0	78050.2	3.05
Nominal income remaining at the disposal, million manats	23405.0	38200.0	52188.3	50525.4	51221.9	61453.7	69341.2	2.96
Nominal income remaining at the disposal, million manats	331.5	466.9	635.1	707.7	732.1	840.0	933.9	2.82
The real income remaining at the disposal, one million manats	22142.9	36730.8	50865.8	49149.2	48005.5	53954.1	63732.7	2.88

Note: compiled by the author based on data [3]

doi.org/10.61764/lasr.3.2024.44-53

An analysis of the data in the table reflecting the incomes of the population for 2010-2023 shows that the country has seen an increase in the level of nominal incomes of the population by 3.05 times, and nominal incomes remaining at its disposal by 2.96 times. Also, in the amount of average monthly nominal incomes reflecting the purchasing power of the population, one can see an increase of 2.82 times, respectively.

When choosing a country to live in and move to permanent residence, a person should conduct a thorough analysis and study various aspects, including housing. One of the most important indicators is the ease/difficulty of legalizing stay in the state, as well as access to the labor market and medical services.

Every year, the ranking of the countries of the world in terms of the quality of life of the population is determined. The rating of this indicator, which will help you choose a country for moving according to the standard of living and well-being of the population. Most of the countries on the list are members of the European Union.

The top countries to move to are based on an in-depth analysis of factors such as income levels, health, education, safety and environmental pollution. In 2023, Luxembourg took the first place among the top 10 countries (IQ score-200.1 points), and Spain took the tenth place (IQ score-177.7 points) [22].

In 2024, Denmark, Sweden, Switzerland, Norway, Canada, Finland, Germany, Australia, the Netherlands and New Zealand took the top 10 countries in terms of quality of life. Denmark also ranks first in terms of job satisfaction for expats. 84% of foreign citizens are satisfied with the balance of work and personal life in the country. According to the World Happiness Report, Denmark is recognized as the second happiest country in the world in 2024 [21, 22]. The high level of equality in the country and its responsibility in matters of social security are mentioned as the main factors of this happiness. Azerbaijan ranked 63rd in terms of the standard of living of the population in 2024 and became the second in the list of CIS countries after Belarus.

DISCUSSION

In a study on food security, Shantani K.S.S. notes that food security, defined as having reliable access to a sufficient amount of inexpensive and nutritious food, is a fundamental concern of any nation. In India, a country with a population of more than 1.3 billion people, ensuring food security is a crucial task and an urgent need. Despite significant successes in agricultural production and economic development, the country continues to face various problems that threaten the food security of millions of its citizens [15, pp.1-3].

The FAO identifies a widespread definition of food security in the following aspects: Food availability: the availability of sufficient quantities of food of appropriate quality, supplied through domestic production or import (including food aid). Access to food: Individuals' access to sufficient resources (benefits) to purchase appropriate food for a full diet. Rights are defined as the totality of all types of goods that a person can dispose of, taking into account the legal, political, economic and social conditions of the community in which he lives (including traditional rights such as access to shared resources). Use: The use of food by providing adequate nutrition, clean water, sanitation and medical care to achieve a state of nutritional well-being in which all physiological needs are met. This highlights the importance of non-food products to ensure food security. Stability: In order to ensure food security, the population, household or individual must have constant access to adequate nutrition. They should not be at risk of losing access to food as a result of sudden shocks (for example, an economic or climate crisis) or cyclical phenomena (for example, seasonal food shortages). Thus, the concept of stability can relate to both

availability and access to food security [11, pp.1-6].

The conference dedicated to ”Financing for the eradication of hunger, food insecurity and malnutrition in all its forms” identified key ideas in the following areas: the world is far from achieving sustainable development. Development Goal (SDG) 2 is the eradication of hunger, while the global prevalence of malnutrition has remained almost at the same level for three consecutive years after a sharp increase following the COVID-19 pandemic. In 2023, between 713 and 757 million people may face hunger – that's one in 11 people in the world and one in five in Africa. There is still an increase in hunger in Africa, but the situation has remained relatively unchanged in Asia, while notable progress has been made in Latin America and the Caribbean. It is also noted that paying attention to economic access to nutritious food, updated and improved estimates show that more than a third of the world's people – about 2.8 billion people - could not afford a healthy diet in 2022. Since the inequality of countries living in different living standards is obvious, in low-income countries about 71.5% of the population cannot afford a healthy diet compared to lower-middle-income countries (52.6%), upper-middle-income countries (21.5%) and high-income countries (6.3%) [16, pp.18-20].

Francesco B. Briefly discussing the role of food security in human development, they concluded that food insecurity may be the result of a lack of education, health care or other basic opportunities on which people's well-being depends [12, p.2].

Having studied estimates of the standard of living of the country's population based on international integral indicators, it was found that in 2020 the coefficient of purchasing power of household incomes Kpsdn = 4.08; income poverty coefficient Cbd = 0.12; Gini index=0.368 [13, pp.106-116].

The implementation of the strategic development course adopted in Azerbaijan continues consistently. The development paradigm is formulated in this course. Its main factors are determined. These factors are recorded in the document ”Azerbaijan 2030: national priorities of socio-economic development". This document defines 5 national priorities [2]: -a sustainable, growing, competitive economy; -a dynamic, inclusive and socially just society; -the competitive space of human capital and modern innovations; - a big return to the territories liberated from occupation; - a clean environment and a country of “green growth”.

On February 2, 2022, the Government of the Republic, in its resolution "On urgent measures related to strengthening anti-inflationary measures in the Republic of Azerbaijan", set itself the task of reaching thresholds for all macroeconomic values by 2023. First of all, this applies to food products [4].

Food security is one of the main goals of the agrarian and economic policy of the states. In its general form, it forms the vector of movement of any national food system to an ideal state. In this sense, the pursuit of food security is an ongoing process. At the same time, in order to achieve it, there is often a change in development priorities and mechanisms for the implementation of agricultural policy [7, pp.146-157].

In the report “The state of food security and nutrition in the world in 2023.” It is noted that the global assessment of the situation in the field of food security and nutrition for 2022 is an overview of the situation in the world, which has not yet fully recovered from the COVID-19 pandemic and is now feeling the consequences of the war in Ukraine, which caused turmoil in the food and energy markets. The pandemic has had a devastating impact on people's lives and livelihoods and caused a global economic downturn that has negated the results of three decades of poverty reduction and contributed to an increase in the number of hungry people by almost 90 million in just one year (between 2019 and 2020). One year later, a partial recovery of the world's economies has already begun.

However, it should be noted that the pace of the country's recovery to the level of the previous year was not the same in different countries and within them. In low- and lower-middle-income countries, the situation has begun to improve at a much slower pace than in other groups of countries. And the population of the disadvantaged countries was able to recover the income lost in the previous year with great difficulty. Even as a result of the recovery, the number of hungry people worldwide increased by 38 million in 2021 compared to the previous year [17].

As a result of our analysis of the impact of food security on the standard of living of the population, we can formulate the general ideas outlined below: 1. The problem of food security is one of the most important in all countries of the world. 2. Solving the problem of food security primarily has a positive impact on the standard of living of the population. 3. The standard of living of the population directly depends on the provision of food and the level of income they receive.

CONCLUSIONS

In order to achieve the goals set in the food security program adopted in 2001, the State has defined a strategy consisting of two stages: 1. Implementation of short- and medium-term transitional measures to ensure food security in the course of reforms. 2. The main goal of long-term measures in the field of food security is to increase the profitability and competitiveness of Azerbaijan's agriculture, as well as its integration into the international economic system.

In addition, the list of risks and threats to the food security of the state has been expanded. The expansion of risks due to such aspects as a decrease in the fertility of agricultural land due to their irrational use. Phytosanitary and veterinary risks were also included in the risk system, and social and sanitary-epidemiological threats to food security became especially significant in the period 2020-2025 [6].

The following are highlighted as areas for improving food security:

- ensuring a program-oriented approach in the formation of the regulatory framework for food security;
- changing the mechanisms for ensuring food security based on the direct innovation and investment model of state assistance to commodity producers;
- overcoming the transformation of the structure of agricultural production, especially at the expense of the meat and dairy industry;
- providing a breakthrough in the intensification of production;
- improving the quality of management that meets the requirements of food security.

The directions of development of the food security system in Azerbaijan are: - ensuring the protection of the population from low-quality products; - minimization of the volume and structure of imports due to the intensification and introduction of innovative production technologies, especially in food sectors; - effective provision of distribution and sustainable growth of the agro-industrial complex; - stimulation of the socio-economic potential of the population for the development of the food self-provision system and high-quality food products.

LITERATURES

1. The State Statistics Committee Of The Republic Of Azerbaijan. Azerbaijan's foreign trade. Statistical collection. Baku, -2024, -214 p.
2. ”Azerbaijan 2030: national priorities of socio-economic development". Decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated February 2, 2021. Baku. 2021

3. The State Statistics Committee Of The Republic Of Azerbaijan. Food balances of Azerbaijan. Statistical collection. Baku,-2024, -142 p.
4. On urgent measures related to the strengthening of anti-inflationary measures in the Republic of Azerbaijan. Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan dated February 21, 2022. Baku. 2022
5. Analysis of the economic situation, threats and prospects for the development of Crimea after joining Russia: information and analytical report [Electronic resource] // National Energy Security Foundation. — March, 2015 — Access mode: crimeagreeneconomy.rU/images/ data/gallery/ 1_9014 _Analiz_ekonomicheskogo_polozheniya _Krima.pdf
6. Belikova E.V., Chernyavskaya E.Yu., Chumakova E. A. Assessment of the state of food security in modern Russia. Journal of Food Policy and Security. Moscow. -2024, -No.3, -pp. 457-480
7. Burenina N. B., Zhavoronkova O. R. The impact of food security on the social development of the labor resources of the Republic of Crimea. Journal of Geopolitics and Ecogeodynamics of Regions. Moscow. -2021, -No.2, -pp.146-157
8. Blazhevich O.G. Agriculture of the Republic of Crimea: current state and prospects of development / O.G. Blazhevich, I.S. Mosina // Scientific bulletin of the Volgograd branch of the RANEPA. Series: Economics. — 2019. — No. 1. — pp. 20-26
9. Vorobyov Yu. Agro-Industrial Complex: Specifics of Formation / Yu. Vorobyov, D. Burkaltseva, E. Vorobyova, O. Blazhevich, V. Shalneva, T. Bugaeva, E. Murashova, A. Karpova // International Journal of Innovative Technology and Exploring Engineering. — 2019. — Volume-B, Issue-9, July. — Pp. 27B6-2793.10. Grigorieva, M.A. The essence and content of the process of ensuring food security in Russia / M.A. Grigorieva // Young scientist. - 2012. — No. 2. — pp. 113-116.
10. Grigorieva, M.A. The essence and content of the process of ensuring food security in Russia / M.A. Grigorieva // Young Scientist. - 2012. — No.2. — pp. 113-116.
11. FAO. Analytical note. June 2006.Issue 2. Food security. Paragraphs 1-10
12. Francesco B., Pasquale De M. A Human Development and Capability Approach to Food Security: Conceptual Framework and Informational Basis. WP 2012-009: February 2012, -46 C.
13. Ismailov V.I. Assessment of the standard of living of the population on the basis of international integrated indicators. News ON. Economic series.-2020, No.3, -pp.106-116
14. Svyatokho N.V. Ensuring food security of the Republic of Crimea: problems and prospects. Journal Scientific Bulletin: finance, banks, investments. Moscow. -2019, -pp.193-204
15. Shantanu Kumar S. S. Food Security in India: Challenges and Solutions. Medium com. 2024
16. The state of food security and nutrition in the world.Financing to end hunger, food insecurity and malnutrition in all its forms. Рома. -2024, -286 C.
17. https://openknowledge.fao.org/server/api/core/bitstreams/be35a22f-4a44-448d-a8e5-73f9d69b976a/content/state-food-security-and-nutrition-2023/food-security-nutrition-indicators. html [Electronic resource: Date of request: 30.09.2024]
18. https://1economic.ru/lib/121186 [Electronic resource: Date of request: 01.10.2024]
19. https://azerhistory.com/?p=40076 [Electronic resource: Date of request: 03.10.2024]
20. https://ru.wikipedia.org/wiki_Массовый_голод [Electronic resource: Date of request: 30.09.2024]
21. https://fed.az/ru/obshhestvo/nazvany-luchshie-strany-mira-po-kachestvu-zhizni-top-10-stran-211467 [Electronic resource: Date of request: 02.10.2024]
22. https://international.business/world/rejting-stran-po-kachestvu-zhizni/#pop-up_timing_effect [Electronic resource: Date of request: 08.10.2024]
23. https://www.news2.ru/story/681821/[Electronic resource: Date of request: 07.10.2024]

doi.org/10.61764/lasr.3.2024.44-53

Вилаят Исмайлов
Алла Ткаченко

ВЛИЯНИЕ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ НА БЛАГОСОСТОЯНИЕ И УРОВЕНЬ ЖИЗНИ НАСЕЛЕНИЯ

Резюме

Работа посвящена проблеме обеспечения продовольственной независимости и ее влиянию на развитие уровень жизни населения в Республике Азербайджан, которая обусловлена тем, что продовольственная безопасность является фактором, оказывающим важнейшее влияние на благосостояние и уровень жизни населения.

Целю данной работы является определение выявлении продовольственной безопасности на благосостояние населения.

Методология – в статье применен статистический и табличный метод, методы группировки, экономического и сравнительного анализа, синтеза и экспертный метод.

Научная новизна – определено основные элементы социально-экономической развитии и уровень жизни населения, также отмечено потребительские расходы на каждого человека в домохозяйствах республики и уровень жизни населения.

Результаты исследования – оценена состояния продовольственной и социальной безопасности Республики Азербайджан за 2019-2023 гг. Установлено прямое воздействие продовольственной безопасности на социальную развитию, проанализированы и выявлены угрозы социального развития трудовых ресурсов Республики Азербайджан. Даны предложении по обеспечению продовольственной безопасности, а также по решению социальных проблем и роста уровня жизни населения.

Ключевые слова: *продовольственная безопасность, независимость, уровень жизни, потребления продуктов питания, потребительские расходы, доходы населения*

Vilayət İsmayılov
Alla Tkachenko

QİDA TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN ƏHALİNİN RİFAHINA VƏ HƏYAT SƏVİYYƏSİNƏ TƏSİRİ

Xülasə

Məqalə Azərbaycan Respublikasında ərzaq müstəqilliyinin əhalinin həyat səviyyəsinin təmin edilməsi probleminə və inkişafına təsirinin müəyyənləşdirilməsinə həsr edilir, bu da ərzaq təhlükəsizliyinin əhalinin rifahına və həyat səviyyəsinə mühüm təsir göstərən əsas amil kimi qəbul edilməsi ilə əlaqədardır.

Tədqiqat işinin məqsədi əhalinin rifahı üçün ərzaq təhlükəsizliyinin müəyyən edilməsindən ibarətdir.

Metodologiya – məqalədə ərzaq təhlükəsizlinin əhalinin həyat səviyyəsinə təsirini əks etdirən məlumatların təhlil edilməsi məqsədilə statistik və cədvəl metodu, qruplaşdırma metodları, iqtisadi və müqayisəli təhlil, sintez və ekspert metodu tətbiq olunur.

Elmi yenilik – sosial-iqtisadi inkişafın əsas elementləri və əhalinin həyat səviyyəsi müəyyən edilmiş, respublikanın ev təsərrüfatlarında hər bir insanın istehlak xərcləri və əhalinin həyat səviyyəsi qeyd edilmişdir.

Tədqiqatın nəticələri – 2019-2023-cü illər üçün Azərbaycan Respublikasının ərzaq və sosial təhlükəsizliyinin vəziyyəti qiymətləndirilmişdir. Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, həmçinin sosial problemlərin həlli və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün tövsiyə və təkliflər verilmişdir.

Açar sözlər: *ərzaq təhlükəsizliyi, müstəqillik, yaşayış səviyyəsi, ərzaq istehlakı, istehlak xərcləri, əhalinin gəlirləri*

doi.org/10.61764/lasr.3.2024.54-61

УДК 33.331.08

Рустам Рустамов
Азербайджанский Государственный Экономический Университет,
диссертант
r.c.rustam@gmail.com
ORCİD: 0009-0006-1894-2129

УПРАВЛЕНИЕ ЧЕЛОВЕЧЕСКИМ КАПИТАЛОМ В УСЛОВИЯХ СОЦИАЛЬНЫХ ИННОВАЦИЙ: ГЛОБАЛЬНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ И ЛОКАЛЬНЫЕ СТРАТЕГИИ

Резюме

В статье рассматриваются современные подходы к управлению человеческим капиталом в контексте социальных инноваций. Оцениваются ключевые факторы, влияющие на управление человеческим потенциалом, включая глобализацию, цифровизацию и культурные особенности.

Целью статьи является изучение современных подходов к управлению человеческим капиталом в условиях социальных инноваций, с акцентом на влияние глобализации, цифровизации и культурных особенностей на управление человеческим потенциалом. Особое внимание уделяется внедрению гибких образовательных программ и непрерывного обучения для адаптации сотрудников к изменяющимся условиям.

В исследовании применяются методы сравнительного анализа и систематизации данных из теоретических и практических исследований азербайджанских, российских и зарубежных авторов, с акцентом на взаимосвязь между технологическими решениями, человеческим фактором и социальными инновациями. Рассматриваются вопросы интеграции международных практик с учётом национальных особенностей, а также роль креативности и предпринимательских навыков в успешном управлении человеческим капиталом для достижения устойчивого развития.

В результате исследования сделан вывод о том, что интеграция международных практик с учётом национальных особенностей и развитие креативных и предпринимательских навыков являются важными условиями для устойчивого управления человеческим капиталом и экономического развития в Азербайджане и других странах, сталкивающихся с аналогичными социальными трансформациями.

Ключевые слова: *человеческий капитал, социальные инновации, управление, глобализация, цифровые технологии, креативность, непрерывное обучение, национальная культура, устойчивое развитие*

Введение

В условиях ускоряющейся глобализации и технологического прогресса управление человеческим капиталом становится ключевым фактором устойчивого экономического и социального развития. Человеческий капитал – совокупность знаний, навыков и креативных возможностей работников – является основным ресурсом, определяющим успех инновационных процессов и конкурентоспособность организаций. Социальные и экономические трансформации требуют пересмотра подходов к управлению человеческим капиталом, особенно в контексте социальных инноваций [1, с.47-49].

Современные исследования, такие как работы Т.Шульца и Г.Беккера, подчеркивают необходимость переосмысления традиционных подходов к управлению

человеческими ресурсами. В условиях социальных инноваций гибкие стратегии, ориентированные на развитие человеческого капитала, приходят на смену устаревшим методам, сосредоточенным преимущественно на технических ресурсах. Важность человеческого капитала заключается не только в способности адаптироваться к изменениям, но и в активном участии в создании новых продуктов и технологий, способствующих улучшению качества жизни и устойчивому развитию. С учетом возрастающей конкуренции на глобальном рынке знаний, страны и компании, эффективно управляющие своим человеческим капиталом, имеют значительное преимущество. Именно человеческий фактор, с его способностью к обучению, творчеству и инновационному мышлению, становится основой конкурентоспособности в условиях быстрого технического прогресса.

Новизна проблемы заключается в том, что социальные инновации становятся важнейшим элементом глобальной экономики знаний, а управление человеческим капиталом - ключом к успешной реализации этих инноваций. Несмотря на стремительное развитие цифровых технологий и автоматизации, человеческий потенциал остается незаменимым фактором успеха. Автоматизация, несмотря на ее важность, не способна заменить такие человеческие качества, как интуиция, гибкость мышления и способность адаптироваться к непредвиденным обстоятельствам. Это подтверждает значимость создания рабочих условий, стимулирующих сотрудников к постоянному саморазвитию и поиску новых решений.

Эффективное управление этим потенциалом требует применения новых подходов и создания условий для раскрытия творческих способностей сотрудников. Одним из таких подходов является внедрение принципов обучения на протяжении всей жизни (lifelong learning), когда сотрудники имеют доступ к актуальной информации и могут повышать квалификацию, оставаясь в рамках одной организации. Это стимулирует их заинтересованность в долгосрочной перспективе и укрепляет их вклад в общее развитие компании.

Кроме того, социальные инновации влияют не только на экономику и технологии, но и на социальные аспекты управления. В странах с богатыми культурными традициями, таких как Азербайджан, гибридные модели управления, сочетающие международные практики и локальные особенности, способствуют успешной адаптации к специфическим условиям каждой страны. Отличительной чертой таких гибридных моделей является не только их универсальность, но и способность учитывать местные ценности, что, как показывает практика, повышает мотивацию сотрудников и уровень их вовлеченности. Интеграция международного опыта с национальными особенностями становится важным условием для успешного перехода к инновационной экономике.

В ходе исследования, проведенного на предприятиях Азербайджана, было обнаружено, что организации, внедряющие гибридные модели управления человеческим капиталом, демонстрируют более высокие показатели эффективности и инновационности. Сотрудники таких организаций отмечают большую удовлетворенность работой и вовлеченность в процессы принятия решений. Это подтверждает гипотезу о том, что учет национальных и культурных особенностей в управлении человеческим капиталом играет ключевую роль в повышении конкурентоспособности организаций [2].

Исследование также показало, что внедрение программ непрерывного обучения и развития способствует не только профессиональному росту сотрудников, но и укреплению корпоративной культуры, ориентированной на инновации. В условиях социальных инноваций такие программы становятся необходимостью, позволяющей

организациям быстро адаптироваться к изменениям внешней среды и внедрять новые технологии и методы работы. В частности, компании, инвестирующие в обучение своих сотрудников, отмечают повышение производительности труда и ускорение процесса внедрения инноваций.

Кроме того, результаты исследования указывают на то, что эффективное управление человеческим капиталом в условиях социальных инноваций требует активного участия руководства в формировании стратегии развития персонала. Лидеры организаций должны не только поддерживать инновационные инициативы сотрудников, но и создавать условия для развития их творческих способностей и предпринимательского мышления. Это включает в себя поощрение междисциплинарного сотрудничества, создание гибких организационных структур и внедрение современных методов управления проектами, таких как Agile и Design Thinking.

Важно отметить, что в современных условиях цифровизации особую роль играет способность сотрудников адаптироваться к новым технологиям и использовать их в своей работе. Это требует от организаций не только технической поддержки, но и развития цифровой культуры внутри компании. Исследование показало, что компании, уделяющие внимание развитию цифровых навыков сотрудников, более успешно внедряют социальные инновации и достигают устойчивого развития.

Таким образом, актуальность исследования управления человеческим капиталом в условиях социальных инноваций обусловлена необходимостью разработки новых подходов, способствующих повышению конкурентоспособности организаций и устойчивому развитию общества. Данная работа призвана внести вклад в понимание этих процессов и предложить практические рекомендации для руководителей и специалистов в области управления человеческими ресурсами. Представляется, что только через комплексный подход, учитывающий, как глобальные тенденции, так и национальные особенности, возможно достижение эффективного управления человеческим капиталом в условиях современного мира.

Цифровизация и глобализация в управлении человеческим капиталом

Цифровые технологии кардинально изменили подходы к управлению человеческим капиталом, сокращая временные и географические барьеры и позволяя привлекать талантливых специалистов из самых разных уголков мира. Это не только облегчает обмен знаниями, но и усиливает конкуренцию за таланты, что подталкивает компании и организации к внедрению более адаптивных и гибких моделей управления. В условиях современных вызовов для успешного управления человеческим капиталом цифровизация должна быть интегрирована не просто как инструмент, а как часть стратегического мышления организации, где цифровые технологии сочетаются с креативностью и гибкостью сотрудников. Только так можно добиться сбалансированного взаимодействия между человеком и технологиями, которые должны не заменять, а дополнять человеческий потенциал [4, с. 69-73].

Применение цифровых инструментов для управления человеческим капиталом также способствует увеличению прозрачности и эффективности процессов. Например, использование платформ для аналитики данных и систем управления талантами позволяет более точно прогнозировать потребности в обучении и развитии, что улучшает производительность. Согласно исследованиям, проведённым в рамках различных проектов, организации, активно использующие такие системы, сообщают о росте вовлеченности сотрудников и их удовлетворенности работой, что в свою очередь ведет к повышению общей продуктивности. В частности, компании, применяющие системы для анализа данных, сообщают о росте продуктивности на

15–20%. Это согласуется с результатами исследования, проведённого Михайловым и Федуловым, в котором подчёркнуто, что аналитика больших данных в HR-системах позволяет более точно выявлять пробелы в компетенциях и навыках сотрудников, предсказывать их будущие потребности, а также оперативно на них реагировать [5, с.50-55].

Важным элементом цифровизации является внедрение инструментов для персонализированного обучения и развития. Сегодня многие организации используют платформы для онлайн-обучения, которые позволяют сотрудникам развивать навыки в удобном для них темпе, что способствует росту их вовлеченности и мотивации. Результаты исследования, проведённого Михайловым и Федуловым, также подтверждают, что использование таких инструментов способствует улучшению показателей удержания сотрудников и повышению их профессиональной квалификации, что, в свою очередь, помогает организациям адаптироваться к быстро меняющимся условиям рынка труда.

Одним из важнейших аспектов цифровизации является необходимость балансирования автоматизации с сохранением эмоционального и креативного аспекта работы. Как отмечают Джонсон и Смит, слишком глубокая автоматизация может угрожать социальным и эмоциональным аспектам рабочего процесса, таким как командная работа, взаимодействие и творчество [9, с.212]. Именно эти качества, которые трудно оцифровать, остаются основой человеческого капитала, обеспечивая компаниям устойчивость и инновационность. Важно, чтобы технологии не заменяли человека, а лишь расширяли его возможности, позволяя сосредоточиться на более сложных задачах, таких как принятие стратегических решений и развитие новых идей.

Таким образом, цифровизация должна рассматриваться как возможность для улучшения управления человеческим капиталом, создания инновационных и гибких моделей работы, которые способствуют адаптации сотрудников и повышению их удовлетворенности. Однако важно помнить, что успешная интеграция технологий должна сопровождаться постоянным вниманием к «человеческому измерению», что подтверждается исследованиями в области HR и цифровой трансформации [11].

Междисциплинарный подход и роль культурных особенностей в управлении человеческим капиталом

Междисциплинарные подходы, объединяющие знания из различных областей, таких как социология, экономика и психология, представляют собой ключевую основу для современного управления человеческим капиталом. В условиях быстро меняющегося мира и глобализации способность видеть проблемы с разных точек зрения позволяет не только находить более точные решения, но и адаптировать их к специфике различных регионов и сообществ. Такой подход способствует созданию устойчивых организационных моделей, в которых сотрудники могут раскрывать свой потенциал и развивать необходимые навыки, позволяя компаниям успешно адаптироваться к изменениям в социально-экономической среде. Междисциплинарные подходы позволяют компании не только интегрировать знания из разных областей, но и создавать адаптивные и инклюзивные управленческие практики, что способствует инновациям и долгосрочному успеху в условиях глобализации [10]. Интеграция социологических, экономических и психологических аспектов помогает компаниям глубже понять мотивацию сотрудников и эффективно адаптировать корпоративную культуру к меняющимся условиям [6, с.180-190].

Особое внимание следует уделять культурным особенностям, поскольку международные подходы к управлению часто нуждаются в адаптации к конкретным социальным и культурным условиям. В работе Коган и Ярмухамедов, обсуждается важность учета культурных аспектов в глобальных стратегиях управления человеческим капиталом, особенно в таких странах, как Азербайджан, где традиции и культурные нормы играют ключевую роль в успешном внедрении инновационных подходов. В исследовании подчеркивается, что для эффективного внедрения международных практик важно учитывать специфику национальных культур и создавать гибкие модели, которые бы учитывали потребности и ценности местных работников.

Привнесение культурных ценностей в организационные модели способствует повышению мотивации и вовлеченности сотрудников, создавая более гармоничную рабочую атмосферу, что, в конечном итоге, способствует их адаптации и повышает продуктивность. Исследования показывают, что культурная чувствительность в управлении человеческим капиталом является важным фактором для формирования лояльности и повышения эффективности команд, особенно в мультикультурных и международных организациях. Это особенно важно в условиях глобализации, когда сотрудники из разных стран и с различным бэкграундом могут иметь разные ожидания от своей работы и отношения к менеджменту. Гибридный подход, который учитывает, как международные практики, так и локальные особенности, станет важным конкурентным преимуществом для организаций, стремящихся к устойчивому росту.

Примером такой адаптации является Азербайджан, где, согласно исследованиям Гахрамановой, значительная часть успеха в управлении человеческим капиталом зависит от понимания и интеграции местных культурных и социальных ценностей в корпоративные практики. Как отмечает Гахраманова, важно соблюдать баланс между использованием международных практик и сохранением национальной идентичности, чтобы стимулировать вовлеченность и лояльность сотрудников [14]. Внедрение гибридных моделей управления, которые принимают во внимание культурные различия, способствует созданию более мотивированных и продуктивных рабочих команд, что является важным условием для успешной адаптации организаций в новых условиях.

Президент Азербайджана Ильхам Алиев в своих публичных выступлениях многократно подчёркивал значимость программ, направленных на укрепление социальной стабильности и создание условий для долгосрочного внедрения инноваций в стране. В частности, он подчеркивал, что развитие человеческого капитала и адаптация международного опыта с учётом национальных особенностей играют ключевую роль в устойчивом развитии страны. В докладе Алиева, 2021, акцент сделан на важности повышения квалификации работников и развитии образовательных программ, которые соответствуют современным требованиям экономики знаний, что способствует повышению уровня социальной стабильности и устойчивости к экономическим и политическим вызовам [15].

Заключение

Эффективное управление человеческим капиталом в условиях социальных инноваций требует внедрения комплексных и адаптивных подходов, которые не только учитывают глобальные тенденции, но и глубоко интегрируют национальные особенности и культурные ценности. В современном мире, где изменения происходят с небывалой скоростью, способность организаций адаптировать свои стратегии управления человеческими ресурсами становится ключевым фактором устойчивого

doi.org/10.61764/lasr.3.2024.54-61

роста и конкурентоспособности. Как показано в статье, такие комплексные подходы должны включать гибкость, междисциплинарность и креативность, поскольку именно эти факторы позволяют организациям быстрее реагировать на вызовы и интегрировать инновации в повседневную деятельность.

Особое значение приобретают программы непрерывного обучения и поддержки адаптивного обучения. Эти инициативы, которые развивают у сотрудников способность быстро осваивать новые навыки и адаптироваться к изменениям, становятся краеугольным камнем эффективного управления человеческим капиталом. В условиях социальных инноваций важно понимать, что сотрудники – это не просто исполнители, но и ключевые участники инновационного процесса, от которых зависит внедрение новых идей и технологий. Программы, ориентированные на развитие креативных и предпринимательских навыков, позволяют им вносить значимый вклад в инновационные процессы и находить решения для актуальных проблем. Более того, непрерывное обучение помогает снизить уровень стресса от изменений и создаёт мотивацию для профессионального роста, что положительно сказывается на общей производительности.

Для Азербайджана такие подходы имеют особую значимость. В стране, где культурные и социальные особенности играют важную роль, успешная адаптация международных практик требует учёта национальных ценностей. Уникальность азербайджанского подхода к управлению человеческим капиталом заключается в сочетании глобальных трендов с традиционными ценностями, что способствует более плавной интеграции инноваций и повышает лояльность сотрудников. Этот гибридный подход позволяет учитывать специфику местного рынка труда и адаптировать глобальные стратегии под нужды локальной экономики. Благодаря такому учёту национальных особенностей организации могут успешно справляться с вызовами глобализации, создавая гибкие модели управления, которые способствуют долгосрочному развитию.

Междисциплинарные подходы в управлении человеческим капиталом в Азербайджане также являются важным элементом устойчивого развития. Социальные инновации охватывают широкий спектр задач – от улучшения здравоохранения и образования до повышения экологической устойчивости и качества жизни населения. Управление человеческим капиталом, ориентированное на креативность, устойчивость и гибкость, позволяет поддерживать эти инициативы, что, в свою очередь, способствует укреплению социальной стабильности. Важность междисциплинарности становится очевидной, когда на практике объединяются знания из разных областей, таких как социология, психология и экономика, создавая условия для более точного понимания потребностей общества и комплексного подхода к их решению.

В заключение следует отметить, что эффективное управление человеческим капиталом – это не просто внедрение новых технологий или адаптация к глобальным стандартам, но также приверженность развитию людей, их обучению и поддержке. Только такие организации смогут адаптироваться к глобальным изменениям и создать условия для устойчивого экономического и социального роста. Внедрение стратегий, ориентированных на постоянное обучение, развитие креативного потенциала и учёт культурных особенностей, является основой для успешного управления человеческим капиталом в условиях социальных инноваций. Это подход, который обеспечит Азербайджану и другим странам возможность справляться с вызовами современности, одновременно сохраняя культурное наследие и развивая экономику для будущих поколений.

doi.org/10.61764/lasr.3.2024.54-61

ЛИТЕРАТУРА

1. Беккер Г.С. Человеческий капитал: теоретический и эмпирический анализ. Москва: ИНФРА-М, 2003, с. 47–49, 112–115.
2. Зейналли Л. Assessment of the Current State of Stimulation of Human Capital Development in Industry in the Republic of Azerbaijan. Ukrainian Policymaker, том 9, с. 111–125, 2020 https://doaj.org/article/3893a9a8d19643fcb21108f9e9df9af3
3. Кунду С., Мунжал С. Human Capital and Innovation: Examining the Role of Globalization. Нью-Йорк: Palgrave Macmillan, 2022, с. 20–25, 100–105.
4. Зайцев К. В., Грошева П. Ю. Управление человеческим капиталом в условиях цифровой экономики. Москва: Издательство "Наука", - 2022, с. 69-73
5. Михайлов, С. А., & Федулов, Д. В. Цифровизация управления человеческим капиталом: анализ и перспективы. Журнал управления, 2021, 15(3), 50-55.
6. Кузнецов, А. В. Междисциплинарные подходы в управлении человеческими ресурсами. Вестник управления и инноваций, - 2020, 13(2), 180-190.
7. Гахраманова, Ш. Человеческий капитал и устойчивое развитие в Азербайджане. Вестник Азербайджанского института экономики, - 2020, 9(2), 40-45.
8. Алиев, И. Публичные выступления по вопросам развития человеческого капитала и социальной стабильности. Пресс-служба Президента Азербайджана.- 2020.
9. Джонсон, Т., & Смит, М. "Управление человеческим капиталом в эпоху цифровизации: вызовы и решения". Journal of Human Resource Management, - 2020, 27(4), 212-224.
10. Каден, Д. "Междисциплинарные подходы в управлении человеческим капиталом: теоретические и практические аспекты". Journal of Business and Management.- 2020.
11. Хассан, А. "Интеграция социологии, экономики и психологии в менеджменте". International Journal of Human Resource Development.-2019.
12. Коган, В., & Ярмухамедов, О. "Культурные аспекты в глобальном управлении человеческим капиталом: Применение в Азербайджане". Journal of Global Business and Cultural Diversity.- 2020.
13. Гибсон, К. "Культурная чувствительность в HR: ключевые факторы успеха для международных организаций". Global HR Review.-2018.
14. Гахраманова, Ш. "Человеческий капитал и устойчивое развитие в Азербайджане". Journal of Economic Development and Human Capital.- 2020.
15. Алиев, И. Публичные выступления по вопросам развития человеческого капитала и социальной стабильности в Азербайджане. Пресс-служба Президента Азербайджана.

Rüstəm Rüstəmov

SOSİAL İNNOVASİYALAR ŞƏRTİNDƏ İNSAN KAPİTALININ İDARƏETİLMƏSİ: QLOBAL MEYDİLLƏR VƏ YERLİ STRATEGIYALAR

Xülasə

Məqalədə sosial innovasiya kontekstində insan kapitalının idarə edilməsinə müasir yanaşmalar müzakirə olunur. Qloballaşma, rəqəmsallaşma və mədəni həssaslıq da daxil olmaqla insan kapitalının idarə edilməsinə təsir edən əsas amilləri qiymətləndirir.

Məqalənin məqsədi qloballaşma, rəqəmsallaşma və mədəni xüsusiyyətlərin insan potensialının idarə edilməsinə təsirini vurğulamaqla sosial innovasiya kontekstində insan kapitalının idarə edilməsinə müasir yanaşmaları öyrənməkdir. Çevik təhsil proqramlarının tətbiqinə və işçilərin dəyişən şərtlərə uyğunlaşdırılması üçün davamlı təlimlərə xüsusi diqqət yetirilir.

Tədqiqatda texnoloji həllər, insan faktorları və sosial innovasiyalar arasındakı əlaqəyə xüsusi diqqət yetirilməklə Azərbaycan, Rusiya və xarici müəlliflərin nəzəri və praktiki tədqiqatlarından əldə edilən məlumatların müqayisəli təhlili və sistemləşdirilməsi ***metodlarından*** istifadə olunur. Milli xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla beynəlxalq təcrübənin inteqrasiyası məsələləri, o cümlədən

davamlı inkişafa nail olmaq üçün insan kapitalının uğurlu idarə olunmasında kreativlik və sahibkarlıq bacarıqlarının rolu nəzərdən keçirilir.

Tədqiqat nəticəsində belə qənaətə gəlinib ki, milli xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla beynəlxalq təcrübələrin inteqrasiyası, yaradıcı və sahibkarlıq bacarıqlarının inkişafı Azərbaycanda və oxşar sosial transformasiyalarla üzləşən digər ölkələrdə davamlı insan kapitalının idarə edilməsi və iqtisadi inkişaf üçün mühüm şərtlərdir.

Açar sözlər: *insan kapitalı, sosial innovasiya, idarəetmə, qloballaşma, rəqəmsal texnologiyalar, kreativlik, ömür boyu təhsil, milli mədəniyyət, davamlı inkişaf*

Rustam Rustamov

HUMAN CAPITAL MANAGEMENT IN THE CONTEXT OF SOCIAL NNOVATION: GLOBAL TRENDS AND LOCAL STRATEGIES

Summary

The article examines modern approaches to human capital management in the context of social innovation. Key factors influencing human potential management, including globalization, digitalization and cultural characteristics, are assessed.

The purpose of the article is to study modern approaches to human capital management in the context of social innovation, with an emphasis on the impact of globalization, digitalization and cultural characteristics on human potential management. Particular attention is paid to the introduction of flexible educational programs and continuous training to adapt employees to changing conditions.

The study uses methods of comparative analysis and systematization of data from theoretical and practical studies of Azerbaijani, Russian and foreign authors, with an emphasis on the relationship between technological solutions, the human factor and social innovation. The article considers the integration of international practices taking into account national characteristics, as well as the role of creativity and entrepreneurial skills in successful human capital management to achieve sustainable development.

As a result of the study the integration of international practices taking into account national characteristics and the development of creative and entrepreneurial skills are important conditions for sustainable human capital management and economic development in Azerbaijan and other countries facing similar social transformations.

Keywords: *human capital, social innovation, management, globalization, digital technologies, creativity, lifelong learning, national culture, sustainable development*

doi.org/10.61764/lasr.3.2024.62-68

UOT 33.332.1

Hikmet Mirzeyev
Teacher at the Azerbaijan Academy of Labor and Social Relations,
Researcher, Institute of Economics of the Ministry of Science and Education of Azerbaijan
Email: h.q.mirzeyev@gmail.com
ORCID: 0000-0002-3441-8849

STATE-PRIVATE PARTNERSHIP IN RECONSTRUCTION AND DEVELOPMENT IN POST-CONFLICT AREAS IN AZERBAIJAN

Summary

The article emphasizes the importance of state-private partnership in the reconstruction and development of post-conflict areas in Azerbaijan. State-private partnership is a strategy that holds particular significance in the socio-economic development and financing of these regions.

Objective: the aim is to investigate the role of state-private partnership in the processes of reconstruction and development in post-conflict areas in Azerbaijan, including its history, financing mechanisms for state-private partnerships in these areas, social and economic impacts, job creation, economic growth, sustainable development, and green infrastructure.

Methodology: the research employs a dialectical and logical approach, utilizing statistical analysis methods.

Results of the Research: the research presents an approach to state-private partnership for reconstruction and development in post-conflict areas in Azerbaijan. This model offers a wide range of benefits, from infrastructure restoration to the stimulation of social and economic development.

Keywords: *post-conflict, reconstruction, state-private partnership, socio-economic impact, green infrastructure*

Introduction

Immediately after the conflict, the affected areas in the South Caucasus region, including Azerbaijan, faced both reconstruction and new development challenges. The policy of rehabilitating and reconstructing the destroyed areas is a crucial component of the comprehensive recovery plan for normal life, well-being, and the restoration of essential infrastructure after the conflict. The goal of mutual rehabilitation and reconstruction policies is to create conditions that facilitate the process for Azerbaijani citizens to return to their homes and permanent residences. It also aims to transform the territories reclaimed from the aggressor into centers for agricultural development. The development of public infrastructure and the liberated territories from Armenian occupation should be managed not as charity or humanitarian aid but as a business opportunity and in the context of local growth.

In other words, alongside the repair of houses, buildings, and the urban environment, as well as the reconstruction of infrastructure, it was also of significant importance from a foreign policy perspective to demonstrate the government’s ability to manage the entire area and the complex processes of social and economic reintegration. In such a situation,

reconstruction can be understood as a process of rehabilitating the areas in this manner, which should hold particular relevance for the future development of the territory. The reconstruction process must also be environmentally sustainable.

The History of State-Private Partnership in Reconstruction and Development

Despite being relatively new in the context of state-private partnership development, its nature has historical roots dating back to ancient times. There are various definitions of state-private partnership that depend on its usage by different countries and organizations.

State-private partnership combines the best aspects of both sectors-"the public sector's commitment to public interests and the corporate sector's focus on efficiency and productivity," thus state-private partnership is assessed as "the relationships established to facilitate the delivery of public infrastructure, services, and projects between the government and the private sector" [7, p. 4827]. There are many perspectives on what public-private partnership means and how it is interpreted.

There are various models for state-private partnership and its different forms. The main types of joint activities that the government and the private sector intend to undertake are as follows: the public sector negotiates with the private sector's businesses to import public goods and services (making greater use of competitive source markets for the supply of public goods and services) [6, p. 355].

Different models of state-private partnership include service contracts, management contracts, auxiliary sector leasing, and concessions. In most sectors, contracts and commercial arrangements should be aligned with the type of service provided. The various models for PPP are suitable for different applications and have distinct aspects and forms to some extent. Furthermore, state-private partnership, as a concept of state-private cooperation, can contribute to addressing some of the challenges of post-conflict reconstruction and development in the territories of Azerbaijan.

The Role of State-Private Partnership in Post-Conflict Reconstruction

Since both reconstruction and development should be understood as an interconnected set of activities that must be carried out in a unified manner, it is accepted that a genuine development approach for populations affected by conflicts should be promptly validated after the conflict ends [13, p. 1013].

In addition to contributing to the reconstruction and integration of countries and societies emerging from wars, state-private partnership can also help eliminate the infrastructure constraints characterizing development, especially in conflict zones and border regions [8, p. 1528].

With good policies in place, partnering with the private sector can significantly impact these potential areas of development, driving growth, investment, and job creation.

In recent years, scholars and practitioners in the fields of post-conflict reconstruction and development have focused their attention on the potential of state-private partnership in promoting resilience, development, and peace in conflict and post-conflict areas [12, p. 9].

The involvement of the private sector in such activities brings undeniable benefits, ranging from gaining experience and achieving efficiency gains to job creation and strengthening sustainable recovery. However, state-private partnerships, particularly in countries recovering from conflict, face a number of dilemmas. Therefore, the ultimate value proposition of such "hybrid" forms should be measured against these benefits and challenges [9, p. 133].

Scholars and practitioners focus on various perspectives for post-conflict reconstruction and development, including attracting private capital, enhancing economic benefits, gaining international experience, stimulating competition and local potential, and delivering key services through civil society organizations and the private sector for the benefit of the local population, including managing and delivering enterprises within post-conflict parameters [11, p. 14].

However, despite many potential benefits, a number of implementation, risk, management, accountability, and ethical issues have been encountered. In developing countries, many of the same issues are intensified in post-conflict parameters. Research highlights political economy risks for the government, financial risks, and reputation risks, as well as challenges related to social accountability, the establishment of reliable commitments, and the limited dissemination of administrative capacity and information.

Financing Mechanisms and Socio-Economic Impacts of State-Private Partnerships in Post-Conflict Areas

In the coming decade, with the increase in the number of state-private partnership projects, many governments have sought to establish new mechanisms for financing state-private partnerships, aiming to restore their potential to create higher living standards for various social groups. The creation of options for financing state-private partnerships continues. Currently, there are three options for financing state-private partnerships, which include borrowing models, concessional financing models, and mixed models [4, p. 498].

The most significant and least controversial source is the Structured Finance Rule. It is assumed that state-private partnership will make a socio-economically significant contribution in post-conflict regions. The regional component of state-private partnership can enhance the pace of economic development and increase wealth and employment over the long term [2, p. 435].

This can ultimately contribute to the strengthening of security. In fact, employment is a cornerstone and is closely linked to the consolidation of internal security. Jobs help stabilize the living areas for returnees and are seen as the most urgent requirement for reintegration, independent existence, and self-help strategies to ensure a decent standard of living.

Job Creation and Economic Growth

The biggest problem in any post-conflict area is the lack of employment opportunities and limited economic stimulus. This is a long-term process to create new jobs and economic growth in the region, and there are several important aspects to establishing sustainable employment opportunities for people living in post-conflict

communities. State-private partnerships can address many aspects in this area by promoting service infrastructures, industrial growth, import substitution, and creating export potential. The involvement of the private sector ensures economic development with the participation of people and, thus, resilience in combating violence.

One of the reasons for always including extensive consultations with civil society and the private sector in the Post-Conflict Needs Assessment (PCNA) process is to ensure the inclusion of voices and also to stimulate ownership of the recovery program [5, p. 9].

Increasingly, PCNAs also include assessments of poverty and social issues, allowing for the inclusion of voices that are rarely heard in consultations. Additionally, it ensures that the recovery program is designed to contribute to longer-term sustainability and plays to the strengths and resources of the country, thereby fostering reconciliation and peace.

When implementing state-private partnership projects in post-conflict areas, consideration of the environment and social impacts is crucial. Sustainability is essential for state-private partnership projects in these areas. The reconstruction/development processes create excellent opportunities to present leading practices for environmental and social development within the framework of state-private partnerships, ensuring improvements in social, economic, and environmental conditions in Azerbaijan. State-private partnership projects can support this goal and encompass not only traditional services (such as airport construction) but also functions related to green infrastructures, such as sustainable water and wastewater services, solar energy, afforestation, energy efficiency, and relevant projects. These ecological considerations can also be economically justified from the perspective of social, health, and economic development. Environmental assessments and action plans that enhance the environment should be required through the sustainable development process.

Sustainable Development and Green Infrastructure

According to the World Commission on Environment and Development, sustainable development is development that meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs. In general, it is described as the viability of society's long-term existence without depleting individual, socio-economic, or natural opportunities and resources. In a specific sense, sustainable development encompasses economic, social, individual, and environmental development and security [1, p. 5].

It is crucial to achieve a balanced integration of four essential forms of security so that they can nourish one another. According to the Paris Declaration, alongside fundamental values such as equal opportunities, autonomy, and democratic participation, the freedom, health, and equitable use of the environment are also recognized as aspects of security.

According to financial indicators, investments are the consumption of production over the course of a year. If ecological sustainable development, state-private partnerships, and financing provided by the private sector are in focus, it suggests that investments can also encompass the replenishment of natural resource sources and ecosystems where other physical capital is built [3, p. 27].

In economic literature, green or sustainable infrastructure refers to physical production structures used for the production of ecologically valuable goods and services. This is a new concept in terms of financial indicators. It represents an overall outcome in reducing risks to security and quality of life and achieving sustainable development. Recently, investments in new industrial and social infrastructure, along with new incentives and development projects related to State-Private Partnerships, have been combined with ecological or environmental considerations (such as biodiversity, air and water quality, and landscape) under the same definition. They promote environmentally responsible investments for the development of post-conflict areas by reducing the costs of potential ecological regulations.

Conclusion

Numerous government reports, presidential decrees, orders, and other official documents indicate that the Republic of Azerbaijan, rich in hydrocarbon resources, recognizes the importance of diversifying its economy and aims to promote and enhance the development of the private sector in the post-conflict area. Nevertheless, there are no direct references to the implementation of State-Private Partnerships for this purpose.

Based on the analyzed literature and empirical data, the following policy recommendations are proposed to enhance the effective implementation of State-Private Partnerships in the Republic of Azerbaijan for ensuring the socio-economic development of post-conflict areas, both from foreign and national origins:

- Develop and implement a discrete and comprehensive legal framework for State-Private Partnerships.
- Propose amendments to the existing legislation of the Republic of Azerbaijan to address all issues arising before, during, and after the implementation of State-Private Partnerships. These amendments should answer the questions of "who," "what," "when," "where," and "how," considering all stakeholders, both national and foreign.
- Consolidate the regulatory, oversight, and monitoring functions of State-Private Partnerships within a single entity.

LITERATURE

1. Ahmadov E. (2020). Water resources management to achieve sustainable development in Azerbaijan. Sustainable Futures. pp.1-10 sciencedirect.com
2. Barakat S. (2021). Necessary conditions for integrated approaches to the post-conflict recovery of cultural heritage in the Arab World. International Journal of Heritage Studies. pp.432-448 tandfonline.com
3. Chabert, V. (2024). Contractualizing Environmental Protection: Public and Private International Law Perspectives in Azerbaijan's Post-conflict Reconstruction. Journal of US-China Public Administration. pp.20-33 uniroma1.it
4. Chileshe, N., Kavishe, N., & Edwards, D. J. (2023). Identification of critical capacity building challenges in public-private partnerships (PPPs) projects: The case of Tanzania. International Journal of Construction Management, 23(3), pp - 495-504. bcu.ac.uk
5. Demiroğlu, O. & Müller, D. (2021). Managing Emerging Destinations: the Case of Azerbaijan. Journal of Tourismology. pp. 1-27dergipark.org.tr

6. Guliyev, M. (2020, July). Accelerating economic diversification in Azerbaijan: Challenges, shaping prospects. In 56th International Scientific Conference on Economic and Social Development–Aveiro. pp.350-360 researchgate.net
7. Hassan, G., Yenigun, C., & Albasoos, H. (2021). Dafur's Peace: Post-Conflict Reconstruction. PalArch's Journal of Archeology of Egypt/Egyptology, 18(3), pp - 4822-4838. ssoar.info
8. Macid, A. A., Mursal, M. R., & Zakir, A. L. (2023). Sustainability of post conflict recovery strategies: impact to azerbaijani economy. South Florida Journal of Development, 4(4), pp - 1521-1532. southfloridapublishing.com
9. Mammadov, M. A., & Aliyev, S. I. (2024). Technologıcal and economıc dırectıons of organızatıon and management of publıc and prıvate cooperatıon. Науковий журнал «Економіка і регіон», (1 (92)), pp - 131-135. nupp.edu.ua
10. 10.Radkevych, V. (2022). The development trends for the public-private partnership in the sphere of vocational education and training in the European Union countries. Professional Pedagogics. pp - 4-13 iitta.gov.ua
11. Simangan, D. (2020). A case for a normative local involvement in post-conflict peacebuilding. International Peacekeeping. pp. 1-25 researchgate.net
12. Vassileva, A. G. (2022). Green Public-Private Partnerships (PPPs) as an instrument for sustainable development. Journal of World economy: Transformations & transitions, 2(5), 2. pp. 1-18 unirioja.es
13. Zeynalov, K. (2021). Evaluation of the state and private sector investment perspectives in the karabakh region. Economic and Social Development: Book of Proceedings, pp - 1010-1015. researchgate.net

Hikmət Mirzəyev

AZƏRBAYCANDA MÜNAQİŞƏDƏN SONRAKI ƏRAZİLƏRDƏ YENİDƏNQURMA VƏ İNKİŞAFDA DÖVLƏT-ÖZƏL TƏRƏFDAŞLIĞI

Xülasə

Məqalə Azərbaycanda münaqişədən sonrakı ərazilərdə yenidənqurma və inkişafda dövlət-özəl tərəfdaşlığın vacibliyini vurğulayır. Dövlət- özəl tərəfdaşlıq bu ərazilərin sosial iqtisadi-inkişafında, maliyyələşməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edən strategiyadır.

Məqsəd – Azərbaycanda münaqişədən sonrakı ərazilərdə yenidənqurma və inkişaf proseslərində dövlət-özəl tərəfdaşlığın rolunu, tarxni, münaqişədən sonrakı ərazilərdə dövlət-özəl tərəfdaşlığının maliyyələşdirmə mexanizmləri məsələləri, sosial-iqtisadi təsiri, iş yerlərinin yaradılması, iqtisadi artım, davamlı inkişaf və yaşıl infrastruktur kimi məsələləri araşdırmaqdır.

Metodologiya – tədqiqat işində dialektik, məntiqi yanaşma, stetistik təhlil üsullarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın nəticələri – Azərbaycanda münaqişədən sonrakı ərazilərdə dövlət-özəl tərəfdaşlıq, yenidənqurma və inkişaf üçün yanaşma təqdim edir. Bu model, infrastrukturun bərpasından tutmuş sosial və iqtisadi inkişafın stimullaşdırılmasına qədər geniş spektrli faydalar təqdim edir.

***Açar sözlər**: post-konflikt, yenidənqurma, dövlət-özəl tərəfdaşlığı, sosial-iqtisadi təsir, yaşıl infrastruktur*

doi.org/10.61764/lasr.3.2024.62-68

Хикмет Мирзаев

ГОСУДАРСТВЕННО-ЧАСТНОЕ ПАРТНЁРСТВО В ВОССТАНОВЛЕНИИ И РАЗВИТИИ ПОСТКОНФЛИКТНЫХ ТЕРРИТОРИЙ АЗЕРБАЙДЖАНА

Резюме

В статье подчеркивается важность государственно-частного партнерства в восстановлении и развитии постконфликтных территорий Азербайджана. Государственно-частное партнерство является стратегией особого значения в социально-экономическом развитии и финансировании этих сфер.

Цель – исследовать роль государственно-частного партнерства в процессах восстановления и развития постконфликтных территорий в Азербайджане, его историю, вопросы механизмов финансирования государственно-частного партнерства в постконфликтных регионах, социально-экономическое воздействие, создание рабочих мест, экономический рост, устойчивое развитие и зеленая инфраструктура.

Методология – в исследовательской работе использованы диалектический, логический подход, методы статистического анализа.

Результаты исследования обеспечивают подход к государственно-частному партнерству, реконструкции и развитию в постконфликтных регионах Азербайджана. Эта модель предлагает широкий спектр преимуществ: от восстановления инфраструктуры до стимулирования социального и экономического развития.

Ключевые слова: *постконфликтный период, реконструкция, государственно-частное партнерство, социально-экономический эффект, зеленая инфраструктура*

doi.org/10.61764/lasr.3.2024.69-77

UOT 33.332.02

Səmayə Salahova
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti,
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorantı
samaya.salahova348@gmail.com
Orchid İD: 0009-0004-8470-6752

VERGİ İNZİBATÇILIĞININ NƏZƏRİ ƏSASLARI VƏ VERGİ İNZİBATÇILIĞININ İQTİSADİ MAHİYYƏTİ

Xülasə

Vergi inzibatçılığı dövlət xidmətlərinin və infrastrukturun maliyyələşdirilməsi üçün vacib olan vergilərin səmərəli yığılmasını təmin edən ölkənin fiskal siyasətinin təməl daşıdır. Vergi inzibatçılığının nəzəri əsasları onun tərtibi və həyata keçirilməsini istiqamətləndirən iqtisadi nəzəriyyələr və hüquqi bazalarda dərin kök salmışdır. Bu məqalənin məqsədi vergi inzibatçılığının nəzəri əsaslarını və onların daha geniş iqtisadi prinsiplərlə necə əlaqəli olduğunu, həmçinin vergi inzibatçılığının iqtisadi artıma, gəlirlərin bölüşdürülməsinə və iqtisadi bərabərsizliyə təsirini araşdırmaq məqsədi daşıyır. O, vergi inzibatçılığının iqtisadi mahiyyətini tədqiq edir, onun resurs bölgüsünə, gəlir bölgüsünə və makroiqtisadi sabitliyə təsirini vurğulayır. Bu məqsədlə məqalədə vergitutmanın keçdiyi tarixi inkişaf mərhələlərinə toxunulur həmçinin vergi inzibatçılığının iqtisadiyyatın həlledici aspekti kimi oynadığı rol nəzərdən keçirilir. Buna, fiziki şəxslərdən və müəssisələrdən vergilərin idarə edilməsi və yığılması prosesi və gəlir vergisindəki dəyişikliklərin uzunmüddətli dövrə necə təsir etdiyi də aiddir. Ən son texnologiyaların mənimsənilməsi, davranış iqtisadiyyatının incəliklərinin tədqiqi və qlobal əməkdaşlığın təşviqi tədqiqatçıların vergi sistemlərinin effektivliyini artırmaq üçün araşdıra biləcəyi əsas sahələrdir.

Xülasə, vergi inzibatçılığının nəzəri əsasları və iqtisadi mahiyyəti onun cəmiyyətdəki rolunun dərk edilməsi üçün ayrılmaz tərkib hissəsidir. Vergi inzibatçılığının mürəkkəbliklərini və nüanslarını tədqiq etməklə, bu məqalə onun dövlətlərin fiskal sağlamlığının və iqtisadi canlılığının təmin edilməsində mühüm funksiyasına işıq salır. Vergi administrasiyaları 21-ci əsrin çağırışlarını idarə edərkən, onların uyğunlaşma və innovasiya qabiliyyəti iqtisadi rifahın və sosial rifahın gücləndirilməsində uğurlarının açarı olacaq.

Məqsəd: bu məqalənin əsas məqsədi, vergi inzibatçılığının nəzəri əsaslarını araşdırmaq və onun iqtisadi inkişaf, gəlir bölgüsü və makroiqtisadi sabitlikdəki rolunu müəyyənləşdirməkdir. Eyni zamanda, vergi inzibatçılığının çağdaş problemlər və texnologiyalar fonunda inkişaf potensialını vurğulamaq da hədəflər arasındadır.

Metodologiya: məqalə əsasən nəzəri təhlilə əsaslanır və bu təhlil çərçivəsində:tarixi məlumatların və mövcud iqtisadi modellərin təhlili həyata keçirilir.Vergi inzibatçılığında müasir texnoloji tətbiqlər və onların təsirinə diqqət yetirilir və vergi yığımının müxtəlif strukturları və onların iqtisadi inkişafa təsiri müqayisəli şəkildə araşdırılır.

Elmi Yenilik: bu araşdırma vergi inzibatçılığına davranış iqtisadiyyatı, AI və blokçeyn kimi yeni texnologiyaların tətbiqi aspektlərini əhatə edir. Bu texnologiyalar, vergi inzibatçılığında səmərəliliyin artırılması və şəffaflığın təmin edilməsində mühüm rol oynaya bilər. Məqalə, bu yanaşmaları nəzərdən keçirməklə, daha innovativ və effektiv vergi sistemlərinin yaradılması üçün mümkün istiqamətlər təklif edir.

Açar sözlər: *vergi inzibatçılığı, gəlirlərin bölgüsü, vergi toplama prosesi, vergitutmada mütərəqqilik*

doi.org/10.61764/lasr.3.2024.69-77

Giriş

Vergi inzibatçılığı istənilən iqtisadiyyatın həlledici aspektidir. Buna, fiziki şəxslərdən və müəssisələrdən vergilərin idarə edilməsi və yığılması prosesidə aiddir. Vergilər hökumətlərin səhiyyə, təhsil və infrastruktur kimi dövlət xidmətlərini maliyyələşdirmək üçün istifadə etdikləri əsas gəlir mənbəyidir. Vergi inzibatçılığı da vergi sisteminin bütün vətəndaşlar üçün ədalətli və bərabər olmasını təmin etməkdə əsas rol oynayır. Vergi qanunlarını və qaydalarını tətbiq etməklə hökumətlər vergidən yayınmanın qarşısını ala və vergi sisteminin bütövlüyünü qorumağa kömək edən uyğunluğu təşviq edə bilərlər. Xülasə, vergi inzibatçılığı istənilən müasir iqtisadiyyatın fəaliyyəti üçün vacibdir və hökumətlərin öz vətəndaşlarına mühüm dövlət xidmətləri göstərə bilməsini təmin etmək üçün əhəmiyyətli rol oynayır.

"Vergi inzibatçılığının iqtisadi mahiyyəti iqtisadi prinsiplərin dərindən dərk edilməsini və onların vergitutmada tətbiqini tələb edən mürəkkəb və çoxşaxəli mövzudur. Bu məqalə vergi inzibatçılığının nəzəri əsaslarını və onların daha geniş iqtisadi prinsiplərlə necə əlaqəli olduğunu, həmçinin vergi inzibatçılığının iqtisadi artıma, gəlirlərin bölüşdürülməsinə və iqtisadi bərabərsizliyə təsirini araşdırmaq məqsədi daşıyır".

Vergi inzibatçılığının tarixi və onun zamanla necə inkişaf etməsi və ölkələr arası müqayisəsi

Vergitutma uzun bir tarixə malikdir və zaman keçdikcə inkişaf etmişdir. Ən erkən vergilər idxal rüsumları olmuşdur, o, daxili məhsuldan daha asan vergiyə cəlb olunurdu. Eynilə, sadə dövriyyə vergisi (ümumi satışdan tutulan) iqtisadi cəhətdən üstün, lakin inzibati cəhətdən daha tələbkar ƏDV-nin ixtirasından əvvəl uzun müddət öz təsirini qoruyub saxlamışdır.

Daşınmaz əmlakı müəyyən etmək və beləliklə, vergiyə cəlb etmək digər aktivlərə nisbətən daha asandır; o cümlədən, baş vergisini (hər bir şəxsə tətbiq edilən vahid vergi) həyata keçirmək tarixən daha asan olmuşdurd. Buna görə də təəccüblü deyil ki, ilk birbaşa yığımlar baş və torpaq vergiləri idi. Qədim dünyada vergitutma nisbətən az rol oynasa da, Yunanıstan və Romada istehlakdan vergi alınırdı. İdxal mallara tətbiq edilən gömrük vergiləri və vergilər, gəlir istehsalı nəzərə alındığından çox zaman daxili istehlakdan alınan vergidən daha çox əhəmiyyət kəsb edirdi [1].

Orta əsrlərdə bu köhnə vergilərin bir çoxu, xüsusən də birbaşa vergilər öz yerini müxtəlif məcburi xidmətlərə və "hədiyyə" sisteminə (əsasən hədiyyələrdən alınan) verdi. Əsas dolayı vergilər tranzit vergiləri (müəyyən ölkədən keçən mallara tətbiq edilən rüsumlar) və bazar rüsumları olmuşdur.

Vergilərdə hökumətin rolu zaman keçdikcə inkişaf etmişdir. 19-cu əsrdə vergilərin əsasən hökumətin maliyyələşdirilməsinə xidmət etməli olduğu fikri geniş yayılmışdı. Bununla belə, əvvəlki dövrlərdə hökumətlər vergitutmadan yalnız fiskal məqsədlər üçün deyil, başqa məqsədlər üçün də istifadə etmişdir [2].

Böyük Britaniyanın vergi yükü digər inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə nisbətən fərqlidir. Müharibədən sonrakı ilk illərdə Böyük Britaniya nisbətən yüksək vergi ölkəsi idi və 1960-cı illərdə baş verən Böyük Britaniyanın vergi yükünün böyük artımı onun 1970-ci illərdə belə eyni qalmasını təmin etdi. Digər sənaye ölkələrinin əksəriyyətində dövlət ən azı 1980-ci illərə qədər və çox vaxt ondan sonra da böyüməyə davam etdi; əksinə, Böyük Britaniyanın vergi gəlirləri bu dövrdə ÜDM-in faizi kimi azalıb. Bu gün Böyük Britaniyanın vergi gəlirləri beynəlxalq standartlara görə orta səviyyədədir, Avstraliya və ya ABŞ-dan yüksəkdir, lakin Fransa və ya İtaliyadan aşağıdır.

Birləşmiş Krallıqda vergi gəlirlərinin 2024-cü illərdə ümumi daxili məhsulun (ÜDM) 36,9%-nə bərabər olan ən yüksək səviyyəyə çatacağı proqnozlaşdırılır **[3].**

ABŞ-da federal gəlir vergisi rəsmi olaraq 1913-cü ildə qüvvəyə minib və bu gün ödədiyimiz vergilərin çoxu 1920-1930-cu illərdə, o cümlədən əmlak vergisi, hədiyyə vergisi və Sosial Müdafiə vergiləri yaradılmışdır**[4].**

Vergi siyasətinin əsasını təşkil edən iqtisadi prinsiplər və onların vergi inzibatçılığına necə təsir etməsi

Vergitutma prinsipləri uzun illər əvvəl formalaşmışdır. Adam Smit "Xalqların sərvəti" əsərində (1776) vergitutmada dörd ədalətlilik, müəyyənlik, rahatlıq və səmərəlilik prinsipinə əməl edilməli olduğunu iddia edirdi. Vergi qanunlarının səmərəli idarə edilməsi üçün dörd ümumi tələb var: aydınlıq, sabitlik (və ya davamlılıq), iqtisadi səmərəlilik və rahatlıq**[5].** Vergitutma prinsipləri isə aşağıdakılardır:

İqtisadi təsirlər: Vergi strukturu optimala nail olunmasına müdaxilənin qarşısını almaq üçün yaradılmalıdır.

Ədalət: Vergi yükünün bölüşdürülməsi müasir cəmiyyətdə yekdilliklə optimal olaraq qəbul edilən gəlir bölgüsü modelinə uyğun olmalıdır.

Effektiv icraya uyğun minimum yığım və uyğunluq xərcləri: Qayda vergilərin vergi ödəyiciləri üçün tələb olunan resurslar baxımından yığımların faktiki xərclərini minimuma endirəcək şəkildə müəyyən edilməsini tələb edir **[6].**

Vergitutma prinsipləri onun subyektlərinin öz qabiliyyətlərinə uyğun olaraq sağlam və güclü iqtisadiyyatın qurulmağında bərabər rol oynamağı təmin edir. Bunun üçün vergi strukturunun ədalətli olması və cəmiyyətin hər hansı bir hissəsinə və ya fərdlərə qarşı sərt olmaması vacibdir. Asanlıqla başa düşülən və hər hansı qeyri-müəyyənliklərdən uzaq olmalıdır. Bütün bu şərtlərin yerinə yetirilməsini təmin etmək üçün müəyyən qaydalar ümumiyyətlə vergitutma prinsipləri kimi tanınır.

Vergi idarəçiliyi və iqtisadi artım

Vergilər ölkənin iqtisadi mənzərəsinin formalaşmasında mühüm rol oynayır, onun inkişaf trayektoriyasına və ümumi rifahına təsir edir. Dövlət xidmətləri üçün gəlirlərin artırılması ilə iqtisadi artımın təşviqi arasında düzgün tarazlığın yaradılması siyasətçilər üçün daimi problemdir. Vergitutma və iqtisadi artım arasındakı mürəkkəb əlaqəyə diqqət yetirək. Nəzərə alınmalı əsas aspektlərdən biri vergi dərəcələrinin investisiya və kapitalın formalaşmasına təsiridir. Müəssisələrə və fiziki şəxslərə yüksək vergi dərəcələri investisiyaların qarşısını ala bilər, bu da kapitalın yığılmasının azalmasına səbəb ola bilər. Əksinə, aşağı vergi dərəcələri biznesləri və fiziki şəxsləri sərmayə qoymağa həvəsləndirə, iqtisadi aktivliyə təkan verə və inkişaf üçün daha əlverişli mühit yarada bilər. Bundan əlavə, vergitutmanın strukturu vacibdir. Düzgün tərtib edilmiş vergi sistemi səmərəliliyi və ədalətliliyi təşviq etməlidir. Daha yüksək qazananların gəlirlərinin daha böyük bir hissəsini ödədiyi mütərəqqi gəlir vergiləri gəlir bərabərsizliyini aradan qaldırmağı hədəfləyir. Bununla belə, həddindən artıq yüksək mütərəqqi vergi dərəcələri zəhməti və innovasiyanı həvəsdən sala bilər, potensial olaraq iqtisadi artıma mane ola bilər. Mütərəqqilik və iqtisadi stimullar arasında tarazlığın yaradılması çox vacibdir. Korporativ cəbhədə korporativ gəlir vergiləri ölkənin rəqabət qabiliyyətinə təsir göstərir. Korporativ vergi dərəcələri aşağı olan ölkələr daha çox xarici sərmayə cəlb edə və biznesləri ölkə daxilində genişlənməyə təşviq edə bilər. Bununla belə, korporativ vergi dərəcələrinin azaldılması dövlət xidmətlərini təhlükə altına qoya biləcək gəlir çatışmazlığı yaratmamaq üçün diqqətlə idarə edilməlidir. İqtisadiyyat üçün faydalı hesab edilən xüsusi davranışları təşviq etmək üçün vergi siyasətləri də istifadə edilə bilər. Məsələn, tədqiqat və inkişaf, bərpa olunan enerji və ya kiçik biznes üçün vergi güzəştləri innovasiya və iş yerlərinin yaradılmasını stimullaşdıra bilər. İqtisadi artımın təşviqində vergi siyasətinin effektivliyi həm də gəlirlərin nə dərəcədə

səmərəli istifadə olunmasından asılıdır. Hökumətin infrastruktura, təhsilə və səhiyyəyə xərcləri davamlı iqtisadi artıma töhfə verməklə məhsuldarlığı artıra və daha bacarıqlı işçi qüvvəsi yarada bilər. Bununla belə, dövlət xərclərini maliyyələşdirmək üçün borcdan hədsiz asılılıq özünəməxsus çətinliklər yaradır. Dövlət borcunun yüksək səviyyələri faiz ödənişlərinin artmasına səbəb ola bilər, potensial olaraq digər əsas dövlət xərclərini sıxışdırır və iqtisadi tənəzzüllər zamanı fiskal stimullaşdırma imkanlarını məhdudlaşdırır. Yekun olaraq, vergitutma və iqtisadi artım arasında optimal tarazlığın tapılması nüanslı yanaşma tələb edir. Siyasətçilər təkcə vergitutma səviyyəsini deyil, həm də onun strukturunu və dövlət xərclərinin səmərəliliyini nəzərə almalıdırlar. İnvestisiyaları, innovasiyaları və sosial bərabərliyi təşviq edən vergi siyasətlərini diqqətlə hazırlamaqla dövlətlər möhkəm və davamlı iqtisadi artıma yol aça bilər.

Vergi inzibatçılığının gəlir bölgüsünə təsiri və iqtisadi bərabərsizlik

Vergi inzibatçılığı sahəsi gəlir bölgüsünə və ümumi iqtisadi bərabərsizliyə dərin təsirləri ilə bir millətin iqtisadi mənzərəsinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Hökumətlər vergi siyasətini tərtib etdikcə və həyata keçirdikcə, sərvətdəki fərqləri gücləndirən və ya azaldan sosial və iqtisadi strukturların memarlarına çevrilirlər.

Vergitutmada mütərəqqilik: Vergi administrasiyasının gəlir bölgüsünə təsir göstərməsinin əsas üsullarından biri mütərəqqilik konsepsiyasıdır. Proqressiv vergitutma, yüksək gəlirləri olan şəxslərin qazanclarının daha yüksək faizini vergilərə ödədikləri sistemdir. Bu yanaşma sərvətin yenidən bölüşdürülməsi və daha ədalətli cəmiyyətə töhfə vermə mexanizmi kimi xidmət edir. Mütərəqqi vergi sistemləri olan ölkələrdə yük daha çox maliyyə imkanlarına malik olanların üzərinə düşür. Bu, təkcə iqtisadi bərabərsizliyi birbaşa həll etmir, həm də sosial ədalət prinsiplərinə uyğundur. Dizaynına görə, mütərəqqi vergitutma imkanlı təbəqə ilə daha az imtiyazlı təbəqə arasında uçurumu aradan qaldırmağa, vergi yükünün bölüşdürülməsində ədalət hissini gücləndirməyə çalışır.

Vergi Kreditləri və Tutulmaları: Vergi administrasiyası gəlir bölgüsünə təsir etmək üçün vergi kreditləri və ayırmalar kimi alətlərdən də istifadə edir. Hökumətlər aztəminatlı fərdlər və ya ailələr üçün məqsədyönlü kreditlər tətbiq edə, onların vergi öhdəliklərini effektiv şəkildə azalda bilər. Eynilə, təhsil və ya səhiyyə kimi xüsusi xərclər üçün ayırmalar əhalinin müəyyən təbəqələri üzərində maliyyə təzyiqini azalda bilər. Bu tədbirlər iqtisadi fərqləri aradan qaldırmaq üçün siyasət aləti kimi çıxış edir və buna daha çox ehtiyacı olanlara ünvanlı yardım təmin edir. Fiziki şəxslərə öz gəlirlərini daha çox saxlamaq imkanı verməklə, vergi kreditləri və ayırmaları daha əhatəli iqtisadi mühitə töhfə verir.

Korporativ Vergilər və İqtisadi Bərabərsizlik: Fərdi vergilərdən başqa, korporasiyaların vergiyə cəlb olunma üsulu da gəlirlərin bölüşdürülməsində həlledici rol oynayır. Korporativ vergi siyasəti əmək haqqı, investisiya və iş yerlərinin yaradılmasına təsir edərək ümumi iqtisadi mənzərəyə təsir göstərir. Ədalətli və düzgün tərtib edilmiş korporativ vergi sistemi iqtisadi səmərələrin daha balanslı bölüşdürülməsinə kömək edə bilər. Bununla belə, korporativ vergi dərəcələri çox aşağı olarsa və ya boşluqlar böyük korporasiyalara öz ədalətli paylarını ödəməkdən yayınmağa imkan verirsə, bu, gəlir bərabərsizliyini daha da gücləndirə bilər. Varlı fərdlər korporasiyaların uğurlarından qeyri-mütənasib şəkildə faydalana bilər, daha geniş işçi qüvvəsi isə mənalı əmək haqqı artımını görmək üçün mübarizə aparır.

Sosial Proqramlarda Vergi Administrasiyasının Rolu: Vergi administrasiyası iqtisadi fərqləri aradan qaldırmaq üçün nəzərdə tutulmuş müxtəlif sosial proqramlar üçün maliyyə mənbəyi kimi xidmət edir. Rifah proqramları, təhsil təşəbbüsləri və səhiyyə xidmətləri çox vaxt vergi gəlirləri hesabına maliyyələşdirilir. Bu proqramların tərtibi və

doi.org/10.61764/lasr.3.2024.69-77

bölüşdürülməsi vergi siyasətlərinin iqtisadi bərabərsizliyin azaldılmasına nə dərəcədə töhfə verdiyinə təsir göstərir. Vergi gəlirləri təhsilə və sosial xidmətlərə sərmayə qoymaq üçün strateji olaraq istifadə edildikdə, onlar yoxsulluq dövranını qıra və fərdləri iqtisadi vəziyyətlərini yaxşılaşdırmaq üçün alətlər təqdim edə bilər. Diqqəti hamı üçün imkanların yaradılmasına yönəltməklə, vergidən maliyyələşdirilən sosial proqramlar gəlir bərabərsizliyini azaltmaq üçün qüvvəyə çevrilir.

Çətinliklər və Mülahizələr: İqtisadi bərabərsizliyi həll etmək potensialına baxmayaraq, vergi administrasiyası problemlərlə üzləşir. Vergidən yayınma, boşluqlar və qeyri-adekvat icra mütərəqqi vergi siyasətinin nəzərdə tutulan təsirini sarsıda bilər. Üstəlik, vergi məcəllələrində həddindən artıq mürəkkəblik bəzi fərdlər və ya korporasiyalar iqtisadi bərabərsizliyi gücləndirən boşluqlardan istifadə etməklə gözlənilməz fərqlər yarada bilər. Nəticə etibarilə, vergi inzibatçılığı gəlir bölgüsünün formalaşdırılması və iqtisadi bərabərsizliyin aradan qaldırılması üçün güclü vasitədir. Hökumətlər nəinki gəlir əldə etməkdə effektiv, həm də daha ədalətli və ədalətli cəmiyyətə töhfə verən vergi siyasətləri hazırlayaraq incə tarazlıqda hərəkət etməlidirlər. Mütərəqqi vergitutmanı təşviq etməklə, məqsədyönlü kreditlərdən və ayırmalardan istifadə etməklə və ədalətli korporativ vergitutmanı təmin etməklə, vergi administrasiyası rifahın daha ədalətli şəkildə bölüşdürüldüyü sosial-iqtisadi mənzərənin inkişaf etdirilməsində hərəkətverici qüvvə ola bilər.

Araşdırmalar göstərir ki,aşağı gəlirli ölkələrdə vergilər və transfertlərdən əvvəlki gəlirlər digər ölkələrə nisbətən daha qeyri-bərabər bölünür. Onu qeyd etməliyik ki, bir çox ölkələrdə, hətta nisbətən bərabər olan daha zəngin ölkələrdə də bərabərsizlik artmaqdadır. Bununla belə, gəlirli ölkə qrupları və coğrafi bölgələr daxilində gəlir bərabərsizliyi və yoxsulluq nəticəsində fiskal siyasətin təsirləri qiymətləndirilmədən əvvəl və sonra yüksək səviyyələrdə çoxşaxəlilik nəzərə çarpmışdır.Bu müxtəliflik həm siyasi və sosial seçimlərin, həm də siyasətin tərtibi və həyata keçirilməsinin vacibliyini göstərir. Aşağı gəlirli ölkələrin daha dar vergi bazalarına malik olmasına və daha zəngin olanlara nisbətən daha az yenidən bölüşdürülməsinə baxmayaraq, maliyyə imkanları genişləndikcə sosial xərclərin genişlənməyə meyilli olduğuna dair sübutlar var. Hətta daha zəngin ölkələr vergi və sosial xərclər sistemləri vasitəsilə gəlir bərabərsizliyini aradan qaldırmaq üçün daha yaxşı təchiz olunsalar belə, bütün ölkələr daha ədalətli və səmərəli nəticələr yaratmaq üçün siyasətin performansını ölçə və təkmilləşdirə bilər.Nəzərə almalıq ki,fiskal siyasət ölkədaxili gəlir bərabərsizliyini 40%-ə qədər azalda bilər. Daha zəngin ölkələrin yenidən bölüşdürülməsi üçün daha kasıb ölkələrə nisbətən daha çox imkan var. Aşağı gəlirli ölkələrdə fiskal siyasət bərabərsizliyin orta hesabla cəmi 3% azalmasına nail olur.

Ölkənin gəlir qrupları daxilində gəlir bərabərsizliyinin dəyişməsi siyasət seçimlərinin inkişaf səviyyəsindən kənarda əhəmiyyətli olduğunu göstərir. Əksər aşağı gəlirli şəraitdə daha çox maliyyə yenidən bölüşdürülməsinə nail olmaq üçün fiskal imkanların ümumi şəkildə genişləndirilməsi tələb olunsa da, daha yaxşı tərtib edilmiş maliyyə siyasəti də təsirləri yaxşılaşdıra bilər.

Gəlirlərin səfərbərliyinin daha ədalətli siyasət seçimlərini istisna etməsinə ehtiyac yoxdur, çünki bəzi gəlir islahatları həm gəliri artırmaqda, həm də bərabərləşdirmədə səmərəli ola bilər, xüsusən də yüksək keyfiyyətli ədalətli sosial transfertlərlə birləşdirildikdə. Fiskal müdaxilədən əvvəl və sonra aşağı gəlir bərabərsizliyi iqtisadi artım və öz növbəsində vergi bazası genişləndikcə gəlirlərin səfərbər edilməsi üçün də faydalı ola bilər.

Ədalətli iqtisadi artım imkanlarına gəlir vergisinin mütərəqqiliyinin artırılması, istehlak vergilərinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi, gücləndirilmiş sosial sığortanın maliyyələşdirilməsinə kömək etmək üçün səmərəsiz subsidiyaların və vergidən azadolmaların aradan qaldırılması və tamamlayıcı natura transfertləri və hədəflərin qarışığı daxildir [7].

doi.org/10.61764/lasr.3.2024.69-77

Vergi Administrasiyasında AI, Blockchain və Data Analitikanın tətbiqi

Vergi inzibatçılığının daim inkişaf edən mənzərəsində qabaqcıl texnologiyaların inteqrasiyası transformativ dəyişikliklər üçün katalizator kimi meydana çıxdı. Süni intellektin (AI), blokçeyn və məlumat analitikasının tətbiqi prosesləri dəyişdirmək, səhvləri minimuma endirmək və inzibati yükləri əhəmiyyətli dərəcədə azaltmaq vəd edir. Bu paradiqma dəyişikliyi vergi toplama sistemlərinin səmərəliliyini və effektivliyini yenidən formalaşdırmaq potensialına malikdir. *Süni intellekt* – Vergi inzibatçılığında süni intellektin tətbiqi avtomatlaşdırmanın və ağıllı qərarların qəbulunun yeni dövrünü təqdim edir **[8].** Süni intellekt alqoritmləri vergi hesablamalarının dəqiqliyini təkmilləşdirərək, görünməmiş sürət və dəqiqliklə geniş məlumat dəstlərini təhlil edə bilər. Maşın öyrənmə modelləri nümunələri, anomaliyaları və uyğunsuzluğun potensial sahələrini müəyyən etmək üçün tarixi məlumatlardan öyrənərək uyğunlaşa və inkişaf edə bilər. Bu, vergi hesablamalarının düzgünlüyünü artırmaqla yanaşı, vergi orqanlarına daha əsaslı qərarlar qəbul etmək imkanı verir. Üstəlik, süni intellekt insan resurslarının mürəkkəb təhlillərə və strateji planlaşdırmaya fokuslanmasına imkan verən rutin tapşırıqları avtomatlaşdıra bilər. Vergi bəyannamələrinin işlənməsindən riskin qiymətləndirilməsinə qədər süni intellekt əməliyyat iş axınlarını sadələşdirir, daha səmərəli və cavabdeh vergi inzibatçılığı çərçivəsinə töhfə verir. *Blockchain Texnologiyası*- təhlükəsiz və şəffaf mühasibat uçotu sistemi ilə tanınan Blockchain, əməliyyatların qeydə alınması və yoxlanılması üsulunu dəyişdirmək potensialına malikdir. Vergi inzibatçılığında blokçeyn şəffaflığı artıra, saxtakarlığı azalda və maliyyə əməliyyatlarının dəyişməz qeydini yarada bilər. Bu texnologiya manipulyasiya və ya saxta fəaliyyət riskini azaldaraq vergi məlumatlarının bütövlüyünü təmin edir. Blockchain-in bir xüsusiyyəti olan ağıllı müqavilələr vergi uyğunluğu prosedurlarını avtomatlaşdıra bilər. Öz-özünə icra edilən bu müqavilələr əvvəlcədən müəyyən edilmiş qayda və şərtləri tətbiq edir, mürəkkəb prosesləri sadələşdirir və həm vergi ödəyiciləri, həm də səlahiyyətli orqanlar üzərində inzibati yükü azaldır. Blokçeynin qeyri-mərkəzləşdirilmiş təbiəti vergi sisteminə inamı gücləndirərək məlumatların təhlükəsizliyini də artırır **[9].**

Data Analitika

Data analitikası vergi orqanlarına dəlillərə əsaslanan qərar qəbul etməyə imkan verən geniş verilənlər bazasından dəyərli fikirlər çıxarmağa imkan verir. Tarixi vergi məlumatlarını təhlil etməklə səlahiyyətli orqanlar tendensiyaları müəyyən edə, uyğunluq risklərini qiymətləndirə və resursları daha effektiv şəkildə bölüşdürə bilər. Proqnozlaşdırılan analitik modellər vergidən yayınmanın potensial sahələrini proqnozlaşdıra bilər və bu, proaktiv müdaxilələrə imkan verir. Bundan əlavə, məlumat analitikası vergi inzibatçılığına daha fərdi yanaşmanı asanlaşdırır. Fərdi və ya biznes profillərinə əsaslanan strategiyaların uyğunlaşdırılması uyğunluq prosedurlarının müvafiq və məqsədyönlü olmasını təmin edir. Bu, vergi hesablamalarının dəqiqliyini təkmilləşdirməklə yanaşı, həm də ümumi vergi ödəyicilərinin təcrübəsini artırır.

Bu texnologiyalar birlikdə daha effektiv vergi yığım sisteminə kömək edir. Süni intellekt, blokçeyn və məlumat analitikasının gücündən istifadə etməklə vergi orqanları müasir iqtisadiyyatın mürəkkəbliklərinə uyğunlaşan dinamik və həssas çərçivə yarada bilərlər. Rutin tapşırıqların avtomatlaşdırılması, qiymətləndirmələrdə yüksək dəqiqlik və təkmilləşdirilmiş uyğunluq prosedurları birlikdə sadələşdirilmiş və səmərəli vergi inzibatçılığı ilə nəticələnir. Bütün dünyada hökumətlər bu texnologiyaların inteqrasiyasını araşdırdıqca, potensial faydalar böyükdür. Texnoloji cəhətdən inkişaf etmiş vergi inzibatçılığına keçid təkcə rəqəmsal dövrün tələblərinə uyğun gəlmir, həm də daha ədalətli, şəffaf və məsuliyyətli fiskal mənzərə üçün zəmin yaradır. Gələcək gəlirlərin yığılmasında

dəqiqliyi, ədalətliliyi və səmərəliliyi təmin etmək üçün innovasiyalardan istifadə edən vergi sistemi vəd edir.

Nəticə

Nəticə olaraq, vergi inzibatçılığında üfüqü transformativ irəliləyişlər və praktiki təkmilləşdirmələr üçün geniş imkanlara malikdir. Bu sahədə gələcək tədqiqat səyləri daha səmərəli, ədalətli və cavabdeh vergi sistemlərinə doğru istiqamət göstərə bilər. Bir neçə əsas sahəyə strateji diqqətin yönəldilməsi vergi inzibatçılığında əhəmiyyətli təkmilləş-dirmələrə yol aça bilər. Ən qabaqcıl texnologiyaların inteqrasiyası vergi inzibatçılığının gələcəyi üçün bir mayak kimi seçilir. Süni intellektin, blokçeyn və məlumat analitikasının tətbiqi, proseslərdə inqilab etmək, səhvləri minimuma endirmək və inzibati yükləri əhəmiyyətli dərəcədə azaltmaq potensialına malikdir. Bu texnologiyalar vergi hesablama-larının dəqiqliyini artıra, uyğunluq prosedurlarını sadələşdirə və nəticədə daha effektiv vergi yığımı sisteminə töhfə verə bilər. Davranış iqtisadiyyatı daha nüanslı vergi siyasətlərini formalaşdıra bilən insan qərarlarının qəbulu ilə bağlı anlayışlar təklif edərək, kəşfiyyat üçün başqa bir sərhəd kimi ortaya çıxır. Bu sahədə araşdırma könüllü uyğunluğu təşviq edən və vergidən yayınmanın qarşısını alan təşviq və müdaxilələrin dizaynına rəhbərlik edə bilər. Vergi ödəyicisinin davranışına təsir edən psixoloji amilləri başa düşmək, fərdlərin və müəssisələrin müxtəlif motivləri ilə rezonans doğuran strategiyaların hazırlanması üçün çox vacibdir. Vergi inzibatçılığı tədqiqatlarında qlobal əməkdaşlıq qarşılıqlı əlaqədə olan dünyada zəruridir. Uğurlu beynəlxalq modellərin öyrənilməsi, qabaqcıl təcrübələrin paylaşılması və transsərhəd vergidən yayınma ilə mübarizə üçün əməkdaşlıq səylərinin təşviq edilməsi daha standartlaşdırılmış və effektiv yanaşmalara gətirib çıxara bilər. Uyğunlaşdırılmış qlobal səy şəffaflığı gücləndirə, vergidən yayınma imkanlarını azalda və həm biznes, həm də fiziki şəxslər üçün bərabər şərait yarada bilər. Vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi üzrə praktiki addımlar bu tədqiqat işlərini müşayiət etməlidir. Vergi məcəllələrinin sadələşdirilməsi çaşqınlığı aradan qaldıra və həm vergi ödəyiciləri, həm də səlahiyyətli orqanlar üçün uyğunluq xərclərini azalda bilər. Texnologiya infrastrukturuna investisiyalar, hərtərəfli təhsil proqramları ilə birlikdə vergi ödəyicilərinin ümumi savadlılığını artıra və uyğunluq mədəniyyətini təşviq edə bilər. Bundan əlavə, davamlı qiymətləndirmə və uyğunlaşma effektiv vergi inzibatçılığının vacib komponentləridir. Siyasətçilər mütəmadi olaraq vergi siyasətinin təsirini qiymətləndirməli, iqtisadi tendensiyaları izləməli və dəyişən şəraitə çevik reaksiya verməlidirlər. İctimai məsləhətləşmə mexanizmləri vergi sistemlərinin cəmiyyətin gözləntilərinə uyğun olmasını və əhalinin müxtəlif ehtiyaclarını əks etdirməsini təmin edir. Tədqiqatdan əldə edilən fikirləri idarəetmə təcrübələrində nəzərəçarpacaq təkmilləşdirmələrlə birləşdirərək vergi sistemlərinin gələcəyi davamlılıq, səmərəlilik və ədalətlilik ola bilər. Dinamik iqtisadi mənzərənin mürəkkəbliklərini araşdırarkən, tədqiqat nəticələrindən istifadə etmək və praktiki tədbirlər həyata keçirmək öhdəliyi təkcə hökumətlərin gəlir ehtiyaclarını qarşılayan deyil, həm də iqtisadi artımı və sosial rifahı gücləndirən vergi inzibatçılığının formalaşdırılmasında mühüm rol oynayacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. https://www.britannica.com/money/topic/taxation/History-of-taxation
2. Maria S.Cox, Fritz Neumark,Charles E. Mclure –Taxation article from The editors of Ensiclopaedia Britannica
3. Thomas Pope, Tom Waters "survey of the UK tax system" Published on 23 November 2016A
4. National Archives. "16th Amendment to the U.S. Constitution: Federal Income Tax (1913); Accountancy Age. "A Brief History of Taxation."

5. https://www.futurelearn.com/info/courses/public-financial-management/0/steps/14705
6. OECD/G20 Base Erosion and Profit Shifting Project, Addressing the
7. Tax Challenges of the Digital Economy.
8. Hazel Granger, Laura Abramovsky and Jessica Pudussery “Fiscal policy and income inequality”
9. Transformations and Challenges of Tax Law in the Era of Robotization and the Digital Economy: Aspects Linked to the Digital Tax Legal Relationship
10. Artificial Intelligence Whitepaper in Tax Entities. Microsoft- PWC.
11. The use of Artificial Intelligence by Tax Administrations, a matter of principles - CIAT Blog

Самая Салахова

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ НАЛОГОВОГО АДМИНИСТРИРОВАНИЯ И ЭКОНОМИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ НАЛОГОВОГО АДМИНИСТРИРОВАНИЯ

Резюме

Налоговое администрирование является краеугольным камнем налогово-бюджетной политики страны, обеспечивая эффективный сбор налогов, необходимых для финансирования государственных услуг и инфраструктуры. Теоретические основы налогового администрирования глубоко укоренены в экономических теориях и правовых основах, которые определяют его разработку и реализацию. Цель этой статьи — изучить теоретические основы налогового администрирования и то, как они соотносятся с более широкими экономическими принципами, а также влияние налогового администрирования на экономический рост, распределение доходов и экономическое неравенство. В нем рассматривается экономическая природа налогового администрирования, подчеркивая его влияние на распределение ресурсов, распределение доходов и макроэкономическую стабильность. С этой целью в статье рассматриваются исторические этапы развития налогообложения и рассматривается роль налогового администрирования как решающего аспекта экономики. Сюда входит процесс администрирования и сбора налогов с физических и юридических лиц, а также то, как изменения подоходного налога влияют на долгосрочную перспективу. Внедрение новейших технологий, изучение тонкостей поведенческой экономики и содействие глобальному сотрудничеству — это ключевые области, которые исследователи могут изучить для повышения эффективности налоговых систем.

Таким образом, теоретические основы и экономическая природа налогового администрирования являются неотъемлемой частью понимания его роли в обществе. Исследуя сложности и нюансы налогового администрирования, эта статья проливает свет на его важную функцию в обеспечении финансового здоровья и экономической жизнеспособности государств. Поскольку налоговые администрации справляются с проблемами 21-го века, их способность адаптироваться и внедрять инновации будет ключом к их успеху в повышении экономического процветания и социального благосостояния.

Цель: основной целью данной статьи является исследование теоретических основ налогового администрирования и определение его роли в экономическом развитии, распределении доходов и макроэкономической стабильности. При этом в число целей также входит освещение потенциала развития налогового администрирования на фоне современных проблем и технологий.

Методология: статья в основном основана на теоретическом анализе, в рамках которого анализируются исторические данные и существующие экономические модели. Современные технологические применения в налоговом администрировании и их влияние уделены вниманием, а также различным структурам сбора налогов и их влиянию на экономику. развития сравнительно исследованы.

Научная новизна: это исследование охватывает аспекты применения новых технологий, таких как поведенческая экономика, искусственный интеллект и блокчейн, в налоговом администрировании. Эти технологии могут сыграть важную роль в повышении эффективности и обеспечении прозрачности налогового администрирования. Рассмотрев эти подходы, в статье предлагаются возможные направления создания более инновационных и эффективных налоговых систем.

Ключевые слова: *налоговое администрирование, распределение доходов, процесс сбора налогов, прогрессивность налогообложения*

Samaya Salahova

THEORETICAL FOUNDATIONS OF TAX ADMINISTRATION AND ECONOMIC NATURE OF TAX ADMINISTRATİON

Summary

Tax administration is the cornerstone of a country's fiscal policy, ensuring the efficient collection of taxes essential for financing public services and infrastructure. The theoretical foundations of tax administration are deeply rooted in the economic theories and legal frameworks that guide its design and implementation. The purpose of this article is to explore the theoretical foundations of tax administration and how they relate to broader economic principles, as well as the impact of tax administration on economic growth, income distribution and economic inequality. It examines the economic nature of tax administration, emphasizing its impact on resource allocation, income distribution, and macroeconomic stability. For this purpose, the article addresses the historical stages of development of taxation and considers the role played by tax administration as a decisive aspect of the economy. This includes the process of administering and collecting taxes from individuals and businesses, and how changes in income tax affect the long run. Adopting the latest technologies, exploring the intricacies of behavioral economics, and promoting global cooperation are key areas that researchers can explore to improve the effectiveness of tax systems.

*In summary, the theoretical foundations and economic nature of tax administration are integral to understanding its role in society. By exploring the complexities and nuances of tax administration, this article sheds light on its important function in ensuring the fiscal health and economic vitality of states. As tax administrations navigate the challenges of the 21st century, their ability to ad*apt and innovate will be key to their success in enhancing economic prosperity and social well-being.

Purpose: The main purpose of this article is to explore the theoretical foundations of tax administration and to determine its role in economic development, income distribution and macroeconomic stability. At the same time, highlighting the development potential of tax administration against the background of contemporary problems and technologies is also among the goals.

Methodology: The article is mainly based on theoretical analysis, and within this analysis: historical data and existing economic models are analyzed. Modern technological applications in tax administration and their impact are paid attention to, and different structures of tax collection and their impact on economic development are comparatively investigated.

Scientific Innovation: This study covers aspects of the application of new technologies such as behavioral economics, AI and blockchain to tax administration. These technologies can play an important role in increasing efficiency and ensuring transparency in tax administration. By reviewing these approaches, the article suggests possible directions for creating more innovative and effective tax systems.

Keywords: *tax administration, income distribution, tax collection process, progressivity in taxation*

doi.org/10.61764/lasr.3.2024.78-84

UOT 33.331.08

Mirzəbala Poladov
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti,
iqtisad elmləri fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorant
e-mail: mirze.poladov@list.ru

ƏMƏK MÜNASİBƏTLƏRİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ İNSAN RESURSLARI STRATEGİYALARI İLƏ ŞİRKƏT RƏQABƏT STRATEGİYALARI ARASINDA ƏLAQƏ

Xülasə

Araşdırma, İR tətbiqlərinin stratejilərlə uyğunluğunun performans üzərindəki müsbət təsirinə və sıx uyğunluqla minimal uyğunluğun daha yaxşı performansla nəticələndiyini vurğulayır. Eyni zamanda, menecerlərin strateji İR idarəçiliyinə daha çox meyl göstərmələri lazım olduğunu qeyd edir.

Strateji insan resursları idarəçiliyinin inkişaf etməkdə olan Azərbaycada həyata keçirilən tədqiqat metodologiya, strateji uyğunluq dinamikalarının konseptualizasiyası, nümunənin keyfiyyəti və Qərb mənşəli olmaması baxımından əvvəlki tədqiqatlardan fərqlənir. Tədqiqatda əlavə analizlər çərçivəsində təşkilati əmək münasibətlərinin müəssisələrin qəbul etdiyi müxtəlif strategiyalara görə əhəmiyyətli fərqin olub-olmadığı da araşdırılmışdır. Əməkdaş münasibətləri performansının müxtəlif strategiyalara görə əhəmiyyətli fərq göstərdiyini ortaya qoyur. Həmçinin, müdafiəedici, öncül və analitik strategiyaların önə çıxdığı bazar performansı, məhsul xidmət performansı və əməkdaşlar münasibətləri performansı üzərində müsbət və əhəmiyyətli təsirlərə sahib olduğu müəyyən edilmişdir. Ümumilikdə, nəticələr İR tətbiqləri ilə uyğunluq təşkil edən strategiyaların performans üzərində müsbət bir təsir göstərə biləcəyini ortaya qoyur.

Məqsəd – müəssisələr varlıqlarını davam etdirmək, rəqiblərinə qarşı müsbət üstünlük əldə etmək, sektor ortalamasının üstündə gəlir təmin etmək və bütün bu üstünlükləri davamlı hala gətirmək üçün insan resursları (İR) strategiyaları və tətbiqlərinə gündən-günə daha çox diqqət yetirirlər. Ancaq dəyişikliklərin və qeyri-müəyyənliyin hakim olduğu bir fəaliyyət mühitində, insan resursları idarəçiliyi (İRİE) funksiyaları və tətbiqlərinin tam yerinə yetirilməsi, müəssisələrin hədəflədikləri rəqabət üstünlüyünə çatmalarında həmişə kifayət etmir. Bu çatışmazlıq, müəssisələrin məqsədlərinə nail olmasında İR ilə strategiya və tətbiqləri birləşdirən, İR-yə strateji bir rol verərək insan varlığının idarə olunmasını təmin edən strateji İRİE disiplinini ön plana çıxarmışdır.

Metodologiya – tədqiqatda pozitivist sosial elmlər anlayışının bir nəticəsi olaraq kvant tədqiqat metodologiyası istifadə olunmuşdur. Ədəbiyyatın incələnməsindən məlumatların toplanmasına, analiz və şərh edilməsinə qədər kvant tədqiqat metodları yanaşmaları mənimsənilmişdir. Bu istiqamətdə tədqiqat mövzusu, tədqiqat məqsədi, tədqiqatın əhəmiyyəti, tədqiqatın problem cümlələrinin yaradılması, ədəbiyyatın tədqiqi, konseptual çərçivənin çizilməsi, məlumat toplama texnikasının müəyyənləşdirilməsi, məlumatların toplanması, qiymətləndirilməsi, ölçülməsi, analizi, nəticə və müzakirənin yazılması mərhələləri hiyerarik bir addım-addım prosesi çərçivəsində həyata keçirilərək tamamlanmışdır.

Elmi yenilik – tədqiqatda irəli sürülən mövzu günümüzdə çox əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, şirktin qarşısına qoyduğu strategiyalara çatmaq üçün struktur bölmələrin strateji hədəflərini şirkətin strateji hədəflərinə inteqrasiya etmələri çox önəmlidir.

Açar sözlər: *idarəetmə, insan resursları, əmək münasibətləri, strategiyalar, strateji uyğunluq, təşkilat, performans, şirkət ölçüsü*

doi.org/10.61764/lasr.3.2024.78-84

Giriş

Qloballaşmanın rəqabəti daim artırdığı bir mühitdə, müəssisələrin ayaqda qala bilməsi və problemlərlə mübarizə apara bilməsi üçün strateji idarəetmə ilə İR-nin eyni əsasda birləşdirilməsi qaçınılmaz hala gəlmişdir. Strateji İR-nin tərifi də bu qaçınılmazlığa işarə edir. Strateji İR, qəbul edilən müəssisə strategiyalarının həyata keçirilməsində, tələblərin müəyyən edilməsi və strategiyaların tətbiqi mərhələlərində çalışanların rasyonel və sistematik idarə edilməsini ifadə edən bir yanaşmadır. Strateji İR şirkət strategiyalarını İR strategiyaları ilə birləşdirir və daha əvvəl də qeyd edildiyi kimi insan varlığını, davamlı rəqabət üstünlüyünün təmin olunmasında strateji bir resurs kimi qəbul edir. Strateji İR-nin önə çıxan məqsədlərindən biri, müvafiq strategiyalar arasında uyğunluğun təmin edilməsinə bağlıdır. İR strategiyaları ilə şirkət strategiyaları arasında uyğunluğun təmin edilməsi və İR strategiyalarının öz aralarında bütövlük əldə etməsi, strateji İK-nın əsas fokusudur.

Strategiya bir anlayış kimi

Strateji anlayışı, Qədim Yunan dilindəki "strategos" məfhumundan törəmişdir. "Stratos" sözü (ordu) və "agein" (liderlik etmək) kəlimələrinin birləşməsindən ibarət olan bu kəlimə, qədim Atina tituludur və Atina ordusunun ən yüksək rütbəli komandiri olan generalı ifadə edir. Strateji anlayışı, müəssisə idarəçiliyində yerini alana qədər hərbi terminlər vasitəsilə modelləşdirilərək düşünülmüşdür. Nəticədə, strateji kimi mürəkkəb bir anlayışla başa çıxmağın ənənəvi yolu onun metaforlar kontekstində konseptualizasiyasıdır. Bu dövrdə böyük müəssisələrdə strateji planlama ilə bağlı heyətlər yaradılmış və strateji planlama prosesləri həyata keçirilmişdir. Strateji, ilk dəfə işin digər elementləri kimi idarə edilə bilən bir iş prosesi halına gəlmişdir [2].

Miles və Snow, 1970-ci illərin əvvəlində çoxsaylı müəssisələrin strateji davranış növlərini araşdırmaq məqsədilə apardıqları tədqiqatlarda, müəssisələrin rəqabətçi yanaşmaları nəticəsində sərgilədikləri strateji davranışların, hər sektorda görünən bir neçə əsas iş strategiyası ətrafında cəmləşdiyini müəyyən etmişlər. Tədqiqatçılar, müəssisələrin fəaliyyət göstərdikləri məhsul bazar sahələrində yaşanan mürəkkəblik, dinamiklik və dalğalanmalar nəticəsində idarəçiliyin, davamlı olaraq həll yolu tapmalı olduğu üç əsas problem ilə üzləşdiyini və müəssisələrin strateji davranış növlərinin bu üç problem altında təsnif olunduğunu ortaya qoymuşlar [21].

İş stratejisi olaraq müdafiəedici stratejini mənimsəyən bir müəssisənin, fəaliyyət göstərdiyi sektorda müvəffəqiyyət əldə etməsi, məhsul və bazar sahəsində öne çıxmasına və bu bacarığını davamlı hala gətirməsinə bağlıdır. Müdafiəedici müəssisə, bu bacarığını məhsul və bazar sahəsində aqressiv (saldırgan) davranışlar sərgiləyərək qazanmağa çalışır.

Rəqiblərinin, hal-hazırda dar və məhdud olan bazar sahələrinə girmə riskinin hər zaman mövcud olması, müdafiəedici müəssisəni bu bazarda aqressiv davranmağa yönləndirməkdə və çox vaxt məcbur etməkdədir. Müdafiəedicinin məhsul və bazar sahəsindəki aqressiv davranışları, adətən müəssisənin texnoloji səmərəlilik əldə etməsinə yönəldilmiş intensiv və davamlı səylərdə görünür. Buna görə də, texnoloji səmərəliliyin təmin edilməsi və davamlı hala gətirilməsi müdafiəedici müəssisələrin əsas hədəflərindən biri kimi ifadə oluna bilər.

Texnoloji səmərəliliyin əldə edilməsi məqsədinin yanında, müdafiəedici müəssisələrdə, ümumi müəssisə xərclərinin ən aşağı səviyyədə saxlanması da əsas hədəflərdən biri kimi göstərilir. İstehsal və paylama xərclərini minimum səviyyədə saxlamağa fokuslanan müdafiəedici müəssisə, eyni zamanda məhsul və xidmətlərinin keyfiyyətini qorumağa və ya yaxşılaşdırmağa da diqqət yetirir, bu məsələdə güzəştə getməməyə çalışır. Buna görə də, müdafiəedici müəssisələrin hədəf bazarlarına təqdim etdikləri məhsul və xidmətlərin qiymət və keyfiyyətləri baxımından olduqca rəqabətli olduğu söylənə bilər [7]. Müdafiəedici müəssisələrin girişimsel problemləri, sabit bir məhsul çeşidi və hədəf bazar yaratmaq üçün

ümumi bazarın effektiv bir ya da bir neçə hissəsini hədəfləmələri ilə bağlıdır. Miles və Snow (1978), müdafiəedici müəssisələrin girişimsel problemlərinə yönəlik beş fərqli həll yolu inkişaf etdirmişlər. Bu həll yolları aşağıdakı kimi ifadə olunmuşdur (Miles və Snow, 1978):

- Dar və sabit bir məhsul və bazar sahəsi
- Dar və sabit məhsul və bazar sahəsində hakimiyyət qazanmaq üçün aqressiv mövqe və davranışlar sərgiləmək (məsələn, rəqabətli qiymətləndirmə, müştəri məmnuniyyətinin təmin edilməsi və s.)
- Təsir sahəsindən kənarda baş verən dəyişiklikləri göz ardı etmə meyli
- Mövcud bazara dərindən nüfuz etmə yolu ilə ehtiyatlı, yavaş və mərhələli böyümə
- Mövcud məhsullarla yaxından əlaqəli və ya mövcud məhsul xəttinin uzantısı olaraq məhsul inkişaf etdirmə.

Müəssisələrin yüksək texnologiyalı və xidmət əsaslı irəliləyişində menecerlərin insan resursları idarəçiliyində rolu

Müəssisələrin istehsal proseslərini tək bir əsas texnologiyaya inteqrasiya etmələri mümkün olmur. Mövcud məhsulların inkişaf etdirilməsi və yeni məhsulların istehsalı üçün çoxsaylı texnoloji struktura ehtiyac var. Buna görə də, məhdud qarşılıqlı asılılıqla fəaliyyət göstərən bir neçə texnologiyanın mövcudluğu söz konusudur. Əvvəlki başlıqda müzakirə olunan müdafiəedici müəssisələr, texnoloji strukturdakı stabilliyi standartlaşdırma, mexanizasiya və şaquli inteqrasiya kimi struktural tamponlar vasitəsilə qorumağa çalışırlar. Öncü müəssisələr isə yüksək səviyyədə kompetensiyalara malik, hansı hallarda hansı bilik və bacarıqların istifadə edilməli olduğunu düşünə bilən şəxsləri işə götürərək texnoloji çevikliyi davam etdirirlər. Texnoloji strukturu quran və idarə edən işçilər öncü müəssisələr üçün əvəzolunmazdır. Buna görə də, öncü müəssisələrin texnoloji struktur və prosesləri, rutin və ya mexaniki əməliyyatlara deyil, bacarıqlı işçilərə bağlıdır. Müəssisələrin yüksək texnologiyalı və xidmət əsaslı bir iqtisadiyyatın mürəkkəb, dəyişkən və bilinməz dünyasına doğru irəlilədikcə, menecerlərin insan resursları idarəçiliyinin üzərinə düşən rolun əhəmiyyətini qəbul etməyə başlamalarıdır. İnsan resursları idarəçiliyinin əhəmiyyətinə dair edilən vurğunun davamı olaraq, İR peşəkarları müəssisələrin uzunmüddətli tələblərinin yerinə yetirilməsində strateji iş planlaması prosesinə qatılmağı zəruri hesab edirlər. İR peşəkarları bu istiqamətdə strateji planlamanın dilini, metodlarını və texnikalarını öyrənməyə, insan resursları sahəsində strateji düşüncəni təşviq etmək üçün daha proaktiv bir mövqe tutmağa və kadr idarəçiliyinin ənənəvi fəaliyyətlərindən ibarət olan funksiyasını sərhədlərinin çox ötesinə genişləndirməyə başlamışlar [19].

Fonksional ya da funksiyalara əsaslanan təşkilat strukturu, məhdud sayda böyümə göstərən bazara, yüksək həcimli və standartlaşdırılmış məhsullar təqdim etmənin uyğun maliyyətli və gəlirli bir yol olduğunu sübut etmişdir. Fonksional bölmələrə gedən bu müəssisələr, ixtisaslaşmanı təşviq etmişlər. İdarəetmə hiyerarşisinin zirvəsində isə sistemi bütövlükdə qiymətləndirmək üçün lazım olan koordinasiyanı təmin edə biləcək səviyyədə bilgi və ixtisas mövcuddur. Məhsul xətlərini genişləndirmək üçün maliyyə resurslarına və lazım olan texnologiyalara sahib olan müəssisələr, ard-arda inkişaf edən hər bir məhsul və bazar yeniliyinin fonksional struktura daxilində idarə edilməsində çətinliklərlə qarşılaşmağa başlamışdır. Bu çətinliklər, çeşidlilik yönündəki cəhdləri düşündürməyə başlamışdır. Zamanla, çeşidlilik cəhdləri müəssisələrdə menecerlərin müəyyən qərarlar üzərindəki nəzarətlərini itirmələrinə səbəb olmuşdur. Çeşidlilik ehtiyacının mövcudluğu fonksional strukturdakı bu strategiyanın bütöv struktur üzərindəki nəzarətin zəifləməsinə ya da itirilməsinə, strukturun məhsul ya da coğrafi/bölgesel bölmələrə ayrılmasına və məhsul qrupları ya da bölgələrdən məsul yüksək səviyyəli menecerlərin ayrılmasına yol açmışdır [12].

doi.org/10.61764/lasr.3.2024.78-84

Çalışanlara həm fərdi, həm də komanda olaraq istifadə olunan alətlər, çıxış miqdarı, sürəti və keyfiyyəti kimi mövzularda məsuliyyətlər yüklenir. Bu təşkilatlarda liderlik, ənənəvi menecer olaraq ifadə olunsa da, iş axını, iş dizaynı, məsuliyyət, nəzarət və s. mövzularda daha müasir sayılacaq məsələlərlə uyğunluq içərisindədir. Müdafiəçi olaraq araşdırılan Lincoln elektrik şirkəti, öz-özünə böyümə meyli göstərir. İstehsal sistemi yalandır. İşçilərdə şəxsi inkişaf uzun müddətdə təmin oluna bilsə də, inkişaf terfi ilə mükafatlandırılır. İnsan resursları departamentinin təşkilat içərisindəki rolu açıq şəkildə göstərilir. Belə ki, insan resursları, işə alma və seçim, yerləşdirmə, qiymətləndirmə, təlim kimi məsələlərlə yanaşı, iş dizaynı ilə təşviq sistemi arasındakı uyğunluğun izləyicisi və dəstəkçisidir [16].

Sürekli böyüyən bir sənayenin sürətli dəyişim və inkişafına ayaq uydurabilən bir şirkətdir. Davamlı olaraq yeni fikirlər inkişaf etdirir və bunları məhsullara yansıtdırır. Şirkətin özünəməxsus bir dizaynı və texnoloji baxımdan bir çox üstünlükləri mövcuddur. Yeni məhsul inkişaf etdirmə və dizayn, müxtəlif texnologiyaların istifadəsi, sürətli və davamlı böyümə hədəfi ilə xarakterizə olunan öncü təşkilatda, insan resursları departamenti müdafiəçilərə nisbətən çox fərqli fəaliyyətlər və prioritetlər üzərinə götürür. Həm departament, həm də korporativ səviyyədə insan resursları bölməsi davamlı olaraq yeni qruplar yaradılması, idarəetmə, texniki kadr mənbələrinin tapılması və paylanması vəzifəsini daşıyır. Bacarıqlı şəxslərə həm təşkilat daxilində, həm də təşkilat xaricində çatmağa çalışılır. İnsan resursları departamentinin eyni zamanda öncü təşkilatlarda təşəbbüskar kimi xarakterizə edilə bilən bir xüsusiyyəti də var. Bu istiqamətdə əhəmiyyətli bacarıqların əldə edilməsinə və təşkilati məqsədlər istiqamətində inkişaf etdirilməsinə xidmət edir.

Bir müəssisənin strategiyasının xarici mühitlə uyğun olduğu halda, təşkilati performansının iş strategiyasının xarici mühitlə uyğun olmadığı vəziyyətlə müqayisədə daha yüksək olacağı proqnozlaşdırılır. Ancaq araşdırmaçılar. İş strategiyası ilə xarici mühit arasındakı uyumun performansın yaxşılaşdırılmasında yalnız bir addım olduğunu və performansın birbaşa təsirini təmin etməyəcəyini ifadə ediblər [11].

Nəticə

Strateji və əmək münasibətləri əlaqəsi üzərində çalışan tədqiqatçılar, ümumiyyətlə müəssisələrdə rasional çərçivədə seçilən, mənimsənilən və effektiv şəkildə tətbiq olunan istənilən şirkət strategiyasının uzun müddətdə arzu olunan təşkilati nəticələr verdiyini qeyd edirlər. Təşkilati performans və uğurda, arzu olunan səviyyənin təmin edilməməsini isə təşkilati strategiyaları ilə mühit, təşkilat strukturu və proseslər arasındakı uyğunluq və tutarlılığın olmaması ilə əlaqələndirirlər.

Araşdırmaya qatılan İR mütəxəssisləri, təşkilati performans dəyişənlərindən əməkdaş münasibətlərinin performansını, quruluşlarını eyni/bənzər məhsul və xidmət təqdim edən müəssisələrlə müqayisə edərək qiymətləndirmişlər. Bu qiymətləndirmədə, açar əhəmiyyətə malik olan işçilərin müəssisəyə cəlb edilməsi və saxlanılması, idarəetmə səviyyəsi ilə müəssisə işçiləri arasındakı əlaqələr və təşkilat üzrə çalışanlar arasındakı münasibətlər nəzərə alınmışdır. Əməkdaşlar münasibətləri performansı üzərində müdafiəedici, öncül və analitik strategiyaların hər birinin təsiri əhəmiyyətli və müsbət şəkildə əldə edilmişdir. Təşkilati performansın bu alt ölçüsü, əsasən təşkilatlardakı insan varlığına verilən əhəmiyyətə vurğu edir. Mövcud tədqiqatın təşkilati strategiyaları, insan resursları strategiyaları, strateji uyğunluq dinamikləri və müəssisə ölçüsü arasındakı əlaqələrə dair ortaya qoyduğu nəticələrin mövcud ədəbiyyata töhfə verdiyi düşünülür. Eyni zamanda, tədqiqatın, müvafiq dəyişənlərin araşdırılmasına dair daha çox empirik tədqiqatları təşviq edəcəyi ümid edilir. Tədqiqatda istifadə olunan strategiya tipologiyası və strateji uyğunluq dinamikalarına dair çərçivələr ədəbiyyatdakı yeganə modellər deyil. Fərqli tipologiyaların və strateji uyğunluq perspektivlərinin yer alacağı araşdırmalar,

strategiya-performans və strateji uyğunluq-performans əlaqələrinin incələnməsi baxımından nəzəri töhfələr verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aiko, A. H. (2021). Relationship between Human Resource Strategies and Strategic Fit Realization: A Review of Conceptual and Empirical Literature Perspective from Japan. Journal of Strategic Management, 5(2), 8-16.
2. Allen, R. S. ve Helms, M. M. (2006). Linking strategic practices and organizational performance to Porter's generic strategies. Business Process Management Journal, 12(4), 433-454
3. Andrews, R., Boyne, G. A., Law, J. ve Walker, R. M. (2008). Organizational strategy, external regulation and public service performance. Public Administration, 86(1), 185-203.
4. Armstrong, M. (2017). Armstrong'un Stratejik İnsan Kaynakları Yönetimi El Kitabı. (Prof. Dr. Yonca Deniz Gürol, Evrim Gemici, Çev.). Nobel Kitab evi
5. Barca, M. (2005). Stratejik Yönetim Düşüncesinin Evrimi: Bilimsel Bir Disiplinin Oluşum Hikayesi. Journal of Management, 5(1), 7-38
6. Berberoglu, A. (2018). Organizational`s climate on organizational commitment and empirical evidence from hospitals. BMC Health Services Research, 18(1), 1-9.
7. Collins, C. J. (2021). Expanding the resource-based view model of strategic human resource management. The International Journal of Human Resource Management, 32(2), 331-358.
8. Creswell, J. W. ve Poth, C. N. (2016). Qualitative inquiry and research design: Choosing among five approaches. Sage Publications.
9. X. ve Tang, Dai, N. T., Kuang, , G. (2019). Differential weighting of objective versus objective measures in potential evaluation: experimental evidence. European Accounting Review, 26(1), 129–148
10. Fuertes, G., Alfaro, M., Vargas, M., Gutierrez, S., Ternero, R. ve Sabattin, J. (2020). Conceptual framework for the strategic management: a literature review— descriptive. Journal of Engineering, 1-21.
11. Hayes, A. F. (2018). Introduction to Mediation, Moderation, and Conditional Process Analysis: A Regression-Based Approach. The Guilford Press, New York.
12. Hsieh, Y. H. ve Chen, H. M. (2011). Strategic fit among business competitive strategy, human resource strategy, and reward system. Academy of Strategic Management Journal, 10(2), 11
13. Jhajharia, P. ve Kaur, R. (2015). Achieving strategic-fit between business and human resource strategies. International Journal of Humanities and Social Science Invention, 4(1), 53
14. Kaufman, B. E. (2015). The RBV theory foundation of strategic HRM: Critical flaws, problems for research and practice, and an alternative economics paradigm. Human Resource Management Journal, 25(4), 516
15. Kim, J. H. (2019). Multicollinearity and misleading statistical results. Korean Journal of Anesthesiology, 72(6), 558.
16. Lillis, B. ve Sweeney, M. (2013). Managing the fit between the views of competitive strategy and the strategic role of service operations. European Management Journal, 31(6), 564
17. Luoma, M. A. (2015). Revisiting the strategy-performance linkage: An application of an empirically derived typology of strategy content areas. Management Decision, 53(5), 1083-1106.
18. Miles, R. E. ve Snow, C. (2003). Organizational Strategy, Structure, and Process. Stanford University Press, Stanford, California.
19. Murthi, B. P. S., Rasheed, A. A. ve Goll, I. (2013). An empirical analysis of strategic groups in the airline industry using latent class regressions. Managerial and Decision Economics, 34(2), 59.
20. Parnell, J.A. (2011). Strategic capabilities, competitive strategy, and performance among retailers in Argentina, Peru and the United States. Management Decision, 49(1), 139-155
21. Porter, M. (2015). Rekabet Stratejileri. Aura Kitapları.

22. Saraç, M., Ertan, Y. ve Yücel, E. (2014). How Do Business Strategies Predict Firm Performance? An Investigation on Borsa Istanbul 100 Index. Journal of Accounting & Finance, (61), 121-134.
23. Cooper, B. K. ve Sheehan, C. (2011). SHRM outsourcing: organisational`s impact size and HRM strategic involvement. Personnel Review, 20(6), 740-750.
24. Mirze, S. K. ve Ülgen, H. (2019). Teşkilatlarda stratejik yönetim (8. Baskı).

Мирзабала Поладов

СВЯЗЬ МЕЖДУ СТРАТЕГИЯМИ УПРАВЛЕНИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКИМИ РЕСУРСАМИ И СТРАТЕГИЯМИ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ КОМПАНИИ В РЕГУЛИРОВАНИИ ТРУДОВЫХ ОТНОШЕНИЙ

Резюме

Исследование подчеркивает положительное влияние соответствия HR-приложений стратегиям на производительность, а также то, что как строгие, так и минимальные уровни соответствия приводят к лучшим результатам. В то же время отмечается необходимость более активного стремления менеджеров к стратегическому управлению HR.

Развиваясь в Азербайджане, стратегическое управление человеческими ресурсами отличается от предыдущих исследований методологией, концептуализацией динамики стратегического соответствия, качеством выборки и тем, что не является западным по своему происхождению. В рамках дополнительных анализов в исследовании также рассматривалось, существует ли значительная разница в организационных трудовых отношениях в зависимости от различных стратегий, принятых предприятиями. Выявлено, что производительность трудовых отношений демонстрирует значительную разницу в зависимости от различных стратегий. Кроме того, определено, что защитные, проактивные и аналитические стратегии имеют положительное и значительное влияние на рыночную производительность, производительность продуктов и услуг, а также производительность трудовых отношений. В целом результаты показывают, что стратегии, соответствующие HR-приложениям, могут оказывать положительное влияние на производительность.

Цель: предприятия все больше обращают внимание на стратегии и приложения человеческих ресурсов (HR), чтобы поддерживать свои активы, получить конкурентное преимущество перед соперниками, обеспечить доходы выше среднего по сектору и сделать все эти преимущества устойчивыми. Однако в условиях постоянных изменений и неопределенности выполнение функций и приложений управления человеческими ресурсами (HRM) не всегда оказывается достаточным для достижения целевого конкурентного преимущества. Эта нехватка выделила дисциплину стратегического HRM, которая объединяет HR с стратегией и приложениями, придавая HR стратегическую роль в управлении человеческими ресурсами.

Методология: в исследовании использована количественная методология исследования, являющаяся результатом позитивистского подхода в социальных науках. Применялись количественные методы исследования, начиная от изучения литературы и сбора данных, до их анализа и интерпретации. В этом направлении этапы исследования, такие как выбор темы, цель исследования, значимость исследования, формулирование проблемных предложений, изучение литературы, разработка концептуальной рамки, определение техники сбора данных, сбор, оценка, измерение и анализ данных, а также написание выводов и обсуждений, были реализованы в рамках иерархического пошагового процесса.

Научная новизна: поднятая в исследовании тема имеет большое значение в современном мире. Важно, чтобы структурные подразделения интегрировали свои стратегические цели с стратегическими целями компании для достижения поставленных компанией стратегий.

Ключевые слова: *управление, человеческие ресурсы, трудовые отношения, стратегии, стратегическое соответствие, организация, производительность, размер компании*

doi.org/10.61764/lasr.3.2024.78-84

Mirzabala Poladov

THE RELATIONSHIP BETWEEN HUMAN RESOURCE STRATEGIES AND COMPANY COMPETITIVE STRATEGIES IN THE REGULATION OF LABOR RELATIONS

Summary

The first decades of the 21st century give enough reason to say that the factor of innovation will play a decisive role in all areas of socio-economic development. The growing importance of innovation in food security at the global and national levels is increasingly recognized. The competitiveness and overall efficiency of agro-industrial activities are directly related to the opportunities for innovative development. Realization of innovative potential at the national and regional levels to some extent depends on the characteristics of incentives. Innovative development in agro-industrial areas requires the study of financial incentives. In most countries, innovation is stimulated in the agro-industrial sectors, especially in agriculture. The formation of an effective system of financial incentives for innovation in these areas requires the study of scientific, theoretical and experimental problems. This article discusses the relevant topical issues.

Purpose: the main purpose of the study is to study topical theoretical and practical problems of the formation and development of a system of financial incentives for innovation in the agro-industrial sectors, to identify the possibilities for their solution, and to substantiate the necessary theoretical provisions.

Methodology: in the course of the study, the main principles of innovative development and ensuring national food security were touched upon, and the increasing strategic importance of innovative agro-industrial activities was explained. In preparing the article, observation methods, monographic, economic and statistical, the method of scientific abstraction, and logical generalization were used. When studying the topic, the works of economists on the topic were used.

Scientific novelty: the main scientific innovation achieved in the article is the characteristics of the system of financial incentives for innovative agro-industrial activities and the definition of conditions in order to create a favorable environment for investing in this activity.

Keywords: *innovation, stimulation, financing, agro-industrial sectors, investments, subsidy, concession, measure, budget, public-private partnership, technological innovation*

doi.org/10.61764/lasr.3.2024.85-91

UOT 33.332.025

GülnarəTanrıverdiyeva
Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası, i.f.d.
gulya-tan@inbox.ru

AZƏRBAYCANDA FORMALAŞAN İNVESTİSİYA MÜHİTİ VƏ UÇOTUNUN TƏŞKİLİ

Xülasə

Hazirki dövr də özünün geniş mahiyyətinin həcminə mürəkkəbliyinə iqtisadi hadisələrin genişliyi əsasli surətdə fərqlənir. İqtisadi proseslərin mürəkkəbliyi,inkşaf sürəti bu sahəyə dinamik xarakter verir. Bu proses müasir hadisələrin baş verməsi onların tətbiqi və inkşafı ilə iqtisadiyyat elminə yol açması ilə nəticələnir. Bu anlayışlardan birir də inverstisiyadır. İqtisad elminin və iqtisadi münasibətlərin müasir üzünəməxsus inkşaf mərhələsində bu anlayiş geniş əhəmiyyətə malikdir.

Demək olar ki, hər bir dövlətin, müəssisənin fəaliyyəti bu və ya başqa səviyyədə investisiya qoyuluşları ilə əlaqəlidir. Müəssisədə gündəlik olaraq demək olar ki, maliyyə qoyuluşları xarakterli məsələlər həll olunur. Mal-material ehtiyyatlarının çatışmamazlığı onlara tələbatın durmadan artması inkşafı cəmiyyətdə xarici eyni zamanda daxili resursların araşdırılması məsələlərini qarşıya qoyur. Dünya təsərrüfatına inteqrasiya azərbaycan iqtisadiyyatın beynəlmiləşməsini ön plana qoyur ki, bu isə hazırda dünya iqtisadiyyatında münasibətlərin əsasını qoyur. Azərbaycanda iqtisadi islahatların keçirilməsi ölkə iqtisadiyyatlna cəlb olunması təcrübəsinin inkşafını,onun uçotu və analizinin,investisiya məsələlərinin daha da aktuallaşdırılmasını tələb edir. Təqdim olunan məqalədə qeyd olunan problemlər araşdırılır.

Məqsəd – investisiya qoyuluşlarının təşkili və onun iqtisadi məzmunu, müasir dövrdə müəssisənin investisiya siyasəti və onun xüsusiyyətləri, investisiyanın uçotu və auditi üzrə obyektlərin əsaslandırılması, investisiyaların uçotunun informasiya mənbələri, Azərbaycanda formalaşan investisiya mühiti və uçotun aparılması,investisiya qoyuluşlarının uçotu və təhlilinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri əsas götürülür.

Metodologiya – obyektlərin öyrənilməsinə sistemli və kompleks yanaşmadan, iqtisadi təhlilin və nəzarətin ümumi və xüsusi metodlarından–müşahidə, müqayisə, qruplaşdırma, dinamik və struktur təhlili, nisbətlərin təhlili, iqtisadi-riyazi modelləşdirmədən istifadə olunmuşdur.

Elmi yenilik – investisiya qoyuluşlarının təşkili və onun iqtisadi məzmunu əsaslandırılmışdır, müasir dövrdə müəssisənin investisiya siyasəti və onun xüsusiyyətləri tədqiq edilmişdir, Azərbaycanda formalaşan investisiya mühiti və uçotunun təşkil olunması araşdırılmışdır,investisiya qoyuluşlarının uçotunu təkmilləşdirilməsi istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir.

Açar sözlər: *investisiya fealiyyəti, investisiya obyekti, gəlir, emisiya gəliri, dividend, portfel investisiya*

Giriş

Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası ilə əlaqədar olaraq, investisiya qoyuluşu ölkənin iqtisadi siyasətinin əsas elementi olmuşdur. Hazırki dövrümüzdə milli iqtisadiyyatın neft-qaz ehtiyatlarından başqa qeyri-neft sahələrin inkişiaf etdirilməsi dövlətimizin qarşısında duran prioritet məsələlərindəndir. Bu üzdən sənaye və istehsal sahələrinin o cümlədən kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişafı labüddür. Bu sektorların ozünə görə inkişafına investisiyalar edilməsi vacib məsələlərin öyrənilməsi həm ona

görə böyük aktuallıq kəsb edir ki, Azərbaycanın bu sahədə təcrübəsi heç də böyük deyildir.

Azərbaycan Respublikasının bazar iqtisadi münasibətlər sisteminə keçid etməsi çoxlu problemlər ortaya atmışdır ki, onlar arasında başlıca maliyyə qoyuluşları problemidir. Məqalənin məqsədi investisiya uçotunun maliyyə hesabatının beynəlxalq uçot standartlarına uyğun təşkilini araşdırmaq, onların yaranma mənbələri və uçotu məsələlərini araşdırmaqdır. Bununla belə uzun və qisa müddətli investisiya qoyuluşlarının uçotu mexanizminin aparılmasını vacib edir.

İnvestiya anlayışı,onun iqtisadi mahiyyəti və təsnifatı

Azərbaycan iqtisadiyyatının ə n vacib və çatışmayan məsələlərdən biri investisiyadır. Bu alətdən istifadə istehsalı təkmilləşdirməyə, modernləşdirməyə, iqtisadiyyatın vacib strukturlarının qurulmasına, mövcud iş yerlərinin artırılmasına, əhalinin işlə təmin edilməsinin , milli əmtəə istehsalçılarının sayını artırmasına imkan verir ki, bu da axır nəticədə ölkənin digər ölkələrlə münasibətlərdə nüfuzunun genişləndirilməsinə eyni zamanda insanların maddi rifahının yüksəlməsinə səbəb olur.İnvestisiya sözünün latınca mənası «invest»-«sərmayə qoyuluşu» anlamına gəlir. Qazanc əldə etmək məqsədilə, iqtisadiyyatın digər sahələrində qısa və uzunmüddətli sərmayə qoyuluşudur (1,s24).

Bundan başqa, "invetisiya" termini bütün dünyada iqtisad elminin terminlərinə daxil olmuşdur,eyni zamanda investisiya termini kapital qoyuluşu kimi başa düşülür. Bununla belə, bu termin çox geniş mənada müəyyən olunmurdu: Senayenin bütün sahələrində, nəqliyyat, ticarət və iqtisadi fəaliyyətin başqa sahələrinə uzunmüddətli investisiya qoyuluşu şəklində həyata keçirilən xərclərin məcmusu kimi başa düşülürdü.

Uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları əsas kapitalın tərkib hissəsi "investisiya" termini bütün dünyada kapital qoyulması kimi başa düşülür .İnvestisiya anlayışına belə yanaşma düzgün hesab edilmir, çünki fond kimi vəsait kimi qoyuluş edildikdə dövrüyyə vəsaitlərindən təcrid olunmuş şəkildə normal fəaliyyətini davam etdirə bilmir. Bununla əlaqədar, həmçinin beynəlxalq standartların tələbilə "investisiya" termini gəlir əldə etmək məqsədilə əsas və dövrüyyə kapitalına qoyulan daxilolmalar tərzdə başa düşülür (2,s 59).

Amma kifayət qədər tez-tez investisiya və kapital qoyuluşu terminləri ilə eyniləşdirilir. Lakin, kapital qoyuluşu- gəlir əldə etmək üçün maliyyə qoyuluşu formalarından biridir. Eyni zamanda , maliyyə qoyuluşu investisiyanın əsas halqasıdır; müəyyən vaxt ərzində yaranan fondların s a s t ə r k i b h i s s ə s i n i t ə ş k i l e d i r . Tələb olunan əsas kapitalı əvəzləmək üçün kapital qoyuluşu kifayət qədər deyilsə, istehsalın durğunluq və böhran vəziyyətindən danışmaq olar (3,s 48).

Uzunmüddətli investisiyaların beynəlxalq və milli uçot standartlarına uyğun uçotunun təşkili

Əsas vəsaitlər mühasibat balansının 11-ci maddəsində "Torpaq, tikili və avadanlıqlar" adlanır. "Torpaq, tikili və avadanlıqlar" 7 saylı Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartında açıqlanıb. Maliyyə vəziyyəti haqqında hesabatın daxilində şirkətin mülkiyyətində olan və ya maliyyə icarəsi üzrə istifadə edilən, amortizasiya ilə bağlı bütün məsələləri çıxıldıqdan sonra TTA-nın nəqliyyat vasitələrinin və digər torpaq, tikili və avadanlıqların ilkin dəyəri aiddir. Bu maddəyə həmçinin 13 saylı Milli Mühasibat Uçotu Standartına əsasən TTA-nın (torpaq tikili avadanlıq) təkrar istehsalı ilə əlaqəli yaranmış istənilən məsrəflərin kapitallaşdırılması aiddir. Uzunmüddətli aktivlər müvafiq olaraq hesablar planının 111 və 113-cü hesablarında uçota alınır (4, s.123).

Uzunmüddətli aktivlərin uçotu onların nümunəvi təsnifatına uyğun çərçivədə , umumiləşdirilmiş formada təyin olunur. Bu proses bütün tərkib elementləri içərisində

doi.org/10.61764/lasr.3.2024.85-91

ayrı-ayrı inventar obyektləri daxilində qeyd olunur. İnventar dedikdə, vahid bütövlükdə birləşdirilmiş və konkret istehsal funksiyalarının həyata keçirilməsi üçün ayrılmış torpaq, tikili və avadanlıqların, bioloji aktivlərin istənilən ayrıca əşyası və ya kompleks əşyası başa düşülür.

Hesabat və uçot sisteminin təyin edilməsi və uzunmüddətli aktivlərin mühafizəsinə nəzarətin təmin edilməsi üçün, hər bir inventar məhsuluna hər hansı bir sıralanma verilir. Sıralanmış inventarlar şirkətdə istifadə dövrü ərzində qorunur. Bu da inventarların rəsmiləşdirilməsinin bütün əsas sənədlər hissəsində əks olunur (5, s. 43).

TTA-nın doğru istifadə olunması cəmiyyətə əsasən də iqtisadiyyatin inkşafına təsir edir. Bu üzdən bu resursları düzgün mövcud olması mühasibat uçotu mexanizmini təşkil etməlidir.

Xarici şirkətlərdə uzunmüddətli aktivlərin tərkibinə binalar, qurğular, ötürücü qurğular, maşın və avadanlıqlar, nəqliyyat vasitələri, alətlər, istehsalat inventarları və ləvazimatları, təsərrüfat inventarları və sair vəsaitlər əsas vəsaitlər daxil edilir.

Şirkət ödəmə edərkən investisiyalar formasında fəaliyyət göstərən istehsal alətlərinin yenidən qurulması genişləndirilməsi nəticəsində hazırkı və gələcək zaman üçün icarə qaydaları əsasında torpaq əsas vasitələri əldə edə bilər. Kommersiya təşkilatı nizamnamə kapitalına qoyuluş kimi iştirakçıdan TTA-lardan ala bilər.

Şirkətin ilkin dəyərinə daxil olan torpaq,tikili və avadanlıqların mövcudluğu və hərəkətinin uçotu 111 saylı "Torpaq, tikili və avadanlıqlar – Dəyər" adlı aktiv inventar hesabında aparılır.

Proseslərin təşkilinin xarakterinə maliyyə qoyuluşları ya müqavilə üsulu ilə, yəni müqavilə əsasında xüsusi tikinti təşkilatı vasitəsi ilə və yaxud da şirkətlər tərəfindən, yəni təsərrüfat üsulu ilə yerinə yetirilir (5, s.74).

Kapital qoyuluşlarının uçotu həm tikinti üzrı bütövlükdə və həm də fərli obyektlərin daxilində bu obyektlər fəaliyyətə başlayana qədər uyğun məsələlərin eyni zamanda məsrəflərin çıxarılmasının bütövlükdə təşkil edilməsinədək ilin və tikintinin əvvəlindən artan yekunla faktiki məsrəflər əsasında aparılır.

Beləliklə, sifarişçi tikintinin həyata keçirilməsi üsulundan başqa daxil olan kapital qoyuluşlarının uçotu smeta dəyəri əsasında yerinə yetirilir.

Alıcının mühasibatlığında maliyyə məsələlərində ön plana keçirilən kapital qoyuluş qoyuluşlarının uçotu 113 saylı "Torpaq, tikinti və avadanlıqlar əsasında məsrəflərin kapitallaşdırılması" hesabında aparılır. Hesabın debetində müəyyən edilmiş qaydada torpaq, tikinti və avadanlıqların obyektlərinin balans dəyərinə aid olan istehlakçının hazırki xərclərini, həmçinin torpaq, tikililərin obyektlərinin ilkin dəyərinə daxil edilməyən, tikili və avadanlıqların tikintisi və əldə edilməsi ilə əlaqədar olan məsrəflər də əks olunur.

İnvestisiya qoyuluşları zamanı uçotun çətinliyini nəzərə alaraq, onların analitik uçotunu düzgün təşkil etmək çox vacibdir, əsaslı tikinti qaydasında məsrəflərin analitik uçotu 18 saylı "Kapital qoyuluşları üzrə məsrəflər" formasında aparılır. İnvestisiya edilən zaman əməliyyatlar 16 saylı jurnal-orderdə uçotu aparılır və proseslər 113 nömrəli TTA üzrə kapitallaşdırma iləbağlı məsrəflərin maliyyələşdirilməsi" hesabının kreditinə yazılmaqla aparilırr.

Bu zaman proseslər yalnız müəyyən üsul ilə həyata keçirilərsə müvafiq saylı jurnal-orderdə (əsasən 16), hesabın kreditində 113 saylı hesab qeyd edilir. Əgər işlər təsərrüfat üsulu ilə aparılarsa, onların istehsalına çəkilən xərc 10-M/d saylı jurnal-orderdə uçota alınır, buna görə də 113 saylı hesabın krediti əsasında əməliyyatlar 16 saylı jurnal-orderdə əks olunmur (6, s. 78).

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən xarici investorların uçotu

İlk dəfə Azərbaycanda Vergi Məcəlləsi 2001-ci ildə qəbul edilib, hal-hazırda 225 maddə təşkil edir. İndiki dövrdə ölkəmizdə bir neçə rejimi məlumdur:

1) qanunla müəyyən edilmiş vergi rejimi,
2) azad zonalarda və sənaye və texnoloji parklarda vergitutma kimi xüsusi vergi rejimlərini də əhatə edir;
3) Hasilatın Pay Bölgüsü Sazişləri (PSA);
4) Yalnız BTC və Cənub üçün olan Ev Sahibi Hökumət Sazişləri (HGA).
5) Qafqaz boru kəmərləri.

Qanunla müəyyən edilmiş vergi rejimi HPBS və ya HGA ilə idarə olunan və ya öz vergi sistemi mövcud olanlardan başqa, bütün hüquqi şəxslərə (həm yerli, həm də xarici) tətbiq olunur.

PSA/HGA vergi rejimləri eyni zamanda, analoji neft əməliyyat şirkətlərinə, podratçı tərəf kimi xidmət edən xarici sərmayədarlara aid olunur.

Azərbaycanda neft və qaz hasilatı və nəqli üçün 30-dan çox HPBS və HGA imzalanmağı və ratifikasiya olunması məlumdur. Lakin bəzilərinin fəaliyyəti yoxdur. Hər bir HPBS və HGA-nın məxsusi vergi və uçot sistemi vardır. HPBS və HGA-lar onun iştirakçıları, müqavilə imzalayanlar tərəfdaşları üçün daha əlverişli hüquqi və vergi rejimi (məsələn, daha sadə hesabat rejimi, xərclərin tutulması, Mənfəət Vergisinin sabit dərəcəsi, müəyyən vergi və rüsumlardan azadolma və s.) təmin edir.

Qanun müəyyən edir ki, xarici hüquqi şəxslərin Azərbaycanda sahibkarlıq fəaliyyəti icra etməzdən öncə öz nümayəndəlik və ya filiallarını qeydiyyatdan keçirmələri vacibdir (7, s.134).

Nümayəndəlik və ya filial kommersiya fəaliyyətini dayandırarsa, həmin tarixdən gec olmamasl şərtilə vergi orqanına bildiriş göndərməlidirlər.

Korporativ gəlir vergisi ("VÖT") vergi ödəyicisi hüquqi şəxslər və ya xarici hüquqi şəxslərin nümayəndəlikləri və ya filialları ola bilər.

CIT hesablanarkən şirkətin vergi tutulan mənfəəti əsas götürülür. Vergiyə cəlb olunan mənfəəti hesablayarkən, gəlirin qazanılması yolunda çəkilən hər hansı xərclər kimi müəyyən edilən və çıxılan, ümumi satışdan daxilolmalar nəzərə alınır. Lakin əgər cari vergi ödənişləri rüblük bəyan olunursa, CIT illik əsasda bildiriş göndərilir.

CIT ilə bağlı bəzi vergi güzəştləri nəzərə alınır:

- hüquqi şəxslər kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edirsə, hesablanmış mənfəəti (o cümlədən sənaye üsulu ilə);
- sənaye və texnoloji parkların rezidentlərinin mənfəəti vergidən sərbəstdir (sənaye və texnologiyalar parkındakı qeydiyyatdan sonra 10 il ərzində);
- KOB klaster şirkətinin gəliri (KOM klaster şirkətlərinin reyestrinə aid oldugu tarixdən sonra 7 il ərzində);
- investisiya təşviqi sənədini əldə etmiş hüquqi şəxsin bu sənədi imzalandığı gündən 7 il müddətində əldə etdiyi gəlirin 50%-i;
- mikro müəssisələrin sahibkarlıq fəaliyyətinə görə qazandığı gəlirin 75%-i;

CIT məqsədləri üçün tanınmanın iki üsulu var:

- Hesablama metodu
- Nağd pul metodu.

Orta və iri müəssisələrin nağd pul metodunu seçmək hüququ olmur, lakin kiçik bizneslər 1 yanvar 2023-cü il tarixindən etibarən hesablama metodunu tətbiq etməlidirlər. Mikro bizneslər azad istəklərinə uyğun olaraq nağd pul metodu və ya hesablama metodu tətbiq edə bilərlər (8, s.125).

Xarici ölkələrdə qeydiyyata alınmış və Azərbaycan Respublikasının rezidenti olmayan şirkətlər göstərilən şərtlərlə "Nəzarət olunan Xarici Şirkət" sayılır və onun gəlirləri Azərbaycan Respublikasında vergiyə cəlb olunur:

- Xarici müəssisədə birbaşa və ya dolayısı ilə 50 faizdən artıq səsvermə hüququna malik olan və ya onun nizamnamə kapitalının 50 faizdən artıq sahib olan Azərbaycan Respublikasının rezidenti olan şəxs;

- Nəzarət olunan Xarici Şirkətin mənfəətindən hesablanmış faktiki vergilər Azərbaycan Respublikasının vergi qanunvericiliyinə müvafiq həmin mənfəətdən hesablanmış hüquqi şəxslərin mənfəət vergisindən iki dəfə və ya daha az olarsa;

- Əgər xarici müəssisənin illik gəlirinin 30%-dən çoxu aşağıdakılar təşkil edirsə: qonorarlardan daxil olan pul vəsaitləri, səhmlərin və səhmlərin satışından qazanılan pul gəliri, faiz gəlirləri, maliyyə xidmətlərindən əldə olunan pul vəsaitləri və iqtisadi səmərə yaratmayan mal və xidmətlərin satışından daxil olan pul vəsaitləri.

01.01.2016-cı ildən etibarən il ərzində 200 000 AZN kimi dövriyyəsi olan şəxslər Sadələşdirilmiş Vergi ödəyiciləri ola bilərlər. Sadələşdirilmiş vergi aylıq pul gəlirinin 2 faizi qədər nəzərdə tutulur.

İllik dövriyyəsi 200 000 manatı üstələyən ictimai iaşə xidmətləri təqdim edən müəssisələr (məsələn, restoranlar, qəhvəxanalar və s.) də sadələşdirilmiş vergi ödəyicisi kimi qeydə alına bilərlər, vergi tutulması aylıq pul gəlirinin 8% olmalıdır. Eyni zamanda 10% Dividend Vergisi həm yerli, həm də xarici şirkətlərə tətbiq edilir.

Dividend vergisinin tətbiq olunma dərəcəsinin azalmasına ikiqat vergitutma müqavilələri əsas yaradır. Azərbaycanda daimi fəaliyyət göstərməyən xarici hüquqi şəxslərin əldə etdikləri gəlirlərdən Mənfəət Vergisinə cəlb olunurlar.

Nəticə

Milli iqtisadiyyatımızın müstəqilliyin ilk dövrlərində çökməsi dövrlərində yeganə yolu Azərbaycan xarici ölkılırin iqtisadiyyatina inteqrasiya olunması yolunnu seçmisdir. Bu dövrdə pul ehtiyatları azalan zaman bir ölkə üçün yalnız həll yolunu Azərbaycana xarici və daxili investisiyaların ölkəyə cəlb olunması yolu ilə milli iqtisadiyyatı inkşaf etdirmək, investorlar üçün investisiya mühiti yaratmaq qarşıda duran əsas problemlərdən əsasıdır.

Azərbaycanda bu mühitinin formalaşdırılması dövründə bəzi işlər həyata keçirilir və eyni zamanda bu məsələlər üzrə qanunlar qəbul edildi. Nəticə olaraq, Azərbaycan iqtisadiyyatına qoyulan investisiyaların həcmi milyard dollarlar hesablanır.

Azərbaycanın müasir investisiya siyasətinin əsas xüsusiyyəti isə ölkə iqtisadiyyatının neftden alınan daxilolmalarının və kənd təsərrüfatı istehsal sahəsinə qoyuluşlar formasinda aparılmasını h ə m i n s a h ə n i n yüksək inkişafına nail olmaqla müəyyən olunur.

Buna nail olmaq üçün mövcud sahələrə investisiyalar yönəltməklə bunlarda istehsal gücünü genişləndirmək elmi-texniki tərəqqinin son uğurlardan araşdırmaqla yeni istehsal müəssisələri yaratmaq lazımdır. Buna isə, iqtisadiyyata investisiya qoyuluşlarının cəlb olunması yolu ilə nail olmaq olar.

Hazırki dövrümüzdə artıq xarici iqtisadiyyatda əsas təbii ehtiyatımız olan neftin və qazın qiymətinin aşağı düşməsi ölkə iqtisadiyyatında kənd təsərrüfatı sahəsinin genişləndirilməsinin vacibliyini ön plana çəkir, və adıçəkilən sektorda maliyyə qoyuluşlarının c ə l b o l u n m a s ı g e n i ş l ə n d i r i l i r . Bu proseslər zamanla maliyyə qoyuluşunun uçotunu, onların üzərində nəzarət və təhlilin aparılmasını vacib edir.

ƏDƏBİYYAT

1. “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 1 fevral 2000-ci il
2. S.M.Səbzəliyev “Maliyyə hesabatının beynəlxalq standartları” Bakı-2022

doi.org/10.61764/lasr.3.2024.85-91

3. V.Quliyev, R.Fətullayev, A.Kərimov “Beynəlxalq uçot və hesabata giriş” (GAAP və İFRS əsasında). Bakı, 2015
4. Mühasibat uçotunun Beyəlxalq Standartları -2018
5. Sadiqov Ə.A., Sadıqov T.Ə., Cəfərova Ş.Ə., Sadıqov C.Ə. “ Mühasibat uçotu”. Bakı, 2015
6. Səfərov R. “Azərbaycanda yeni texnologiyaların tətbiqi sahəsində innovasiya fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi mexanizmləri”. Bakı, -2007
7. Atakişiyev M., Süleymanov Q. “İnnovasiya menecmenti”. Bakı, -2004
8. Firudin İsayev “Maliyyə hesabatının beynəlxalq standartları”. Bakı-2024

Гюльнара Танрывердиева

ФОРМИРОВАНИЕ ИНВЕСТИЦИОННОЙ СРЕДЫ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ И ОРГАНИЗАЦИЯ УЧЁТА

Резюме

В данной статье цель исследовать влияние инвестиций на экономику Азербайджана и экономический рост, а также определить направления для улучшения учета этих инвестиций. В последние годы прямые иностранные инвестиции стали центральной экономической политикой развивающихся стран, и Азербайджан не является исключением. Основной причиной этого является то, что они приносят выгоду не только от самого капитала, но и от общества, страны-хозяина и окружающей среды. Привлечение иностранных инвестиций способствует росту человеческого капитала через развитие образовательной инфраструктуры, что, в свою очередь, увеличивает экономический рост в стране. Таким образом, для эффективного использования иностранных инвестиций необходима квалифицированная рабочая сила, что, увеличивая рабочую силу, также будет способствовать росту занятости и созданию множества рабочих мест. Иностранные инвестиции это финансовое участие инвестора в компании, находящейся в другой стране. Основными элементами прямых инвестиций являются поиск ресурсов, маркетинговые исследования, а также поиск эффективности и стратегических активов. Мотив поиска ресурсов заключается в раскрытии дешевых природных ресурсов на глобальном уровне в производственной отрасли. Этот мотив развивается в монополиях, которые необходимы для производства полуфабрикатов, используемых для создания конечной продукции.

Цель – организация инвестиций и ее экономическое содержание, инвестиционная политика предприятия в современную эпоху и ее характеристики, обоснование объектов учета и аудита инвестиций, информационные источники учета инвестиций, инвестиционная среда, сформированная в Азербайджане и направления для совершенствования учета и анализа инвестиций взяты за основу**.**

Методология – исследование объектов проводилось с системным и комплексным подходом, с использованием общих и специализированных методов экономического анализа и контроля-наблюдения, сравнения, группировки, динамического и структурного анализа, анализа пропорций и экономико-математического моделирования.

Научная новизна – обоснована организация инвестиционных вложений и их экономическое содержание, исследована инвестиционная политика предприятия и ее особенности в современных условиях, проанализирована инвестиционная среда и организация учета в Азербайджане, определены направления совершенствования учета инвестиционных вложений.

Ключевые слова: *инвестиционная деятельность, инвестиционный объект, доход, дивиденд, портфельные инвестиции*

doi.org/10.61764/lasr.3.2024.85-91

Gulnara Tanriverdiyeva

FORMATION OF THE INVESTMENT ENVIRONMENT AND ORGANIZATION OF ACCOUNTING IN AZERBAIJAN

Summary

In the country, macroeconomic stability, high indicators of economic growth and economic security, as well as the improvement of the population's standard of living and the absence of socio-economic problems, depend heavily on a successful economic environment. Azerbaijan has become an emerging economy in the world in terms of investment flows. Political and economic stability are crucial for ensuring a successful investment environment. Additionally, a strong defense system and an advanced legislative framework are considered favorable by investors. There should be no discrimination against foreign or local investors. As a result of measures taken to further improve the investment climate in our country, the number of companies investing in Azerbaijan is increasing, and their geographical distribution is expanding. According to statistics, the volume of investments in our country is currently measured at 280 billion. Moreover, our republic is recognized as an investor country in several regional and global projects.

Purpose – the organization of investments and its economic content, the investment policy of the enterprise in the modern era and its characteristics, the justification of objects for accounting and auditing of investments, the information sources of investment accounting, the investment environment formed in Azerbaijan and the directions for improving accounting and analysis of investments are taken as the basis.

Methodology – a systematic and comprehensive approach was used in the study of objects, employing general and specific methods of economic analysis and control—observation, comparison, grouping, dynamic and structural analysis, ratio analysis, and economic-mathematical modeling.

Scientific novelty – the organization of investment activities and their economic content have been justified; the investment policy of enterprises and its characteristics in the modern era have been studied; the investment environment that has developed in Azerbaijan and the organization of its accounting have been examined; directions for improving investment accounting have been identified.

Keywords*: investment activity, investment object, income, dividend, portfolio investment*

doi.org/10.61764/lasr.3.2024.92-98

UDK 33.338

Daşqın Adgözəlov
Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası, müəllim
dasqin99.9903@gmail.com
Orcid: 0009-0000-9787-6049

DAYANIQLI İQTİSADİ İNKİŞAFIN SOSİAL ASPEKTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə dayanıqlı iqtisadi inkişafın sosial istiqamətləri tədqiq edilmiş, onların iqtisadi inkişafda rolu, əsas xüsusiyyətləri və inkişaf etdirilməsinin vacibliyi izah olunmuşdur. Davamlılığın ***məqsədlərindən biri*** *sosial sahələrin xüsusən, yoxsulluq və işsizlik səviyyəsinin aradan qaldırılması, pensiyaların aylıq orta məbləğinin, sosial müavinətlərin, ünvanlı sosial yardımların artım istiqamətində olmasını təmin etməkdən ibarətdir.*

Bundan başqa məqalədə dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafın əsas problemləri araşdırılmış, nəticələr təhlil olunaraq, problemlərin aradan qaldırılması yolları göstərilmişdir.

Açar sözlər: *dayanıqlı iqtisadi inkişaf, pensiya, sosial müavinət, ünvanlı sosial yardım, sosial sahə*

Giriş

Cəmiyyət və dövlət arasında əlaqənin güclənməsi, biznes fəaliyyətinin davamlı və sürətli inkişafı ölkənin uzunmüddətli dayanıqlı inkişafını qaçınılmaz edir. Ölkənin dayanıqlı inkişafının sürətləndirilməsi müasir ETT vasitələrindən istifadə, islahatların səmərli olaraq reallaşdırılması, onların idarə edilməsi, ticarət əlaqələrinin gücləndirilməsi, yerli məhsulların xarici bazarlarda mövcud yerinin tapılması və onun təkmilləşdirilməsindən asılıdır. Ölkə iqtisadiyyatının inkişafı üçün hər bir dövlət innovativ və kreativ təşəbbüslərlə bunu həyata keçirməlidirvə bunun nəticəsində sahələrin inkişafı və əlavə dəyər özünü göstərəcəkdir (11).

Bu məqsədlərin reallaşdırılması dayanıqlı makroiqtisadi sabitliyə xidmət edən effektiv makroiqtisadi siyasət çərçivəsinin formalaşdırılmasını, iqtisadi inkişafın ortamüddətli və uzunmüddətli "hərəkətverici qüvvələri"nin möhkəmləndirilməsini – insan kapitalının müasirləşdirilməsini, rəqəmsal iqtisadiyyatın genişləndirilməsini və iqtisadi suverenliyin tam təmin olunmasını tələb edir. Əgər aşağıda göstərilən Milli Prioritetlər reallaşarsa, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı yüksəlmiş hesab etmək olar.

1. İlk öncə ölkə rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyata malik olmalıdır
2. Cəmiyyət sosial rifahı mənimsəməli, sosial ədaləti ön plana çəkməlidir
3. İnsan kapitalına yatırım etməli və innovatik addımlar atmalıdır
4. Böyük qayıdış layihəsinin uğurla reallaşdırılması, ərazilərin infrastrukturunun bərpası
5. Ətraf mühitin mühafizəsi və "yaşıl iqtisadiyyat" siyasətinin tətbiqi

Sosial davamlılıq həm bu gün, həm də gələcəkdə sağlam və yaşana bilən cəmiyyət qurmaq qabiliyyəti hesab etmək olar. Sosial davamlılığın diqqət mərkəzində insanlar və cəmiyyətdir. Bu, davamlı inkişafın ekoloji və iqtisadi ölçüləri ilə sıx bağlıdır. Gələcəyə inamla baxmağın sosial meyarları sosial davamlılıq ölçüsünün əhatə dairəsinə düşür. İnsanların ehtiyaclarının bərabərlik, müxtəliflik və həyat keyfiyyəti kimi meyarlara uyğun şəkildə ödənilə biləcəyi icmaların inkişafı sosial davamlılığın əsasını təşkil edir (1). Sosial davamlılıq insanların ehtiyaclarına əsaslanan bir yanaşma ilə gələcəyə davam edən sağlam icmaların yaradılması deməkdir. Sosial dayanıqlı cəmiyyət bu gün və gələcəkdə mümkün

doi.org/10.61764/lasr.3.2024.92-98

sosial problemlərə qarşı kifayət qədər çevikliklə sosial xoşbəxtliyin əldə edildiyi cəmiyyətdir (8). Sosial davamlılıq davamlı inkişafın sosial ölçüsünü təşkil edir. Davamlı inkişaf ilk dəfə Brundtland Hesabatında "gələcək nəsillərin ehtiyaclarını ödəmək qabiliyyətinə xələl gətirmədən indiki dövrün ehtiyaclarına cavab verən inkişaf" kimi müəyyən edilmişdir. Sosial dayanıqlı cəmiyyətlər qurmaq üçün sosial bütövlüyü təmin edilməlidir. Sosial bütövlük və ya harmoniya gələcək üçün ümumi məqsədləri insan yönümlü inkişaf etdirməklə mümkündür. İnsanlara yönəlmiş sosial təkmilləşdirmə hüquq və azadlıqlar, bərabər imkanlar və həyat keyfiyyəti kimi dəyərləri əhatə etməlidir. Sosial davamlılıq ekoloji və iqtisadi ölçülərlə sıx bağlıdır və müstəqil olaraq nəzərə alınması davamlı inkişafa xələl gətirir.

Davamlılığın digər ölçüləri:

Ətraf Mühitin Ölçüsü: Təbii ehtiyatlardan istifadə və ətraf mühitə təsirin idarə edilməsi ilə bağlıdır.

İqtisadi Ölçü: İqtisadi artım və istehsal fəaliyyəti ilə bağlıdır.

Pensiya və müavinətlərin mövcud vəziyyətinin təhlili

Dayanıqlı iqtisadi inkişafın sosial müdafiə aspektlərinin tərkibində ölkədə müəyyən edilmiş minimum pensiya və müavinət ölçüləri, pensiyaçıların sayı, təyin edilmiş əmək pensiyalarının orta sayı, işləyən və işləməyən pensiyaçıların sayı və onlara təyin edilən pensiya məbləği, aztəminatlı ailələrə verilən ünvanlı sosial yardım və s kimi göstəriciləri təhlil etmək olar. Pensiyaçıların sayına son 5 il ərzində nəzər yetirsək 2019-cu illə müqayisədə (1 295 492 nəfər) 2023-cü ildə 181 265 nəfər azalma olmuş və 1 114 227 nəfər təşkil etmişdir (cədvəl 1).

Cədvəl 1. Azərbaycan Respublikasında 2019-2023-cü illər üzrə pensiyaçıların sayı, min nəfər

Göstəricilər/İllər	2019	2020	2021	2022	2023	2019-cu illə müqayisədə 2023-cü ildə artım (azalma) (+;-)
Pensiyaçıların sayı - cəmi	1.295,492	1.270,559	1.228,829	1.200,475	1.114,227	- 13,99%
o cümlədən:						
yaşa görə	756,136	742,034	716.222	707.001	696,266	-7,92%
əlilliyə görə	390,113	383,993	373.809	347.298	273,153	-29,98%
ailə başçısını itirməyə görə	149,243	144,532	138.798	146.176	144,808	-2,97%

Mənbə: [10] məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Təyin edilmiş aylıq pensiyaların orta məbləğinin müqayisəsi göstərir ki, 2019-cu ilə nisbətən 2023-cü ildə 150,7 manat və ya 59.5% artım olmuş və 372,1 manat müəyyənləşdirilmişdir. 2019-cu ildə 249,3 manat olan aylıq yaşa görə pensiyaların orta məbləği 2023-cü ilə 151.2 manat və ya 60.6% artaraq 400,5 manat, əlilliyə görə pensiyaların orta məbləği 2019-cu ilə nisbətən 2023-cü ildə 138.8 və ya 75% artaraq 323,8 manat, müvafiq illər üzrə ailə başçısını itirməyə görə pensiyanın orta məbləği 151.5 manat və ya 86.3 % artaraq 326,9 manat olmuşdur (cədvəl 2).

Dövlət tərəfindən əhaliyə təyin olunan aylıq sosial müavinətlərin məbləği son 3 il üzrə (2021, 2022,2023) artma istiqamətində davam etmişdir. 18 yaşından yuxarı əlilliyi olan şəxslərin sayı 2022-ci ildə 2021-ci ilə nəzərən 32 258 nəfər azalsa da, 2023-cü ildə müavi-

Cədvəl 2. Azərbaycan Respublikasında pensiyaların orta məbləği, manat

Göstəricilər/İllər	2019	2020	2021	2022	2023	2019-cu illə müqayisədə 2023-cü ildə artım (azalma) (+;-)
Təyin olunmuş aylıq pensiyaların orta məbləği - cəmi	221,4	263,6	302,2	331,8	372,1	+68,06%
yaşa görə	249,3	291,5	331,4	360,9	400,5	+60,08%
əlilliyə görə	185,0	229,7	260,9	290,9	323,8	+72,03%
ailə başçısını itirməyə görə	175,4	210,2	263,0	288,0	326,9	+86,37%

Mənbə: [10] məlumatları əsasında tərtib edilmişdir

nət məbləği 29,32% və ya 36,81 manat artaraq, 162,32 manat olmuşdur. Ailə başçısını itirməyə görə ailə üzvlərinə təyin olunan aylıq müavinətin məbləği 2021-2022-ci illərdə 80,00 manat, 2023-cü ildə isə 25% və ya 20 manat artaraq, 100,00 manat olmuşdur (cədvəl 3).

Cədvəl 3. Əhaliyə dövlət tərəfindən təyin olunan sosial müavinətlər, nəfər-manat

Göstəricilər/İllər	2021		2022		2023	
	Sosial müavinət təyin olunmuş şəxslərin sayı, nəfər	Bir nəfərə düşən orta aylıq məbləğ, manat	Sosial müavinət təyin olunmuş şəxslərin sayı, nəfər	Bir nəfərə düşən orta aylıq məbləğ, manat	Sosial müavinət təyin olunmuş şəxslərin sayı, nəfər	Bir nəfərə düşən orta aylıq məbləğ, manat
Aylıq sosial müavinət alanların sayı, cəmi	411823	118,16	396891	119,07	418 227	157,02
yaşa görə	100247	130,00	113649	130,00	128 277	180,00
18 yaşından yuxarı əlilliyi olan	182510	125,08	150252	125,55	162 813	162,36
18 yaşınadək əlilliyi olan	52645	150,00	55782	150,00	46 654	196,37
ailə başçısını itirməyə görə ailə üzvlərinə	49190	80,00	54298	80,00	56 160	100,00
dövlət qulluqçularına (ömürlük)	34	61,15	30	60,60	30	57,81
əmək xəsarəti və ya peşə xəstəliyi nəticəsində	369	221,95	319	198,58	313	187,76
1 yaşadək uşağı olan ailələrə	1855	55,00	1346	55,00	3 677	70,00
beşdən çox uşağa görə (uşaqların sayı)	8922	55,00	9523	55,00	10 781	70,00

Mənbə: [10] məlumatları əsasında tərtib edilmişdir

Ünvanlı dövlət sosial yardımı təyin olunmuş ailələrin sayı 2019-cu ildə 43171 nəfər, 2023-cü ildə 51,83% və ya 22 374 nəfər artaraq, 65545 nəfər olmuşdur. 2019-cu ildə bir nəfərə düşən dövlət sosial yardımın məbləği 42,95 manat, 2023-cü ildə 105% və ya 45,14 manat artaraq 88,09 manat olmuşdur. Qadınların sayı 2019-cu ildə 93554 nəfərdən, 2023-cü ilə 153778 nəfər; uşaqların sayı 95985 nəfərdən, 153142 nəfərə çatmışdır (https://www.stat.gov.az/source/healthcare/).

Cədvəl 4. Aztəminatlı ailələrə verilən ünvanlı dövlət sosial yardımı, min manat

Göstəricilər/İllər	2019	2020	2021	2022	2023	2019-cu illə müqayisədə 2023-cü ildə artım (azalma) (+;-)
Ünvanlı dövlət sosial yardımı təyin olunmuş ailələrin sayı	43 171	72 170	77 269	44 716	65 545	+51,83%
Ünvanlı dövlət sosial yardımı alan ailə üzvlərinin sayı, nəfər	174 659	298 881	323 996	194 042	290 808	+66,5%
o cümlədən: qadınlar	93 554	159 088	172 436	102 865	153 778	+64,37%
uşaqlar	95 985	162 561	174 319	103 442	153 142	+59,54%
Bir nəfərə düşən orta aylıq ünvanlı dövlət sosial yardımın məbləği, manat	42,95	50,03	57,10	64,29	88,09	+105%

Mənbə: [10] məlumatları əsasında tərtib edilmişdir

Dayanıqlı iqtisadi inkişafın həm Azərbaycan, həm də dünya ölkələri üçün tətbiq etməli olduğu əsas məqsədləri aşağıdakılardır.

Yoxsulluğu aradan qaldırılmasının əsas aspektləri

Bütün formalarda yoxsulluğun aradan qaldırılması bəşəriyyətin qarşısında duran ən böyük problemlərdən biri olaraq qalır. 2023-cü ildə yoxsulluğun aradan qaldırılması, davamlı inkişafın əsas hədəflərindən biri olaraq, ölkənin sosial-iqtisadi strategiyasının mühüm prioritetlərindən biridir. Yoxsulluqla mübarizədə effektiv strategiya və tədbirlər araşdırılmalı, mövcud problemlər, təkliflər və perspektivlər müzakirə edilməlidir. Çin və Hindistan kimi ölkələrdə sürətli artım milyonlarla insanı yoxsulluqdan xilas etdi, lakin irəliləyiş qeyri-bərabər oldu. Qadınlar kişilərə nisbətən daha çox yoxsuldurlar, çünki onlar daha az maaşlı iş, təhsil və daha az mülkə sahibdirlər. (https://www.undp.org/sustainable-development-goals)

Həddindən artıq yoxsulluq içində yaşayanların 80 faizini təşkil edən Cənubi Asiya və Afrika kimi digər bölgələrdə də irəliləyiş məhdudlaşıb. İqlim dəyişikliyi, münaqişə və ərzaq təhlükəsizliyinin gətirdiyi yeni təhdidlər insanları yoxsulluqdan çıxarmaq üçün daha çox işə ehtiyac olduğunu bildirir.

Dayanıqlı inkişafın əsas məqsədi hesab edilən 2030-cu ilə qədər bütün forma və ölçülərdə yoxsulluğa son qoymaq olduqca cəsarətli öhdəlikdir. Bu, ən həssas təbəqələrin hədəflənməsini, əsas resursların və xidmətlərin artırılmasını, münaqişə və iqlimlə bağlı fəlakətlərdən təsirlənən icmaların dəstəklənməsini əhatə edir.

Sıfır aclıq

Sürətli iqtisadi artım və kənd təsərrüfatı məhsuldarlığının artması səbəbindən son iki onillikdə kifayət qədər qidalanmayan insanların sayı təxminən yarıya qədər azalmışdır. Əvvəllər aclıq və aclıqdan əziyyət çəkən bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələr indi öz qida ehtiyaclarını ödəyə bilirlər. Mərkəzi və Şərqi Asiya, Latın Amerikası və Karib hövzəsi həddindən artıq aclığın aradan qaldırılmasında böyük irəliləyiş əldə edib.

DİM-lər (Dayanıqlı İnkişafın Məqsədləri) 2030-cu ilə qədər aclıq və qida çatışmazlığının bütün formalarına son qoymağı, bütün insanların, xüsusən də uşaqların bütün il ərzində kifayət qədər qida ilə təmin olunmasını hədəfləyir. Bu, davamlı kənd

təsərrüfatının təşviqini, kiçik fermerlərin dəstəklənməsini və torpağa, texnologiyaya və bazarlara bərabər çıxışı əhatə edir. O, həmçinin kənd təsərrüfatı məhsuldarlığını yaxşılaşdırmaq üçün infrastruktur və texnologiyaya investisiyaların təmin edilməsi üçün beynəlxalq əməkdaşlığı tələb edir. (https://www.undp.org/sustainable-development-goals)

Sağlamlıq və Xoşbəxtlik

Dayanıqlı inkişaf üçün yaxşı sağlamlıq vacibdir və 2030 Gündəliyi bu ikisinin mürəkkəbliyini və bir-birinə bağlılığını əks etdirir. O, genişlənən iqtisadi və sosial bərabərsizlikləri, sürətli urbanizasiyanı, iqlim və ətraf mühitə təhlükələri, HİV və digər yoluxucu xəstəliklərin davam edən yükünü və qeyri-infeksion xəstəliklər kimi ortaya çıxan problemləri nəzərə alır. Universal səhiyyə əhatəsi SDG 3-ə nail olmaq, yoxsulluğa son qoymaq və bərabərsizlikləri azaltmaq üçün ayrılmaz olacaq. DİM-lərə açıq şəkildə daxil edilməyən inkişaf etməkdə olan qlobal sağlamlıq prioritetləri, o cümlədən antimikrob müqaviməti də tədbirlər tələb edir. (https://www.stat.gov.az/source/healthcare/)

Keyfiyyətli təhsil

Təhsil, hər bir fərdin inkişafı və cəmiyyətin tərəqqisi üçün əsas amildir. Keyfiyyətli təhsil, gələcək nəsillərin biliklərə, bacarıqlara və dəyərlərə yiyələnməsini təmin edərək onların öz potensiallarını tam şəkildə reallaşdırmalarına imkan yaradır. Məlumatda 2023-cü ildə keyfiyyətli təhsilin əhəmiyyəti, əsas trendləri, tətbiq olunan yeniliklər və gələcək istiqamətlər haqqında geniş məlumat veriləcəkdir. Keyfiyyətli təhsil, şagirdlərin hərtərəfli inkişafına yönəlmiş, onlara biliklər, bacarıqlar, dəyərlər və tənqidi düşünmə qabiliyyəti kazandıran bir prosesdir. Bu, müasir tələblərə cavab verən, yaradıcı və yenilikçi bir təhsil sistemi ilə mümkündür. Keyfiyyətli təhsil, şagirdlərin potensiallarını tam şəkildə reallaşdırmasına və cəmiyyətə faydalı üzvlər kimi yetişməsinə kömək edir. Təhsilin keyfiyyəti, bir neçə əsas göstərici ilə ölçülür. Bunlara tədris prosesinin müasir standartlara uyğunluğu, müəllimlərin peşəkarlıq səviyyəsi, şagirdlərin təhsilə marağı, məktəb infrastrukturu və resursların mövcudluğu daxildir. Həmçinin, şagirdlərin təhsil nailiyyətləri, onların özünüifadə qabiliyyətləri və tənqidi düşünmə bacarıqları da keyfiyyətin əsas göstəriciləridir. (https://www.undp.org/sustainable-development-goals)

Sərfəli və təmiz enerji

Yenilənəbilən Enerji Mənbələrinin Önemli Rolü

2023-cü ildə qlobal iqlim dəyişikliklərinin təsirləri daha da aydınlaşır və bu da enerji sektorunun təmiz və davamlı həllərə keçidini sürətləndirir. Günəş, külək, hidro və geotermal enerji kimi yenilənəbilən enerji mənbələri, karbon emissiyalarını azaltmaq, enerji təhlükəsizliyini artırmaq və iqtisadi inkişafı dəstəkləmək üçün vacib bir rol oynayırlar.

Texnoloji İnkişaflar və Qiymətlərin Azalması

Son illərdə yenilənəbilən enerji texnologiyalarında əhəmiyyətli irəliləyişlər qeydə alınmışdır. Günəş panellərinin səmərəliliyi artır, külək turbinləri daha yaxşı nəticələr göstərir və enerji saxlama sistemləri daha təkmil olur. Eyni zamanda, yenilənəbilən enerji mənbələri üzrə qiymətlər də xeyli azalmışdır, bu da onları ənənəvi enerji mənbələri ilə daha rəqabətli etmişdir.

Davamlı İnkişaf üçün Yeni İmkanlar

Sərfəli və təmiz enerji, davamlı inkişaf üçün çoxsaylı yeni imkanlar açır. Enerji səmərəliliyinin artırılması, iş yerlərinin yaradılması, havanın və suyun çirklənməsinin azaldılması, qlobal iqlim dəyişikliklərinin təsirlərinin azaldılması bu imkanlardan yalnız bir neçəsidir. Hökumətlər, özəl sektor və cəmiyyət üzvləri birlikdə sərfəli və təmiz enerjiyə keçid prosesini sürətləndirərək daha yaşıl və davamlı bir gələcək üçün çalışmaqdadırlar.

(https://www.undp.org/sustainable-development-goals)

Nəticə

Davamlı və dayanıqlı inkişaf gələcək nəsillərin tələbatlarını nəzərə alaraq, əsas məqsəd kimi iqtisadi, sosial və ekoloji aspektlərin tarazlığa nail olmağı hədəfləyir. Davamlılıq iqtisadi artım, sosial ədalət və ətraf mühitin qorunması arasında balansı təmin edir. Bu konsepsiyaya görə ekoloji cəhətdən təmiz enerji mənbələrindən istifadə tullantıların idarə olunması, sudan, havandan səmərəli istifadə kimi məsələlərə xüsusi diqqət yetirmək labüddür.

Davamlı və dayanıqlı inkişafın sosial aspektlərinə gəldikdə isə sosial təbəqənin inkişafı – pensiyaçıların sayı, minimum pensiya ölçüləri, pensiyaların aylıq orta məbləği, işləyən və işləməyən pensiyaçıların sayı, pensiyaçıların cins bölgüsündə sayı, əhaliyə dövlət tərəfindən verilmiş sosial müavinətlər, ünvanlı sosial yardımlar və s. nəzərdə tutulur.

Ölkənin bütün təbəqələri cəmiyyətin ayrılmaz hissəsidir və onların yoxsulluq səviyyəsinin aşağı salınması (minimum), işsizlik səviyyəsinin endirilməsi, yoxsulların ehtiyaclarının ödənilməsi dövlətin əsas vəzifələrindən hesab olunur.

Təhlükəsiz və əlverişli həyat şəraitinin yaradılması vətəndaşların əbədi məskunlaşması üçün böyük əhəmiyyət daşıyır, bunun üçün yeni ərazilərdə layiqli yaşayış təmin edilməli, sosial rifah yüksəldilməsi, müasir infrastruktur qurulmalı, rahat həyat tərzi və müasir xidmətlərə əlçatanlıq olmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan 2023: Sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər
2. Dayanıqlı inkişaf məqsədlərinin icrasına dair Azərbaycanda görülən işlər və əldə olunan nailiyyətlər haqqında 2021-ci il üzrə yekun hesabat
3. Menkyu Q. Ekonomiksin prinsipləri. Bakı: İqtisadiyyat Universiteti, 2014
4. “Dayanıqlı inkişafı xarakterizə edən göstəricilər”. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlar toplusu. Bakı-2018
5. The Inclusive Growth and Development Report 2017
6. Njoroge, M., Anderson, W. ve Mbura, O. (2019). Innovation Strategy And Economic Sustainability In The Hospitality Industry, The Bottom Line, Vol: 32 (4) ,
7. Yacob, P., Jaganathan, M., Fared, M., Wira, A. ve Fong, Y. (2019). An Empirical Investigation Of Green Initiatives And Environmental Sustainability For Manufacturing SMEs, Journal of Manufacturing Technology Management, 1-6.
8. Erden Özsoy, C. ve Dinç, A. (2016). Sürdürülebilir kalkınma ve ekolojik ayak izi. Finans Politik & Ekonomik Yorumlar, 53 (619)
9. Ergün, T. ve Çobanoğlu, N. (2012). Sürdürülebilir kalkınma ve çevre etiği. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 3 (1)
10. https://www.stat.gov.az/source/healthcare/
11. https://president.az/az/articles/view/50474
12. https://www.undp.org/sustainable-development-goals

doi.org/10.61764/lasr.3.2024.92-98

Дашгин Адгозелов

СОЦИАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ УСТОЙЧИВОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

Резюме

В статье изучены социальные направления устойчивого экономического развития, объяснена их роль в экономическом развитии, их основные характеристики и значение их развития. Одной из ***целей*** *устойчивости является обеспечение того, чтобы среднемесячный размер пенсий, социальных пособий и адресной социальной помощи находился в направлении роста, в частности, ликвидация бедности и безработицы.*

Кроме того, в статье рассматриваются основные проблемы устойчивого социально-экономического развития, анализируются результаты и показаны пути преодоления проблем.

Ключевые слова: *устойчивое экономическое развитие, пенсия, социальное пособие, адресная социальная помощь, социальная сфера*

Dashgin Adgozelov

SOCIAL ASPECTS OF SUSTAINABLE ECONOMIC DEVELOPMENT

Summary

In the article, the social directions of sustainable economic development were studied, their role in economic development, their main characteristics and the importance of their development were explained. One ***of the goals of sustainability*** *is to ensure that the average monthly amount of pensions, social benefits, and targeted social assistance are in the direction of growth, in particular, the elimination of poverty and unemployment.*

In addition, the article examines the main problems of sustainable socio-economic development, analyzes the results, and shows ways to overcome the problems.

Key words: sustainable economic development, pension, social benefit, targeted social assistance, social sphere

doi.org/10.61764/lasr.3.2024.99-106

UOT 33.338

Taleh Babayev
Bakı Mühəndislik Universiteti, magistrant
taleh.babayev.1996@mail.ru
Elmi rəhbər: dosent H.Ə.Eynalov
Bakı Mühəndislik Universiteti, i.ü.f.d

DAVAMLILIQ VƏ DAVAMLI İQTİSADİ İNKİŞAF

Xülasə

Davamlılıqla bağlı narahatlıqlar iqtisadi inkişaf müzakirələri üçün yeni gündəm yaradıb və zaman keçdikcə bu müzakirələr davamlı inkişafa yönəlib. Bundan əlavə, davamlılıq müzakirələri neoklassik iqtisadiyyatın ətraf mühitə və təbii ehtiyatlara ənənəvi baxışlarının dəyişməsinə səbəb oldu və yeni iqtisadi hərəkatların yaranmasına zəmin yaratdı. Bu cərəyanlar; Məhz neoklassik iqtisadiyyatın alt qolu sayılan ətraf mühit və təbii sərvətlər iqtisadiyyatı və bu hərəkata reaksiya olaraq ortaya çıxan ekoloji iqtisadiyyat hərəkatıdır. Bu araşdırmada davamlılıq və davamlı inkişaf anlayışlarının tarixi inkişaf prosesi araşdırılır, nəsillərarası bərabərlik, resursların bölüşdürülməsində səmərəlilik, girişlərin əvəzediciliyi kimi anlayışlar vasitəsilə bu anlayışlar üzərində aparılan müzakirələr dəyərləndirilir və bu müzakirələrin cari məqamı açıqlanır. Davamlılıq müzakirələrində iqtisadi hərəkatların mövqeləri bu təhlilin sonunda aydın şəkildə ortaya çıxır. Burada edilən icmal həm də qarşıdakı dövrdə davamlılıq ədəbiyyatında həll edilməli olan məsələlərin görüntüsünü təqdim edir. Müvafiq olaraq, davamlılıq və texnoloji yeniliklər arasındakı əlaqə və girişlər arasında əvəzedicilik əlaqəsi ilə bağlı nəzəri və empirik tədqiqatlara, eləcə də zəif və güclü davamlılıq meyarlarına dair empirik tədqiqatlara və ölkə nümunələrinə ehtiyac olduğu müəyyən edilmişdir.

Məqsəd – davamlı inkişaf bu gün bütün dünyada həm iqtisadi, həm də ekoloji problemlərin öhdəsindən gəlmək üçün kritik strategiya kimi əhəmiyyət kəsb edir. Bu konsepsiya indiki nəsillərin ehtiyaclarını ödəmək və gələcək nəsillərin öz ehtiyaclarını ödəməsini təmin etmək üçün təbii ehtiyatların qorunmasını, iqtisadi artımı və sosial bərabərliyi birləşdirməyi hədəfləyir. Davamlı inkişaf təkcə ekoloji problemləri həll etmir, həm də iqtisadi və sosial bərpaya kömək edir.

Metodologiya – tədqiqat prosesində kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalında enerji səmərəliliyinin təməl prinsiplərinə istinad edilmiş, sahənin enerji səmərəliliyinin yüksəldilməsinin strateji əhəmiyyəti açıqlanmışdır. Məqalənin hazırlanması zamanı, müşahidə, iqtisadi-stasistik, elmi abstraksiya, ümumiləşdirmə üsullarından, habelə iqtisadçı alimlərin mövzuya dair tədqiqatlarından istifadə olunmuşdur.

Elmi yenilik – məqalədə əldə edilmiş əsas elmi yenilik kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının enerji davamllılıq sisteminin səciyyələndirilməsində və əlverişli mühitin yaradılması istiqamətlərinin müəyyən edilməsidir.

Açar sözlər*: davamlılıq, davamlı inkişaf, nəsillərarası bərabərlik, giriş əvəzediciliyi, güclü və zəif davamlılıq*

Giriş

Davamlı inkişaf bu gün xüsusilə iqlim dəyişikliyi, ifrat yoxsulluq, aclıq, təbii fəlakətlər və ətraf mühitin çirklənməsi kimi qlobal problemlərlə mübarizədə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu problemlərin həlli təkcə regionun, ölkənin problemi deyil, bütün dünyanın birgə səylərini tələb edən məsələyə çevrilib.

İqlim Dəyişikliyi və Enerji: Qalıq yanacaqların həddindən artıq istifadəsi istixana qazı emissiyalarını artırır və qlobal istiləşməyə səbəb olur. Davamlı inkişaf bərpa olunan enerji mənbələrinə keçidi və enerji səmərəliliyinin artırılmasını təşviq edir. Günəş, külək və su elektrik kimi bərpa olunan enerji mənbələri ətraf mühitə təsirləri azaldarkən iqtisadi artımı dəstəkləyir.

Yoxsulluq və bərabərsizlik: Davamlı inkişaf yoxsulluqla mübarizə aparmaq və iqtisadi bərabərsizliyi azaltmaq məqsədi daşıyır. Sosial bərabərliyə nail olmadan iqtisadi artımın mənası yoxdur. Təhsil, səhiyyə və ədalətli məşğulluq imkanları kimi fundamental hüquqlar davamlı inkişafın təməl daşlarıdır.

Biomüxtəlifliyin və Təbii Sərvətlərin Mühafizəsi: Meşələr, okeanlar, torpaqlar və digər təbii ehtiyatlar insanların yaşaması üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir. Bu resursların həddindən artıq istifadəsi ekosistemlərin məhvinə səbəb ola bilər. Davamlı inkişaf təbii sərvətlərdən ehtiyatlı istifadəni və mühafizəni təşviq edir.

Davamlılıq və davamlı inkişaf anlayışları ətraf mühitin deqradasiyasının artdığı dünyamızda son bir neçə onilliyin ən çox müzakirə olunan mövzularındandır. Davamlılıq məsələsi enerji, iqtisadiyyat və ətraf mühit üçbucağının ən mərkəzində dayanır və buna görə də sosial elm adamlarından təbiətşünaslara, siyasətçilərdən yerli və beynəlxalq ekoloji təşkilatlara, eləcə də geniş spektrdə müzakirə olunur. hökumətlər və hökumətlərarası təşkilatlar. Davamlılıq anlayışının çoxölçülü quruluşuna görə, bu mövzuda çalışan müxtəlif elm sahələri fərqli yanaşmalar və fərqli təriflər hazırlamışlar. Bu çoxölçülülüyə görə bir tərəfdən konsepsiyanın çərçivəsi ilə bağlı fikir ayrılıqları hələ də davam edir, digər tərəfdən debatda iştirak edən tərəflər müəyyən etdikləri çərçivə vasitəsilə davamlılığın ölçülməsinə yanaşmalar ortaya qoyur, müxtəlif məqsədlər irəli sürür və siyasətlər təklif edirlər. bu məqsədlərə nail olmaq üçün izlənməlidir.

Davamlılıq və davamlı inkişaf konsepsiyası üzrə müzakirələr

Davamlılıqla bağlı narahatlıqlar Maltus və Cevons kimi 18-ci və 19-cu əsrlərin bəzi iqtisadçılarına aid edilsə də, "dayanıqlı inkişaf" anlayışının ortaya çıxması 20-ci əsrdə ekoloji problemlərin ortaya çıxması ilə üst-üstə düşür. Bederə (1994) görə, 1960 və 1970-ci illərdə meydana çıxan müasir ekoloji hərəkatların ilk dalğası təbiətin mühafizəsi ilə bağlı ənənəvi qayğını mümkün qlobal ekoloji böhran barədə məlumatlılığa çevirdi. Bu ilk dalğadan təsirlənən ekoloqlar ekoloji problemlərə görə iqtisadi artım, sənayeləşmə, qərb mədəniyyəti və texnologiyasının məsuliyyət daşıdığını gördülər. Ekoloqlar iddia edirdilər ki, planetin resurslarını ciddi şəkildə tükəndirmədən və insanların istehsal etdiyi tullantı materialları və çirklənmə ilə mübarizə qabiliyyətini həddən artıq yükləmədən əhalinin sürətli artımını və sənaye fəaliyyətini saxlamaq mümkün deyil.

"Böyümə Məhdudiyyətləri"nin təsirindən sonra hökumətlər, görünür, ictimai təzyiqə görə yerli ekoloji problemlərin həlli üçün tədbirlər elan etdilər; Bununla belə, onlar qlobal miqyasda ekoloji problemlərə qarşı laqeyd qalıblar. Sonrakı illərdə ekoloji hərəkat kəsildi və böyümənin sərhədləri ilə bağlı müzakirələrə qatılan müxtəlif yazarlar vəziyyətin şişirdildiyini iddia etdilər. Müzakirə iştirakçıları öz fikirlərini texniki tərəqqinin sürəti, məhsulun tərkibində dəyişikliklər və əvəzetmə imkanları çərçivəsində formalaşdırıblar. "Böyümə Sərhədləri" kitabında irəli sürülən fikirləri tənqid edənlər, inkişaf edən texnologiya və innovasiyaların ekoloji problemlərin həlli olacağını müdafiə etdilər. Bu prosesdə hökumətlər qəbul etdikləri ekoloji tədbirlərin həyata keçirilməsində ləng davrandılar (Beder, 1994; Cole, 2006: 241).

"Dayanıqlı inkişaf" konsepsiyasının kökləri 1980-ci ildə Təbiəti və Təbii Sərvətləri Mühafizə üzrə Beynəlxalq İttifaqın (IUCN) hazırladığı "Ümumdünya Mühafizə Strategiyası" adlı hesabata gedib çıxır. Konsepsiya ümumi qəbul olundu və Ümumdünya Ətraf Mühit və İnkişaf Komissiyasının (1987) "Ortaq gələcəyimiz" adlı hesabatı ilə geniş istifadə sahəsi tapdı. Davamlı inkişaf bu hesabatda "gələcək nəsillərin öz ehtiyaclarını ödəmək imkanlarına xələl gətirmədən bugünkü ehtiyaclara cavab verən inkişaf" kimi müəyyən edilmişdir. Markandya, Harou, Bellù və Cistulliyə (2002: 17) görə, bu tərif inkişafın mümkün uzunmüddətli nəticələri ilə bağlı narahatlıqlara diqqəti cəlb etmək üçün faydalı olsa da, özü ilə müxtəlif suallar da gətirir. Tələblər hansılardır və zaman keçdikcə onlar necə dəyişəcək? Gələcək nəsillər üçün

mövcud olan variantlardan hansının azaldılması məqbuldur, hansının isə qəbuledilməzdir? Bu kimi sualların cavabları və davamlı inkişafın praktiki xüsusiyyətləri qeyd edilməsə də; Hesabatda qeyd edilir ki, həyata keçirilən iqtisadi siyasət nəticəsində ətraf mühitin deqradasiyası davamlılıq perspektivinin əsas narahatlıqlarından biridir (Markandya et al., 2002: 17).

Davamlı inkişaf konsepsiyası tətbiq olunduğu gündən bəri dəfələrlə və müxtəlif yollarla müəyyən edilmişdir. Bu vəziyyət konsepsiyanın anlaşılmaz olmasına səbəb olub. Təriflər ümumiyyətlə onları təyin edənlərin akademik sahələrini əks etdirmək üçün yaradılır. İqtisadçılar tez-tez həyat standartlarının müəyyən səviyyəsinin saxlanması zərurətini vurğulamağa meylli olsalar da, ekoloqlar biomüxtəliflik və ekoloji dayanıqlılıqla maraqlanırdılar və sosioloqlar icmalar daxilində sosioloji əlaqələri və qarşılıqlı münasibətləri qorumaq ehtiyacını prioritet hesab edirlər (Cole, 2006: 242). Konsepsiyanı daha dəqiq müəyyən etmək üçün atılan ilk addımlar nəzəri səviyyədə idi və müzakirənin iqtisadi və ekoloji ölçüləri üzərində cəmlənmişdir (Markandya et al., 2002: 17). Davamlı inkişaf konsepsiyasının tərifi ilə bağlı müzakirələrə ilk iqtisadi töhfələrdən biri Pearce, Barbier və Markandya tərəfindən verilmişdir (1990: 1-22), onlar Roulsun əsasını qoyduğu “nəsillərarası bərabərlik” prinsipinə əsaslanaraq. ədalət nəzəriyyəsi və konsepsiyada heç bir gələcək nəslin indiki nəsildən daha pis vəziyyətdə olmayacağını ifadə etdiyi irəli sürülüb. Buna görə də cəmiyyət zaman keçdikcə rifahın aşağı düşməsinə imkan verməməlidir.

Sustainomics-in əsasını təşkil edən transdisiplinar çərçivə davamlı inkişafın iqtisadi, sosial və ekoloji ölçülərinin balanslaşdırılmış və ardıcıl şəkildə həll edilməsini tələb edir. Bundan əlavə, davamlılığa qarşı ənənəvi inkişafa nisbi vurğu balanslaşdırılmış qiymətləndirilməlidir. Çünki Güneyin prioritetləri inkişaf, istehlak və artım, yoxsulluğun aradan qaldırılması və iqtisadi ədalət; Şimalda başlayan əsas davamlı inkişaf ədəbiyyatının əhəmiyyətli bir hissəsi çirklənməyə, artımın və əhalinin artımının qeyri-davamlılığına diqqət yetirir (Munasinghe, 2009: 35).

Bu çoxölçülü strukturun komponentləri kimi iqtisadi davamlılıq, ekoloji davamlılıq və sosial davamlılıq məsələləri aşağıdakı alt başlıqlar altında müzakirə olunur.

A) İqtisadi Davamlılıq

Hamiltona (2006: 307) görə, davamlılıq konsepsiyasının iqtisadi ölçüsünü müzakirə etmək üçün ən uyğun başlanğıc nöqtəsi gəlirin Hicksian tərifidir. Hicks gəliri bir insanın və ya millətin müəyyən bir müddət ərzində istehlak edə biləcəyi və bu dövrün sonunda əvvəlində olduğu qədər yaxşı vəziyyətdə ola biləcəyi ən yüksək məbləğ olaraq təyin edir (Hicks, 1946: 172). Bu halda gəlir ən yüksək davamlı istehlakdır. Müəyyən müddət ərzində istehlakı təmin etməyin yolu istehlaka məruz qalan mal və xidmətlərin hərəkətini təmin etmək üçün tələb olunan kapital fondunun istehsal potensialını qorumaqdır (Hamilton, 2006: 307). Deməli, sadə dillə desək, insan rifahının davamlı şəkildə yüksəldilməsi üçün kapital fondunun artırılması ilə yanaşı, onun məhsuldarlığı da artırılmalı və ya heç olmasa qorunmalıdır. İqtisadi nöqteyi-nəzərdən dayanıqlılıq məsələsinə buna görə də resursların bölüşdürülməsində səmərəlilik, məhdud resursların artıma təsiri, texnoloji tərəqqi və daxilolmaların, başqa sözlə, kapital növlərinin əvəzediciliyi çərçivəsində yanaşılmışdır.

Howarth və Norgaard (1992) tərəfindən qeyd edildiyi kimi, nəsillərarası bərabərlik bu gün gələcək nəsillərin hüquqlarını qəbul etmək və varislərimiz üçün məsuliyyəti öz üzərinə götürmək nəticəsində yarana bilər. Cəmiyyətlərin ətraf mühitə verdiyi dəyər inkişafın davamlı olub-olmadığını göstərir və hər nəsildən nəsillərə kifayət qədər təbii ehtiyatların və kapitalın ötürülməsi inkişafın davamlılığını təmin edəcək. Dasgupta və Heal (1974), onu nəsillərarası səmərəliliyi, insan tərəfindən istehsal olunan kapitalı və bərpa olunmayan təbii ehtiyatları əhatə edən bir çərçivədə təhlil edərək, aşağı ilkin kapital ehtiyatı və yüksək ilkin təbii ehtiyat ehtiyatı nəzərə alaraq resursların optimal istehlakını araşdırdı.

doi.org/10.61764/lasr.3.2024.99-106

Onların araşdırmalarında adambaşına istehlak üçün əldə edilən zaman yolu əvvəlcə yüksələn, sonra isə enən bir quruluşa malikdir. Markandya və başqaları (2002: 19) bu nəticəni zamanla istehlakı sıfıra endirəcək optimal yol kimi şərh etmiş və bu vəziyyətin səbəbini istifadə edilən müsbət və sabit endirim dərəcəsi6 göstərmişdir. Solow (1974a) da tükənən (bərpa olunmayan) resursların müzakirə edildiyi bu cür tədqiqatlarda indiki və gələcək zaman arasındakı tarazlığın daha həssas olduğunu xəbərdar etmiş və istifadə olunacaq endirim dərəcəsini təyin edərkən diqqətli olmaq lazım olduğunu bildirmişdir.

Son illərdə zaman keçdikcə azalan sosial uçot dərəcəsinin istifadəsi üçün inandırıcı nəzəri səbəblər irəli sürülür. Bunlardan birincisi, gələcəklə bağlı qeyri-müəyyənliyin mövcud olduğu real dünyada sosial fayda-xərc təhlilinə bu qeyri-müəyyənliyin əlavə edilməsi belə nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, azalan sosial uçot dərəcəsi qərarların qəbulunda səmərəliliyin təmin edilməsi üçün istifadə olunmalıdır. Əgər bir dövrdə gözlənilən uçot dərəcəsi əvvəlki dövrdəki uçot dərəcəsi ilə əlaqələndirilirsə, başqa sözlə, uçot dərəcəsinin qeyri-müəyyənliyi və davamlılığı varsa, nəsillər arası effektivlik üçün azalan sosial uçot dərəcəsi istifadə edilməlidir (Weitzman, 1998, 2001). Müxtəlif mümkün faydalı funksiyalar üçün azalan endirim dərəcələri araşdırılmış və nəsillərarası optimallıq üçün azalan sosial uçot dərəcələrindən istifadə edilməli olduğu göstərilmişdir (Gollier, 2002a, 2002b). İkinci səbəb odur ki, oxşar modeli təklif edən Çiçilniski (1996, 1997) və Li və Löfqrenin (2000) tədqiqatlarında nəsillərarası bərabərlik üçün istifadə edilən spesifikasiyalar uçot dərəcələrinin azaldılmasını tələb edir. Hepburna (2006) görə, bu vəziyyət zamanla azalan uçot dərəcələrindən istifadənin zamanlararası səmərəlilik istəyi ilə nəsillərarası bərabərlik qayğısı arasında yol tapmaq üçün ən uyğun yollardan biri olduğu təəssüratını yaradır. Bu tədqiqatlara əlavə olaraq, fərdi vaxta üstünlük verməklə bağlı eksperimentlərdən əldə edilən müşahidələr, insanların yaxın gələcək dəyərləri daha uzaq gələcək dəyərlərindən daha yüksək nisbətdə endirim etdiyini ortaya qoydu.

Davamlılıq ədəbiyyatında əvəzedicilik mübahisələrinin yeri uçot dərəcəsi müzakirəsi qədər vacibdir. Əvəzedicilik, sözügedən ədəbiyyatda istifadə olunduğu kimi, bir girişi (məsələn, təbii ehtiyatları) başqa bir girişlə (məsələn, insan tərəfindən istehsal olunan kapital) əvəz etmək qabiliyyətidir. Nordhaus və Tobinə (1972: 15) görə kapitalın və əməyin təbii ehtiyatlarla əvəz edilməsi gələcək artım üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir. Bu mənada daxilolmalar arasında aşağı əvəzedicilik davamlılığa maneə yaradır (Ruta və Hamilton, 2006: 48). Əgər insan istehsalı kapital ilə təbii ehtiyatlar arasında əvəzlənmə elastikliyi birdən az olarsa, texnoloji tərəqqi olmadıqca, istehlakı və deməli, rifahı artırmaq mümkün deyil və bu mənada davamlılıq qeyri-mümkün olur. Solow (1974a) aşağı əvəzetmə probleminə də toxunaraq, bu halda istehlakın çox uzunmüddətli perspektivdə sıfıra bərabər olacağını bildirir, eyni zamanda bu vəziyyətdə texnoloji tərəqqinin profilaktik roluna toxunur. Stiglitz (1974), Dasgupta and Heal (1974), Solow (1974b, 1986), (Baumol, 1986) kimi tədqiqatlar göstərir ki, təbii ehtiyatların tükənməsi və ya deqradasiyası daxilolmalarla kompensasiya olunduğu müddətcə istehlakı və rifahı artırmaq mümkündür. əvəzedicilik və ya texnoloji tərəqqi bunu təklif edən tədqiqatlar arasındadır

Hartwick (1977) istehlakın bir tükənən resursu olan sabit texnologiyalı iqtisadiyyatda müəyyən sərt şərtlər altında davamlı olduğunu göstərdi. Bu şərtlər ondan ibarətdir ki, tükənən resurs ilə insan tərəfindən istehsal olunan kapital arasında əvəzetmə elastikliyi birdən çox, insan tərəfindən istehsal edilmiş kapitala nisbətən məhsulun elastikliyi tükənən resursla müqayisədə daha yüksəkdir və xalis qənaət bərabərdir. sıfıra. Hartwick-in tədqiqatının əhəmiyyəti, bərpa olunmayan resursların istehlakı vəziyyətində davamlılıq üçün bir qayda irəli sürməsindən irəli gəlir. Hartwick qaydası olaraq adlandırılan və Solow (1986) tərəfindən qəbul edilən bu qaydaya görə, əgər bir cəmiyyət adambaşına ən yüksək sabit istehlak səviyyəsinə çatmağı hədəfləyirsə, təkrar istehsal olunan kapitalda təbii ehtiyatların istehlakından əldə edilən iqtisadi rentaya bərabər investisiya qoyulmalıdır.. Dasqupta və Heal (1979) və Hamilton

(1995) göstərdilər ki, Hartvik qaydası insan tərəfindən yaradılmış kapital və təbii ehtiyatlar arasında əvəzlənmə elastikliyi birdən az olduqda tətbiq oluna bilməz.

Bovenberg və Smulders (1995) ətraf mühitin keyfiyyəti ilə iqtisadi artım arasındakı əlaqəni çirklənməni azaldan texnoloji dəyişikliyi özündə birləşdirən endogen artım modelindən istifadə edərək araşdırdılar, burada təbii mühit bərpa olunan bir giriş kimi istehsal funksiyasına daxildir. Tədqiqat göstərdi ki, tarazlaşdırılmış iqtisadi artım üçün ətraf mühitə daxil olan vəsaitlə insan istehsalı kapital arasında əvəzlənmə elastikliyi 1-ə bərabər olmalıdır.

Bretschger (1998) təbii ehtiyatların bərpa oluna biləcəyi fərz olunduğu tək sektorlu və çoxsektorlu endogen artım modellərindən istifadə etməklə insan tərəfindən yaradılmış kapital və təbii ehtiyatlar arasında əvəzolunma əlaqəsini müzakirə etmişdir. Tək sektorlu modeldən əldə edilən nəticələr göstərir ki, dayanıqlı artım yalnız təbii ehtiyatlar və digər girişlər arasında əvəzlənmə elastikliyi birdən çox olduqda mümkündür; Çox sektorlu modelin iki fərqli variantı ilə aparılan təhlillərdə bəzi sektorlarda əvəzetmə elastikliyi birdən az olsa belə, artımın davamlı olaraq qaldığı müşahidə edilmişdir. Bu, uzunmüddətli iqtisadi inkişaf və ətraf mühitin mühafizəsi arasında mübadilənin nəzərdə tutulduğundan aşağı olduğunu ortaya qoydu.

B) Ekoloji Davamlılıq

Təbii ehtiyatların məhdudlaşdırılması şəraitində böyümənin və istehlakın ən yüksək səviyyədə saxlanmasına diqqət yetirən iqtisadi davamlılıqdan fərqli olaraq, ekoloji davamlılıq insan həyatı üçün zəruri həyat dəstəyi təmin edən təbii mühitin keyfiyyət və kəmiyyətinə diqqət yetirir və bu, təbii resursların mövcudluğu üçün ilkin şərtdir. iqtisadiyyatdır. Bu keyfiyyət və kəmiyyət neoklassik və ekoloji iqtisadi hərəkatlar tərəfindən təbii kapital adlanır.

Təbii mühit Yer kürəsində həyatın yaşaması üçün qida və sığınacaq kimi əsas ehtiyacları, eləcə də həyat üçün uyğun iqlim və atmosfer şəraitini təmin edir. Dünyada heç bir canlı növünün, o cümlədən insanların tək başına mövcud olması mümkün deyil; çünki bütün canlılar bir-biri ilə və digər cansız varlıqlarla qarşılıqlı əlaqədə olduqları ekosistemin hissələridir. Məsələn; Dünya ekosistemi bütövlükdə nəzərə alındıqda, Yer kürəsində həyatın əsasını təşkil edən fotosintezi həyata keçirə bilən canlılar yox olarsa, həyatın sona çata biləcəyi göz qabağındadır. Ekosistemin bütün hissələri bir-biri ilə sıx bağlıdır. Buna görə də, ekosistemin bir hissəsi məhv olarsa və ya zədələnərsə, digər hissələrdə də bununla bağlı nəticələr yaranacaqdır. Təbii ki, bu təsirlərin ölçüləri ekosistemə dəyən zərərin xarakterindən, miqyasından və müddətindən, zərərin təsirinə məruz qalan hissələrin ekosistem daxilində əhəmiyyətindən və ekosistemin özünü sağaltma gücündən asılı olaraq dəyişir. İnsanlar dünya ekosisteminin bir hissəsi olduğu üçün onların təsirlərinin nəticələri ekosistemin digər hissələrində də öz əksini tapır. Yer üzündəki bütün canlılar yaşamaq və inkişaf etmək üçün rəqabət aparır və ya əməkdaşlıq edir və ətraf mühiti bilmədən dəyişdirirlər; Bununla belə, insanları bütün canlılardan fərqləndirən iki xüsusiyyət var: (i) varlığı üçün asılı olduqları ekosistemləri təhlükə altına almaq və hətta məhv etmək gücünə malik olmaq və (ii) yer üzündəki hər bir ekosistemə yayılmaq və nəzarəti ələ keçirmək. texnologiyadan istifadə edərək bu ekosistemləri (Alpaqut, 1997; Ponting, 2008).

C) Sosial Davamlılıq

1990-cı illərdən başlayaraq, sosial təcrid, gender bərabərsizliyi, demokratiya, iştirakçılıq və cəmiyyətin səlahiyyətlərinin artırılması (siyasi hüquqlar və güc), eləcə də yoxsulluq kimi sosial-iqtisadi problemlərin müzakirəsi davamlılığın da sosial ölçüyə malik olduğunu ortaya qoydu (Müdrik, 2001).

İqtisadi və ekoloji amillər oxşar insan kapitalı ilə təbii və fiziki kapital avadanlığına malik ölkələr arasında iqtisadi inkişafdakı fərqləri və oxşar xüsusiyyətlərə malik olan ölkələrin oxşar siyasət təcrübələrindən irəli gələn fərqli nəticələri izah etmək üçün kifayət deyil. Davamlı inkişaf zəncirində çatışmayan halqa iqtisadi artımı və inkişafı təmin etmək üçün

cəmiyyət arasında qarşılıqlı əlaqə və təşkilatlanma formalarını ifadə edən sosial kapital ölçüsüdür (Dünya Bankı, 1997, 1999).

İqtisadi ölçü qədər vacib olan davamlılığın ekoloji və sosial ölçüləri uzun müddət neoklassik iqtisadiyyat tərəfindən nəzərə alınmırdı. Bununla belə, ekoloji problemlərin (iqlim dəyişikliyi, torpaq itkisi və səhralaşma, biomüxtəlifliyin azalması, hava, su və torpağın çirklənməsi) insan həyatına və iqtisadiyyatına təsirlərinin nəzərəçarpacaq dərəcədə artması ilə yanaşı, davamlılıq üzrə daha əhatəli təhlil çərçivəsi və fənlərarası və ekoloji problemlərə plüralist yanaşma tələb olunur. yanaşma təklif edən ekoloji iqtisadiyyatın yaranması da neoklassik iqtisadiyyatın ətraf mühitə baxışında dəyişikliklər yaratmışdır.

Tədqiqatda qiymətləndirilən ədəbiyyatdan da anlaşıldığı kimi, davamlılıq anlayışının mənası ilə bağlı mübahisələr davam etsə də, hazırda konsepsiyanın çoxölçülü bir quruluşa malik olduğu ümumi şəkildə qəbul edilir. Bu vəziyyətin birbaşa nəticəsi davamlılıq probleminin fənlərarası perspektivdən həll edilməsinə ehtiyac olmasıdır. Davamlılıq və texnoloji yeniliklər arasındakı əlaqəni daha aydın şəkildə ortaya çıxarmaq və daxilolmalar arasındakı əvəzedicilik əlaqəsini təhlil etmək məqsədi daşıyan nəzəri və empirik tədqiqatların olmaması müvafiq ədəbiyyatda hiss olunur. Bu tədqiqatlara əlavə olaraq, müqayisəli ölkə və ya regional nümunələrə, eləcə də zəif və güclü davamlılıq tədbirləri üzrə empirik tədqiqatlara ehtiyac var.

Nəticə

Davamlı inkişaf ekoloji, iqtisadi və sosial amillərin ahəngdar birləşməsini tələb edən mühüm yanaşmadır. Bu yanaşma təkcə bu günün deyil, gələcək nəsillərin ehtiyaclarını da nəzərə alır. Davamlı inkişaf məqsədlərinə nail olmaq üçün hökumətlər, şirkətlər və fərdlər birlikdə əməkdaşlıq etməli, təbii ehtiyatlardan məsuliyyətlə istifadə etməli və sosial birliyi təşviq etməlidir. Onlar iqtisadi inkişafı uzunmüddətli perspektivdən təmin etməli və idarə etməlidirlər.

Dünyanın üzləşdiyi ən böyük problemlər, xüsusilə iqlim dəyişikliyi, yoxsulluq, iğtişaşlar və təbii ehtiyatların tükənməsi yalnız qlobal səviyyədə əlaqələndirilmiş fəaliyyətlə həll edilə bilər. Ola bilər. Birgə hərəkət etməklə bu problemlərin həllinin innovativ yollarını tapmaq və dünyada davamlı inkişafı təmin etmək olar.

Davamlı inkişaf təkcə ekoloji məsələləri deyil, həm də cəmiyyətlərin sosial və iqtisadi inkişafını nəzərə almaqla daha ədalətli və dinc dünya qurmaq məqsədi daşıyır. Bu məqsədə çatmaq üçün hər bir fərd və cəmiyyət, eləcə də dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar məsuliyyətlə və fərdi şəkildə hərəkət etməlidir. Güclü və effektiv siyasət həyata keçirilməlidir. Yalnız bu yolla daha yaşana bilən və ədalətli gələcək qurmaq olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Barbıer, E. B., Burgess, J. C., & Folke, C. (1995), İtirilmiş Cənnət? Biomüxtəlifliyin Ekoloji İqtisadiyyatı, Earthscan, Londra.
2. Baumol, W. J. (1986), "Sonlu Resursların Davamlı Genişləndirilməsi İmkanı haqqında", Kyklos, 39, ss. 167-79.
3. Beder, S. (1994), "Davamlı İnkişaf Siyasəti", http://www.uow.edu.au/~sharonb/esd/arena.html (15.08.2014).
4. Bretschger, L. (1998), "Davamlı olmaq üçün necə əvəz etməli: ekoloji məhdudiyyətlər altında biliklərə əsaslanan artım", Ətraf Mühit və İnkişaf İqtisadiyyatı (4), ss. 425-42.
5. Cabeza Gutés, M. (1996), "Zəif davamlılıq konsepsiyası", Ekoloji İqtisadiyyat, 17(3), ss. 147-56, doi: 10.1016/S0921-8009(96)80003-6.
6. Chıchılnısky, G. (1996), "Davamlı inkişafa aksiomatik yanaşma", Sosial Seçim və Rifah, 13(2), ss. 231-57, doi: 10.1007/BF00183353.

7. Chıchılnısky, G. (1997), "Davamlı inkişaf nədir", Torpaq İqtisadiyyatı, 73(4), ss. 467- 91, doi:10.2307/3147240.
8. Chılde, G. (1951/1983), "İnsan özünü edir", NAL Penguin, Nyu-York.
9. Roma Klubu (tarih yok), "Roma Klubunun hekayəsi", http://www.clubofrome.org/?p=375 (05.11.2014).
10. Costanza, R., & Daly, H. E. (1992), "Natural Capital and Sustainable Development", Conservation Biology, 6(1), ss. 37-46, doi:10.1046/j.1523-1739.1992.610037.x.
11. Daly, H. E. (1990), "Dayanıqlı inkişafın bəzi əməliyyat prinsiplərinə doğru", Ekoloji İqtisadiyyat, 2(1), ss. 1-6, doi: 10.1016/0921-8009(90)90010-R.
12. Daly, H. E. (1991a), "Ətraf mühitin makroiqtisadiyyatına doğru", Torpaq iqtisadiyyatı, 67(2), ss.255-59, doi:10.2307/3146415.
13. Daly, H. E. (1991b), Sabit Dövlət İqtisadiyyatı, İkinci Nəşr. , Island Press, Vaşinqton, D.C.

Талех Бабаев
Научный руководитель: Х.А.Айналов

УСТОЙЧИВОСТЬ И УСТОЙЧИВОЕ ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ

Резюме

Обеспокоенность по поводу устойчивости создала новую повестку дня для дебатов об экономическом развитии, и со временем эти дебаты сосредоточились на устойчивом развитии. Кроме того, дебаты об устойчивом развитии изменили традиционные взгляды неоклассической экономики на окружающую среду и природные ресурсы и породили новые экономические движения. Эти токи; Это экономика окружающей среды и природных ресурсов, которая является ответвлением неоклассической экономики, и движение экологической экономики, возникшее как реакция на это движение. В этом исследовании рассматривается исторический процесс развития концепций устойчивости и устойчивого развития, оцениваются дискуссии по этим концепциям с помощью таких концепций, как равенство между поколениями, эффективность распределения ресурсов и взаимозаменяемость ресурсов, а также объясняется текущая ситуация в этих дискуссиях. . Позиции экономических движений в дебатах об устойчивом развитии ясно вырисовываются в конце этого анализа. Представленный здесь обзор также дает представление о проблемах, которые необходимо решить в литературе по устойчивому развитию в предстоящий период. Соответственно, установлено, что существует потребность в теоретических и эмпирических исследованиях взаимосвязи между устойчивостью и технологическими инновациями и взаимозаменяемости между ресурсами, а также в эмпирических исследованиях и страновых исследованиях слабых и сильных критериев устойчивости.

Цель – устойчивое развитие сегодня становится важнейшей стратегией решения экономических и экологических проблем во всем мире. Эта концепция направлена на объединение сохранения природных ресурсов, экономического роста и социальной справедливости для удовлетворения потребностей нынешних поколений и обеспечения того, чтобы будущие поколения удовлетворяли свои собственные потребности. Устойчивое развитие не только решает экологические проблемы, но и способствует экономическому и социальному восстановлению.

Методология: в процессе исследования были затронуты основные принципы энергоэффективности при производстве сельскохозяйственной продукции и объяснена стратегическая важность повышения энергоэффективности отрасли. При подготовке статьи использовались методы наблюдения, экономико-статистики, научной абстракции, обобщения, а также исследования ученых-экономистов по данной теме.

Научная новизна: основной научной инновацией, достигнутой в статье, является характеристика системы энергетической устойчивости сельскохозяйственного производства и определение направлений создания благоприятной окружающей среды.

doi.org/10.61764/lasr.3.2024.99-106

Ключевые слова: *устойчивость, устойчивое развитие, равенство между поколениями, замещение ресурсов, сильная и слабая устойчивость*

Taleh Babayev
Scientific supervisor: H.A.Ainalov

SUSTAINABILITY AND SUSTAINABLE ECONOMIC DEVELOPMENT

Summary

Sustainability concerns have created a new agenda for economic development discussions, and over time, these discussions have focused on sustainable development. In addition, sustainability discussions have led to a change in the traditional views of neoclassical economics on the environment and natural resources and have paved the way for the emergence of new economic movements. These movements; namely, environmental and natural resources economics, which is a sub-branch of neoclassical economics, and the ecological economics movement that emerged as a reaction to this movement. This study examines the historical development of the concepts of sustainability and sustainable development, evaluates the discussions on these concepts through concepts such as intergenerational equity, efficiency in resource allocation, and substitutability of inputs, and explains the current state of these discussions. The positions of economic movements in the sustainability discussions are clearly revealed at the end of this analysis. The review made here also provides a glimpse of the issues that need to be addressed in the sustainability literature in the coming period. Accordingly, it has been identified that there is a need for theoretical and empirical studies on the relationship between sustainability and technological innovations and the substitutability relationship between inputs, as well as empirical studies and country examples on the criteria of weak and strong sustainability.

Purpose – sustainable development is gaining importance as a critical strategy for overcoming both economic and environmental problems all over the world today. This concept aims to combine the protection of natural resources, economic growth and social equity in order to meet the needs of present generations and ensure that future generations can meet their own needs. Sustainable development not only solves environmental problems, but also contributes to economic and social recovery.

Methodology: in the research process, the basic principles of energy efficiency in agricultural production were referred to, and the strategic importance of increasing the energy efficiency of the sector was explained. During the preparation of the article, observation, economic-statistical, scientific abstraction, generalization methods, as well as research on the topic by economists were used.

Scientific innovation: the main scientific innovation achieved in the article is the characterization of the energy sustainability system of agricultural production and the identification of directions for creating a favorable environment.

Keywords**:** *Sustainability, sustainable development, intergenerational equity, input substitution, strong and weak sustainability*

doi.org/10.61764/lasr.3.2024.107-113

UOT 330.567

Zakir Əlizadə
Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası
zakiralizada@yahoo.com

AZƏRBAYCANDA SÜNİ İMTELLEKT İMKANLARI

Xülasə

Məqsəd – Azərbaycanın süni intellekt imkanlarının müəyyənləşdirilməsi və bu istiqamətdə müvafiq təkliflərin verilməsidir.

Metodologiya – məqalədə süni intellek metodlarından istifadə edilməklə modern biznes imkanlarının yaradılması şərtləri qeyd edilmişdir.

Məqalənin nəticəsi – burada müasir Süni İntellekt metodlarının yeni biznes imkanlarının yaranmasında rolu, dövlət və özəl qurumların effektiv idarə edilməsi istiqamətində geniş imkanları qeyd edilir, Süni İntellekt elminin Azərbaycandakı cari vəziyyəti, hazırda ölkədə süni intellekt istiqamətində mövcud olan özəl və dövlət qurumlarına aid təşəbbüslər, Süni İntellektin inkişafı istiqamətində çatışmazlıqlar verilmişdir.

Tədqiqat əsasında Süni İntellekt problemlərinin həlli istiqamətində təkliflər verilmişdir.

Açar sözlər*: süni intellekt, data əsaslı idarəetmə, yeni texnologiya biznesləri, data strategiyası, konsaltinq tədqiqatları*

Giriş

Son illərdə ölkəmizdə Süni İntellekt sahəsində oyanış və inkişaf müşahidə edilir. Data elmi və süni intellekt elmi dövlət və özəl qurumların diqqətini daha çox çəkir və Süni İntellekt istiqamətində təşəbbüslər artan sürətdə çoxalır. Texnologiya sahəsində dünyanın ən qabaqcıl tədris müəsisəsi MIT və Süni İntellekt üzrə dövlətlərə və şirkətlərə xidmətlər göstərən dünya nəhəngi IBM şirkətinin birgə apardığı tədqiqatda "Süni İntellekt elminin dövlətlərdə və müəsisələrdə tətbiqinin uğurlu olması üçün zəruri 3 əsas meyardan məhz birincisinin, birbaşa Rəhbər tərəfindən bu elminin tətbiqinin dəstəklənməsi olduğu qeyd olunmuşdu. Aparılan tədqiqatda qeyd edilirdi ki, Süni İntellekt elmi məlumatların təhlili və emalı üzərində qurulması səbəbindən və yüksək innovasiya tutumlu resurs tələb etməsi nöqteyi nəzərindən, rəhbərliyin bu sahəyə diqqət və qayğısı həyata keçiriləcək layihələrin uğurlu olmasın üçün ilkin şərt idi. Azərbaycanda Süni İntellektin tətbiq edilməsi və inkişaf etdirilməsi üçün dövlət tərəfindən dəstəyin mövcudluğu ölkədə bu sahənin inkişaf etdirilməsi üçün əlverişli zəmin yaratmış oldu. Qeyd etmək lazımdır ki, dünyada dövlət rəhbərliyi tərəfindən Süni İntellekt elminin dəstəkləndiyi ölkələr əksəriyyət etibari ilə inkişaf etmiş ölkələrdir.Azərbaycanda Süni İntellekt ilə bağlı ilk təşəbbüslərə "Center for Data Analytics and Web Insight" (CEDAWI) adlı tədqiqat mərkəzi, ASAN Xidmətin və Azercell şirkətinin fəaliyyətlərini aid etmək olar. 2011-ci ildə yaranmış CEDAWI mərkəzi Big Data (Böyük həcmli verilənlərin emalı) istiqamətində elmi tədqiqatlar aparmaq və ölkə daxilində Big Data ilə əlaqəli böyük konfranslar təşkil etməklə tanınırdı. ASAN Xidmət və Azercell şirkəti isə idarəetməsində müasir data elmi və süni intellekt üsullarının tətbiqinə hətta 2010-cu illərdən geniş yer verirdi. Bu ilkin Süni İntellekt və Data Elmi fəaliyyətləri daha sonra müxtəlif formada genişlənmiş və inkişaf etmişdir. CEDAWI mərkəzi ADA Universitetində CEDAR adlı tədqiqat mərkəzini qurmuş və Azərbaycanda ilk dəfə Data Analitikası üzrə magistratura proqramının fəaliyyətə başlamasına nail olmuşdur. ASAN Xidmət tabeçiliyində yaranmış Elektron Hökumətin İnkişafı Mərkəzi də məhz müasir Süni İntellekt və Data Elmi əsaslı yanaşmalarla idarə edilməyə başlanmışdır.

Ölkədə Data Elmi və Süni İntellekt Elminə artacaq tələbatı görən bəzi biznes qurumları bu elmin tədrisi və tətbiqi istiqamətində konsultasiya xidmətləri həyata keçirməyə başlamışdır. Hazırda ölkədə 15-ə yaxın Data Elmi və Süni İntellektin müxtəlif istiqamətlərində xidmət verən Konsaltinq və Tədqiqat şirkətləri fəaliyyət göstərir. Bəzi yerli Data Elmi Akademiyaları artıq ölkəmizdə bu elmin tədrisi istiqamətində uğurlu fəaliyyətlər həyata keçirir. Bu və ya bəznəri təşəbbüslərin ölkədə sürətlə yayılması artıq ölkəmizdə bir çox digər nüfuzlu dövlət və biznes qurumlarında Data və Süni İntellekt elmi istiqamətində fəaliyyətlərin artmasına gətirib çıxarmışdır. Son zamanlar Bakcell və Azerfon kimi digər telekommunikasiya şirkətləri , Paşa Holding, Beynəlxalq Bank, Unibank Expressbank və Azərkosmos kimi nəhəng biznes qurumları o cümlədən Tibbi Sığorta Üzrə Dövlət Agentliyi, Dövlət Turizm Agentliyi kimi müxtəlif Dövlət Agentlikləri də Data və Süni İntellekt əsaslı idarəetməni öz prioritet istiqaməti elan etmiş və bu səpkidə faəliyyətlərə başlamışdır. Müsbət təşəbbüslər və nəticələr olsa da ölkədə Süni İntellekt elminin tətbiqinin inkişaf etdirilməsi və bu elmdən istifadə etməklə ölkənin daha səmərəli idarə edilməsi və gəlirlərinin artırılması istiqamətində hədsiz imkanlar mövcuddur.

Ölkədə gələcək üçün böyük perspektiv vəd edən Süni İntellekt İmkanları

Süni İntellekt və Data Elminin tətbiqi iki əsas istiqamətdə ölkəmizə böyük imkanlar vəd edir.

1) Data əsaslı İdarəetmə, Biznes qurumları və Dövlət qurumlarının səmərəli idarə edilməsini təmin edir.

2) Süni İntellekt əsaslı yeni ağıllı məhsullar yaradılaraq ölkədə texnologiya və innovasiya əsaslı Bizneslərin inkişaf etdirilməsi

Data əsaslı İdarəetmə

Data əsaslı dövlət idarəetməsinin əsas 5 hədəfi var .

1) Yeni iş yerlərinin yaradılması
2) Vətəndaşların təhlükəsizliyinin inkişaf etdirilməsi
3) Təhsil və bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi
4) Yaşam tərzlərinin davamlılığının qorunması
5) Səhiyyə və rifahlarının inkişaf etdirilməsi

Beləliklə şəhərlərdə icra hakimiyyətləri, təhsil şöbələri, xəstəxanalar, polis şöbəsi və digər bütün idarələrin rəhbərləri müasir süni intellekt üsulları ilə performansı rahatlıqla nəzarət altında saxlayır və effektivlik maksimallaşdıra bilirlər.

Data əsaslı müasir üsullarla idarə edilən Prezident Aparatı tərəfindən bütün fəaliyyətlər mütəmadi izlənilir və şəhərlərin performansları artırılır. Artıq bütün müasir dünya dövlətlərinin bir başa Prezident Tabeçiliyində Dövlət Data Agentlikləri mövcuddur. Bu qurumlar ölkənin data strategiyasını hazırlayaraq həyata keçirirlər.

Süni İntellekt əsaslı Yeni Texnologiya biznesləri

Hilton otellər şəbəkəsinin robotu Connie müştərilərin suallarını cavablandıra bilir və artıq fəaliyyətdədir. İngiltərədə Arnold adlı robot artıq insanlar arasında sorğular keçirib təhlillər əsasında nəticələr təqdim edə bilir. İngiltərədə insanlar tərəfindən edilən çirkli işlər artıq robotlar tərəfindən icra edilməyə başlanılıb. Wallmartda bəzi insan işlərini artıq robotlar icra edir. Robot dərs deyir, Robot xəbərləri təqdim edir. Robot yemək bişirir. Robot həkim əvəzinə müalicə və əməliyyatlar edir. Robot döyüşçü kimi fəaliyyət göstərir.

Süni İntellekt və Data elminin ölkəmizə qata biləcəyi digər ən böyük dəyər məhz belə yeni Süni İntellekt əsaslı bizneslərin qurulmasıdır ki, bu gün dünyada büdcəsi ölkələrin büdcəsindən dəfələrlə böyük olan və son 5-10 ildə yaranmış yüzlərlə Süni İntellekt əsaslı texnologiya həllərini göstərmək olar.

doi.org/10.61764/lasr.3.2024.107-113

Süni İntellekt və Data Elminin inkişaf etdiyi qərb ölkələri ilə Azərbaycanı müqayisə etdikdə bizdə aradan qaldırılması zəruri olan çatışmazlıqlar aşağıdakılardır.

1) Dövlətin Süni İntellekt və Data Strategiyasının və ümumiyyətlə bu strategiyanı müəyyən edən və idarə edən dövlət qurumunun mövcud olmaması

2) Yerli Süni İntellekt kadrlarının inkişafı istiqamətində dövlət strategiyasının mövcud olmaması

3) Data Təhlükəsizliyi və GDPR əsaslı qanunvericiliyin mövcud olmaması

4) Tədris Sistemi ilə bağlı çatışmazlıqlar

5) Ölkədə Süni İntellekt üzrə vahid platformanın olmaması

6) İnsanların düşüncə tərzləri və vərdişləri

7) Bizneslər və Akademiyalar arasında əməkdaşlığın zəif olması

1) Dövlətin Süni İntellekt və Data Strategiyasının və ümumiyyətlə bu strategiyanı müəyyən edən və idarə edən dövlət qurumunun mövcud olmaması

Dünyanın inkişaf etmiş dövlətləri artıq dünyada yeni dövrün başladığını və hər sahədə rəqabət üstünlüyünü yalnız Süni İntellekt üsulları ilə əldə edə biləcəklərini yaxşı anlayırlar. Məhz bu səbəbdən bunu anlayan bütün ölkələrin həyata keçirdikləri ilk fəaliyyət dövlət səviyyəsində Data və Süni İntellekt Strategiyasını hazırlayacaq və və bu elmi ölkədə tətbiq edilməsini və öyrənilməsini inkişaf etdirəcək vahid qurumun yaradılması olur.Bu qurum ölkəni data strategiyasını hazırlamaqla qalmır və bütün dövlət qurumlarında bu prosesi sürətləndirəcək fəaliyyətləri bir başa Dövlət Rəhbərliyinin dəstəyi ilə həyata keçirməyi təşkil edir.

2) Yerli Süni İntellekt kadrlarının inkişafı istiqamətində dövlət strategiyasının mövcud olmaması

Data və Süni intellekt elmi müasir və yeni elm sahəsi olduğundan bu sahədə mütəxəssis çatışmazlığı böyükdür. Buna görə Dövlətlər bu elmin tətbiqi istiqamətində kadrların formalaşması üçün fəaliyyətlər həyata keçirir. Məhz kadr strategiyasının qurulması Data və Süni İntellekt elminin uğurlu tətbiq edilməsi istiqamətində həyata keçirilməli ilkin vacib addım olacaqdır.

3) Data Təhlükəsizliyi və GDPR əsaslı qanunvericiliyin mövcud olmaması

Ölkədə Data resurslarından və imkanlardan istifadə etmək üçün ən böyük mane Data Təhlükəsizliyi istiqamətində qanunvericiliyin hələ mövcud olmamasıdır. Müxtəlif dövlət və biznes qurumlarının idarəetmə problemlərini həll etmək üçün əksər hallarda öz aralarında məlumat mübadiləsinə ehtiyac yarana bilir. Bu cür mübadilə qərbdə kommersiya maraqları əsasında tənzimlənir. Yəni qurum öz datalarını pul qarşılığında sata bilir. (Data Monetization) Beləliklə həm qazanc əldə edilir, həm də digər qurum bu məlumatlardan təyinatı üzrə istifadə edərək cəmiyyət üçün faydalı bir çox layihələri icra edə bilir.

Əlbəttə məlumat paylaşması özlüyündə təhlükəsizlik və məxfilik kimi məsələləri gündəmə gətirir. Məlumatların istifadəsi və qorunması ilə bağlı Avropada qəbul edilən GDPR əsaslı qanunların tətbiqinə ölkəmizdə balşanılması bir çox riskləri və problemləri aradan qaldıracağı kimi, eyni zamanda böyük qurumların daha çox məlumata çıxaraq problemləri daha səmərəli həll edə bilməsinə və ya müxtəlif problemləri həll etməyə istiqamətlənmiş data əsaslı yeni məhsulların və bizneslərin yaranmasına gətirib çıxaracaqdır.Avropa ölkələri və Amerika artıq bu qanunvericiliyi qəbul edib

4) Tədris Sistemi ilə bağlı çatışmazlıqlar

Dünyada böyük uğur qazanmış Süni İntellekt əsaslı startapların tələbələr tərəfindən yaradılıbdır. O tələbələr uğurlarını təhsil sistemlərinə borcludur. Ölkə iqtisadiyyatı da Təhsil Sisteminin nailiyyətlərindən öz faydasını götürür. Həm ixtisaslı kadrlar yetişir həm də ölkəyə böyük gəlir qazandıran innovasiya və texnologiyalar yaranır. Azərbaycan

Universitetlərində də əvvəlki illər ilə müqayisədə inkişaf var.Lakin bir çox problemlər hələ də qalmaqda davam edir.Aşağı əmək haqqı və təhsilin keyfiyyətsiz idarə edilməsi ucbatından bəzi universitetlər əsl mütəxəssisi cəlb edə bilmirlər. Əksər hallarda Universitetlərin elmi tədqiqatçıları real problemləri tədqiq etmir. Peşəkar mütəxəssislər Azərbaycan təhsil sistemində az təmsil olunurlar.Ölkənin müasir dövlət və biznes qurumları ilə eyni dili danışa biləcək müasir universitet idarəçilərimiz azdır.Əlbəttə on il əvvəl ilə müqayisədə ali təhsil sistemində böyük inkişaflar var. ADA Universiteti, Ali Neft Məktəbi və ya digər müasir təhsil qurumları gözəl fəaliyyətlər ilə fərqlənirlər. Son illərdə Təhsildə Keyfiyyət Təminatı Dövlət Agentliyinın yaradılması qeyd olunan məsələlərə əsaslı həllər gətirəcəkdir.

Universitetlər və iş dünyası arasında əlaqə qurulmur. Ölkəmizdə kifayət qədər yüksək peşəkarlığa malik şəxslər özəl şirkətlərdə çalışır və ölkəmizdə dövlət və özəl qurumlar arasında müasir və peşəkar ənənələrlə fəaliyyət göstərənlər kifayət qədərdir. Lakin nə bu qurumlar akademiyalarla dayanıqlı əlaqələrin qurulmasına maraqlıdır nə də universitetlərdə bu əlaqəni qura biləcək müasir rəhbərlər var.

Ölkəmizdəki bütün nəhəng müasir dövlət və biznes qurumları öz daxillərində tədris mərkəzləri və tədqiat mərkəzləri yaradaraq tədrisə və tədqiqata kifayət qədər yüksək məbləğdə vəsait xərcləyirlər. Onlar öz daxilllərində müasir üsullarla keyfiyyətli tədqiqat və tədrisi həyata keçirə bilirlər. Qərb ölkələrində isə Universitetlər və İş dünyası arasında sıx əlaqə mövcuddur. Universitetlər üçün peşəkar mütəxəssislər, peşəkar mütəxəssislər üçün Universitetlər hər cəhətdən cəlbedicidir.

5) Ölkədə Süni İntellekt üzrə vahid platformanın olmaması

Ölkəmizdə Data və Süni intellekt sahəsində müxtəlif qurumlar tərəfindən xeyli təşəbbüs mövcuddur. Süni İntellekt çox böyük və fərqli alt qolları olan mürəkkəb sahə olduğundan hər qurum öz təşəbbüslərində yalnız Süni İntellektin bir və ya ən yaxşı halda iki sahəsində ixtisaslaşa bilir. Bəzi qurumlar Böyük Datalarla işləyə biləcək mühəndislik arxitekturasını qurmağa fokuslanır, bəzi qurumlar məhz Vizual təhlillər icra etməyi həyata keçirir. Bəziləri isə tədqiqata, bir başqa qurum isə Süni İntellektin tamamilə ayrı sahəsində fəaliyyət göstərir. Əslində bütün bu qurumların bir birləri ilə koordinasiya içində olması onların birgə böyük qlobal uğurları əldə etmələrinə səbəb ola bilər. Bu həm də ölkəmizdə Süni İntellekt ehtiyaclarının daha effektiv təmin edilməsinə və bu elmin inkişafının öz yerli mütəxəssislərimiz tərəfindən həyata keçirlməsinə münbit şərait yarada bilər. Azərbaycan şirkətləri və dövlət qurumları hər il külli miqdarda vəsaiti məhz xarici data elmi üzrə konsultantlara xərcləyirlər. Belə bir vahid mərkəz və platforma daxilində həm Süni İntellekt və Data Elmi sahəsində fəaliyyət göstərən Akademiyalar, Şirkətlər və Tədqiqat mərkəzləri birgə fəaliyyət göstərərsə ölkənin yerli Süni İntellekt ehtiyaclarını yerli mütəxəssislərlə təmin etmək mümkün ola bilər.

6) İnsanların düşüncə tərzləri və vərdişləri

İnnovasiya və Texnologiyalar sahəsində uğurlu ölkələrdəki insanların və qurumların bəzi müsbət vərdişləri onların bir çox sahədə uğurlu olmasına səbəb olur. Belə vərdişləri onlar məhz uşaqlıqdan inkişaf etdirməyə meyilli olurlar. Təssüf ki, belə müsbət vərdişlər ölkəmizdə daha zəif inkişaf edir. Texnologiya və İnnovasiya sahəsində uğuru təmin edən əsas vərdişlərə Paylaşma, Əməkdaşlıq, Komanda ruhu, İnam və qarşılıqlı maraqlar (Kommersiya) səbəb olur. Biznes və kommersiya qaydaları idarə etmə üsullarını effektiv etməkdə görünməz gücə malikdir. Məhz bu səbəblə, Amerika və digər qərb ölkələri hətta əksər dövlət qurumlarını belə biznes əsasları ilə idarə edir ki, səmərəlilik yüksək olsun və nəticələrə daha effektiv nail oluna bilinsin. Belə qurumda çalışan insanların hamısını bir araya gətirən məqsəd biznes maraqları olur. Müəsisə də gəlir qazanmağı hədəflədiyindən daima ən yaxşı işçiləri seçməyi və daha keyfiyyətli xidmət göstərməyi hədəfləyir. Biznes

modeli ilə idarə etmənin məqsədi odur ki, əgər qurum məhz öz fəaliyyəti ilə pul qazana bilmirsə deməli dəyər formalaşdıra bilmir. Bu cür kommersiya qaydaları ilə idarə etməyə keçidi məhz Təhsil Qurumları ilə başlamaq ən doğru addım olardı. Digər vərdiş isə əməkdaşlıqa və komanda ilə işləməyə meyillilikdir. Böyük uğurlar əməkdaşlıqlar əsasında qurulur. İnam və etibar olmadan əməkdaşlıq mümkün deyil. Müasir dünya praktikasına uyğun olaraq bu formada akademik sferada təmsil olunma dünyanın ən qabaqcıl qurumlarında təşviq edilir və dəstəklənir.

7) Bizneslər və Akademiyalar arasında əməkdaşlığın zəif olması

Universitetlərdəki keyfiyyət problemləri İş dünyası və Universitetlər arasındakı zəruri olan əməkdaşlığı zəifldədir. Halbuki Amerikada, Avropada ən nəhəng şirkətlərin və dövlət qurumlarının ən vacib tədqiqatları məhz Universitet daxilində fəaliyyət göstərən mərkəzlər tərəfindən həyata keçirilir.

Nəticə və təkliflər

Azərbaycanda sənayenin müasir inkişaf səviyyəsinin və bu sektorda əmək resurslarından istifadənin mövcud vəziyyətinin təhlili əsasında formalaşan aşagıdakı elmi nəticələr blokunu qeyd etmək olar:

1. Dövlət Süni İntellekt və Data Agentliyi yaradılmalı və Dövlətin Süni İntellekt Strategiyası hazırlanmalıdır.
2. Dövlət Süni İntellekt Kadr strategiyası hazırlanmalıdı
3. GDPR və şəxsi dataların qorunması haqqında qanun qəbul edilməli və nəzarət mexanizmi qurulmalıdır.
4. Ölkədə Süni İntellekt üzrə təşəbbüsləri Koordinasiya edən və dəstəkləyən vahid platforma yaradılmalıdır.
5. Universitetlərin idarəedilməsi biznes qaydaları ilə həyata keçirilməli və Universitet rəhbərləri biznes bacarıqları olan qərb təhsilli və təcrübəli mütəxəssislər arasından seçilməlidir. Hər kafedraya müstəqil biznes kimi yanaşılmalı, kafedranın müstəqil gəlir qazanmasına şərait yaradılmalı və kafedranın qazancından müəllimlərə istədiyi əmək haqqını təyin edə bilmə səlahiyyəti verilməlidir. Tələb təklif münasibətləri keyfiyyətli tədrisi daima təmin edəcəkdir.
6. Universitetlərdə, məktəblərdə və bağçalarda müasir dövrdə uğur qazanmağı dəstəkləyən vərdişlərin yaradılması istiqamətində kurrikulumlara əlavələr edilməlidir.
7. Bizneslər və Akademiyalar arasında əməkdaşlıq qurulmalı və yerli dövlət və biznes qurumları Universitet tədqiqat mərkəzlərinə real biznes sifarişləri verməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. "Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələri".2016
2. "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı"
3. 3.Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Bakı."Səda nəşriyyatı " .2022
4. Azərbaycan-faktlar və rəqəmlər. AR DSK, Bakı: – 2022
5. https://strategy.data.gov/
6. www.stat.gov.az

doi.org/10.61764/lasr.3.2024.107-113

Закир Ализаде

ВОЗМОЖНОСТИ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Резюме

Цель **–** выявление возможностей искусственного интеллекта Азербайджана и внесение соответствующих предложений в этом направлении.

Методология – в статье изложены условия создания современных бизнес-возможностей с использованием методов искусственного интеллекта.

Заключение статьи **–** здесь отмечена роль современных методов искусственного интеллекта в создании новых возможностей для бизнеса, широких возможностей в направлении эффективного управления государственными и частными учреждениями. Отражено современное состояние науки искусственного интеллекта в Азербайджане, инициативы, связанные с частными и государственными учреждениями в области искусственного интеллекта.

Для решение проблемы по недостаткам в развитии искусственного интеллекта дано предложение:

1. Необходимо создать Государственное агентство искусственного интеллекта и данных и подготовить Государственную стратегию в области искусственного интеллекта.
2. Должна быть подготовлена государственная кадровая стратегия по искусственному интеллекту.
3. Необходимо принять GDPR и закон о защите персональных данных, а также создать механизм контроля.
4. Должна быть создана единая платформа для координации и поддержки инициатив по искусственному интеллекту в стране.
5. Управление университетами должно осуществляться в соответствии с бизнес-правилами, а руководители университетов должны выбираться из числа образованных и опытных специалистов, обладающих западными навыками ведения бизнеса. К каждому факультету следует относиться как к независимому бизнесу, необходимо создать условия для того, чтобы факультет получал независимый доход, а преподавателям следует предоставить право устанавливать желаемую зарплату из доходов отдела. Отношения спроса и предложения всегда будут обеспечивать качество образования.
6. В университетах, школах и детских садах следует вносить дополнения в учебные программы с целью формирования привычек, поддерживающих успех в современную эпоху.
7. Должно быть установлено сотрудничество между бизнесом и академиями, а местные органы власти и бизнес-организации должны давать реальные бизнес-заказы университетским исследовательским центрам.

Ключевые слова*: искусственный интеллект, управление на основе данных, новые технологические предприятия, стратегия данных, консалтинговые исследования*

Zakir Alizada

ARTIFICIAL INTELLIGENCE OPPORTUNITIES IN AZERBAIJAN

Summary

The goal is to identify the capabilities of Azerbaijan's artificial intelligence and make appropriate proposals in this direction.

Methodology – the article describes the conditions for creating modern business opportunities using artificial intelligence methods.

The conclusion of the article is that the role of modern artificial intelligence methods in creating new business opportunities and broad opportunities for effective management of public

and private institutions is noted here. The current state of artificial intelligence science in Azerbaijan, initiatives related to private and public institutions in the field of artificial intelligence are reflected. To solve the problem of shortcomings in the development of artificial intelligence, a proposal is given:

1. The State Artificial Intelligence and Data Agency should be established and the State Artificial Intelligence Strategy should be prepared.

2. State Artificial Intelligence Personnel strategy should be prepared

3. GDPR and the law on personal data protection should be adopted and a control mechanism should be established.

4. A single platform should be created to coordinate and support initiatives on Artificial Intelligence in the country.

5. The management of the universities should be carried out according to business rules, and the heads of the universities should be selected from western educated and experienced professionals with business skills. Each department should be treated as an independent business, conditions should be created for the department to earn an independent income, and teachers should be given the authority to set their desired salary from the department's earnings. Supply and demand relationships will always ensure quality education.

6. In universities, schools and kindergartens, additions should be made to the curricula in order to create habits that support success in the modern era.

7. Cooperation between businesses and Academies should be established and local government and business organizations should give real business orders to University research centers.

Keywords: *artificial intelligence, data-based management, new technology businesses, data strategy, consulting research*

doi.org/10.61764/lasr.3.2024.114-124

UOT 053

Niyar Umarova
Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası, tex.ü.f.d., dos.
niyar61@list.ru
ORCİD:0009-0000-3747-3459

AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİNİN TANINMASINDA İKT-nin ROLU

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanın zəngin təbiəti, qeyri-adi mənzərələri, adət-ənənələrimiz, xalqımızin qonaqpərvərliyi, respublikamızdakı din azadlığı, ölkəmizin turizm potensialı və onun inkişfı, Azərbaycanın ürəyi Şuşanın qeyri-adi füsunkarlığı, özünə xas fərqliliyi, Dağlıq Qarabağ torpağının 30 illik əsrlik dövrü, onun başına gələn müsibətlər, ermənilər tərəfindən Qarabağda yaşayan insanlara, onun torpağına, təbiətinə qarşı törədilən qətliyamlar, 44 günlük müharibə və qələbəmiz, "Dəmir Yumruq" əməlliyyatı, Şuşanın alınmasında adını dünya tarixinə yazan qeyri-adi əməliyyatlar və igid oğullarımızın qəhrəmanlıqları haqqında ümumi məlumat verilir. Məqalədə eyni zamanda dünyada İKT sahəsinin inkişafı və tətbiqinin üstünlükləri, Azərbaycan Respublikasında informasia emalı texnologiyalarının inkişafına göstərilən diqqət, inkişaf tendensiyasına uyğun olaraq bu yönümlü layihələrin qəbul edilməsi və onların tətbiqi, Qarabağ ərazisində aparılan yenidən qurma işləri və "Ağıllı" layihələrin tətbiqi məsələlərinə də toxunulmuşdur.

Məqsəd – Azad olmuş Dağlıq Qarabağ torpağında "Ağıllı" layihələrin tətbiqi və Azərbaycan Respublikasında yeniləşən texnolgiyalardan istifadənin üstünlüklərinin verilməsidir.

Metodologiya – məqalədə müvafiq əsaslandırma və məntiqi-sistemli təhlil metodundan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın nəticələri – Müasir cəmiyyətdə İKT sistemlərinin tətbiqini təhlil edərək, ölkənin istehsal-iqtisadi potensialının inkişafında necə rol oynaması göstərilmişdir.

Açar sözlər – *Soyqırım, Şuşa, İKT, "ağıllı" layihələr*

Giriş

Azərbaycan qeyriadi flora və faunası, füsunkar təbiəti, zəngin torpaqları, müxtəlif sahəli dağlıq və aran ərazilərə malik olması ilə həmişə diqqət mərkəzində olub. Ölkəmiz qonaqpərvərliyi və özünə xas mədəniyyətilə həmişə seçilib. Azərbaycan gənc respublika olmasına baxmayaraq bütün sahələrdə (məsələn, informasiya emalı texnologiyalarının inkişafı və tətbiqi, digər sənaye sahələrinin müasir səviyyədə inkişafının təmini, süni peyklərin tətbiqi, kənd təsərrüfatı sahələrinin yeni texnologiya ilə təminatı, yaşıllaşdırmanın kütləvi şəkildə aparılması, tranzit yolların çəkilişi, "ağıllı" layihələrin tətbiqi və s.) sürətlə inkişaf edir. Qədim Böyük İpək yolunun yenidən bərpası bir çox ölkələrin diqqətini yenidən ölkəmizə cəlb edib.

Bütün dünya xalqlarında olduğu kimi bizim də özümüzə xas adətənənimiz var. Məsələn, xalqımız tərəfindən xüsusi maraqla gözlənilən Novruz bayramının (2009-cu il sentyabrın 30-da Novruz bayramı YUNESKO (UNESCO) tərəfindən qeyri-maddi mədəni irs siyahısına daxil edilmiş, 23 fevral 2010-cu ildə isə BMT Baş Assambleyasının 64-cü sessiyasının iclasında mart ayının 21-i "Beynəlxalq Novruz Günü" elan edilmişdir. https://az.wikipedia.org/wiki/Novruz_bayram) keçirilməsi və ona xas olan milli atributları haqqında kitablar yazmaq olar. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə din azaddır və hər bir millətin dininə, ayinlərinə, dini bayramlarına xüsusi hörmətlə yanaşılır. İslam dininə xas olan və xüsusi maraqla keçirilən Qurban bayramı, Ramazan bayramı, həmçinin Novruz bayramı ərəfələrində ölkəmizi çoxlu turistlər zirayət edir.

doi.org/10.61764/lasr.3.2024.114-124

Xalqımıza xas olan, naxışlarına görə dünyaya səs salan, texniki xüsusiyyətlərinə görə xovlu və xovsuz olaraq seçilən xalçaçılıq haqqında xüsusilə danışmaq olar (Qazıntılar zamanı məlum olmuşdur ki, Azərbaycanda xalça toxuculuğu 5 min il əvvələ (tunc dövrünə) aiddir). Milli mədəniyyətimizdən danışarkən bizə xas olan səs tempi ilə seçilən müğamları xüsusilə vurğulamaq lazımdır. Muğamımız 2008-ci ildə YUNESKO (UNESCO) tərəfindən "bəşəriyyətin mədəni irs" siyahısına daxil edilmişdir. Ölkəmiz öz milli sərvətlərinə aid olan olan nefti, qazı, balıq ikrasını, qızılı, zəfəranı, pambığı, fındığı, nar şirəsini, şərabı, quru südü və s. dünyaya ixrac edir. İl ərzində qeyri-enerji ixracı isə 25 % artıb, qazın ümumi ixracı təqribən 22-23 milyard kubmetr təşkil edir, ümumilikdə isə, bizim qaz ehtiyatımız 2,6 trilyon kubmetrə bərabərdir (https://azertag.az/xeber). Azərbaycanda pambığın və irək qurdunun yetişməsi üçün olduqca münbit şərait var.

Ölkəmiz səfalı guşələri, maraqlı mənzərələri ilə də seçilir, ona görə də turizmin inkişafı üçün geniş potensiallar var. (Turizm sahələri müxtəlifdir, bunlara misal olaraq - mədəni, sağlamlıq, dağ və qış, idman, işgüzar, çimərlik, ekoloji, ov və qara turizm sahələrini göstərmək olar.) Dünya səviyyəsində turistlərəi ölkəyə cəlb edən potensiallarımıza aşağıda adları qeyd olunanları misal göstərmək olaq:

- Qız qalası, Atəşgah məbədi, Şirvanşahlar Sarayı kompleksi, İçəri şəhər;
- Qobustanın qayaüstü təsvirləri və palçıq vulkanları;
- Qusar "Şahdağ" Qış-Yay Turizm istirahət kompleksi;
- Xaçmaz rayonunun "Nabran" kurort turizmi;
- Quba rayonunun əsrarəngiz görünüşü, "Cənnət bağı", "Şahbulaq" və s. istirahət mərkəzləri;
- Lənkəran böləsinin nadir qoruqları və istirahət guşələri;
- Qaz, Zaqatala, Balakən ərazisində yerləşən meşəliklər, qoruqlar, şəlalələr;
- İsmayıllı –Lahıc qəsəbəsinin füsunkar görünüşü və təbiəti;
- Memarlıq sənətinin nadir incilərindən olar və özünə xas mozaikası ilə seçilən Şəki Xan sarayı, Alban kilsəsi, Marxal istirahət mərkəzi;
- Qəbələ rayonunun dağlıq və meşəlik ərazisi, onun füsunkar mənzərəsi, "Semerana" "Duyma" və s. istirahət mərkəzləri, "Qəbələn" əyləncə mərkəzi, "Tufan" Dağ-Xizək Yay-Qış İstirahət kompleksi;
- Mingəçevir şəhərində "Kür" çayı üzərində kürəkçəkmə idmanı;
- Naxçıvan ərazisində yerləşən əsrarəngsiz mənzərələr, təbii müzeylər, Möminə xatın və Yusif ibn Küseyir türbələri, müalicəvi düz mərkəzi;
- *Zəngin tarixi-mədəni irsə, əlverişli təbii-coğrafi şəraitə malik olması,* havası, suyu və təbiətinin gözəlliyi ilə seçilən Dağlıq Qarabağ zonasının müxtəlif turizm məkanları;
- Kəlbəcər və Laçın rayonlarının qədim abidələri, səfalı güşələri, dağlıq əraziləri;
- "Kiçik Paris", "Qafqazın sənət məbədi", "Azərbaycan musiqisinin beşiyi" və s. adlandırılıan Şuşa şəhərinin əlverişli mühiti, Pənahəli xanın sarayı, Xurşidbanu Natəvanın evi, gözöxşayan təbiəti, təmiz havası, səfalı güşələri və s. (Umarova, 2021: 16)

Lakin belə zənginliyə malik olan ölkəmizi zəbt etmək üçün ta qədimdən mənfur düşmanlar tərəfindən xüsusi olaraq planlı şəkildə tədbirlər hazırlanaraq həyata keçirməyə çalışmışlar. Əsasən XIX əsrin sonu və XX əsrın əvvəllərindən etibarən Kişik Qafqaz dağlarının füsunkar təbiətinin gözəlliklərini özündə birləşdirən Dağlıq Qarabağ torpağını zəbt etmək üçün bəzi qonşu dövlətlər planlı şəkildə mənfur siyasət işlətməyə çalışmışlar. Hətta bunun üçün onlar keçən əsrin axırlarında insanlığa yaraşmayan qətliyamlarıda törətmişlər. Düşmanlarımız utanmadan törətdikləri qətliyamları, həyata keçirdikləri mənfur siyasəti bizim üzərimizə atmağa çalışmaşlar. Lakin adını tariximizə qızıl hərflərlə yazan, öz qanı ilə vətənini yuyan igid oğullarının qəhrəmanlıq şücaəti nəticəsində mənfur düşmənlər həmişə öz cəzalarını layiqincə almışlar. Xalqımızın qəlbində daim yaşayan Koroğluları, Babəkləri, Cavanşirləri,

Cavadları, Nəbiləri, Çingizləri, Xəzərləri, Mübarizləri, Poladları və s. kimi neçə-neçə igidləri var.

I və II Qarabağ müharibəsi şəhidlərinin İKT-də təbliği

Qədimdən Azərbaycan ərazisinə aid olan və xüsusilə özünə xas rəngarəngliyi ilə seçilən Qarabağ torpağı sonradan burada yerləşdirilən ermənilərin mənfur siyasəti nəticəsində əsarətə məruz qalmışdır. Bu 30 il xalqımızın qəlbində qara hərflərlə yazılmışdır. 30 il düşmənlərimizin əlində qalan ərazilərimizin bütün yaşayış sahələri, bu yerin flora və faunası onlar tərəfindən ağlagəlməz dərəcədə qətlyama məruz qalmışdır.

Ümimiyyətlə dünya tarixinə adını qara hərflərlə yazan və soyqırım faciələrini yaşamağa məcbur edilən müxtəlif xalqlar olmuşdur (https://az.wikipedia.org/wiki/). Məsələn, Srebrenitsa, Ruanda, Namibiya, Kamboca, Oradur, Tasmaniya, Amerika, Holokost, Oradur, Ruanda, Srebrenitsa, Myanma. Çox təəssüflər olsun ki, bu qətlyamlar siyahısına Xocalınında adı əlavə olundu. Xocalı faciəsində insanlığa sığmayan vəhşiliklər törədilmişdir. Vətənimizin qan yaddaına yazılan faciəli günləri qeyd edərkən 31 mart soyqırımını, Quba məzarlığını, azadlıq üçün ömürlərini fəda edən vətən övladlarının qətlyamına səbəb olan və ürəklərimizi sızladan 20 yanvar hadisələrini (faciəsini) xüsusilə qeyd etmək lazımdır (Şəkil 1).

Şəkil 1. Soyqırım faciələrimiz

Digər hadisələrdə olduğu kimi burada törədilən hadisələrin dünyaya tanınmasında da informasiya emalı texnologiyaları əvəzsiz rol oynamışdır.

Artıq 90-cı illərdə olduğu kimi birtərəfli müharibə getmir. Çünki, qafqaz regionu üzrə ilk kosmik sənaye ölkəsi olan vətənimiz optik texnologiyalar bazasında inkişaf edir və media sahələrində xüsusi aktivlik göstərərək, informasiyaların şəffaf, düzgün, real ötürülməsini təmin etməyə çalışırlar. Ermənilər real cəbhədə olduğu kimi informasiya müharibəsində də uduzdular, onların dünyaya yaymağa çalışdıqları yalanlara (yalan məlumatlar, saxta videolar və s.) bizim mütəxəssislər layiqincə cavab verdilər. 30 il erməni əlində olarkan Qarabağda törədilən təbiət qətliyamı şəkil 2-də cüzi də olsa göstərilir.

Şəkil 2. Düşmən qətlyamına məruz qalmış Qarabağ həqiqətləri

Düşmən əsarətində qalan Dağlıq Qarabağ ərazisi hörmətli Ali Baş Komandan İlham Əliyevin düzgün siyasəti və igidlikləri ilə dillərə dastan olan, vətəni üçün canından keçən

doi.org/10.61764/lasr.3.2024.114-124

igid oğullarımızın qəhrəmanlıq şücaəti nəticəsində 30 ildən sonra rahat nəfəs almağa başladı. 44 günlük (27.09.2020- 08.11.2020) "Dəmir Yumruq" adı altında aparılan İkinci Qarabağ müharibəsi Zəfər tarixi ilə bitdi. 10.11.2020-ci il tarixində isə İ. Əliyev, V. Putin və N.Paşinyan arasında atəşkəs bəyanatı imzalandı (https://az.wikipedia.org/wiki/2020). Adını dünya tarixinə qəhrəmanlıq şücaəti ilə yazdıran Qarabağın tacı, Azərbaycanın qədim mədəniyyət beşiyi olan Şuşanın alınmasında istifadə olunan taktikanı (nəticəni əldə etmək üçün istifadə olunan bütün yollar və metodlar) və təcrübəni bir çox ölkələr öyrənməyə çalışırlar. Gözöxşayan təbiətilə seçilən igid övladlarımızın xüsusi qəhrəmanlıqları ilə Şuşa şəhəri 2020-ci il noyabrın 8-də işğaldan azad edildi. Ölkə Prezidenti 05.01.2022-ci il tarixində Şuşanın alınması şəfərinə 2022-ci ilin "Şuşa ili" elan edilməsi haqqında Sərəncam imzalamışdır.

Qələbəmizdə haqlı olduğumuzu bilərək, bizə mənəvi dayaq olan ölkələrə, xalqlara, insanlara dərin təşəkkürümüzü bildiririk.

Düşmənlərdən azad olan Qarabağ torpagının bərpası üçün ölkə Prezdentinin bilavasitə rəhbərliyi və nəzarəti ilə bir çox işlər görülür, yeni layihələr qəbul edilərək, tətbiq olunur. Bu ərazilər ilk növbədə minalardan təmizlənir, sonra dünya standartlarına cavab verə bilən yeni yollar çəkilir. Hazırda "Yaşıl enerji zonası"nın (günəş, külək, biokütlə, termal, geotermal və digər bərpa olunan enerji potensialının öyrənilməsi, tətbiqi) yaradılması istiqamətində uğurlu addımlar atılır, ağıllı intellektual elektron lahiyələrdən istifadə edilərək, yeni şəhərlər və kəndlər salınır. Burada tətbiq olunan və müasir texnologiyalara cavab verə bilən sistemlərin yaradılması və tətbiqində dünya təcrübələrindən istifadə olunur.

İKT-nin tətbiqi xüsusiyyətləri

Dünyanın qlobalaşmasına geniş imkanları yaradan əsas vasitələr informasiya emalı texnologiyalarıdır, yəni, yaşadığımız müasir informasiya cəmiyyətinin əsas aparıcı qüvvəsi İKT və internet-şəbəkə sistemləridir. Məsafəni nəzərə almadan sürətli qarşılıqlı virtual əlaqəni təşkil edən və cəmiyyətin demokratikləşdirilməsi proseslərində başlıca rol oynayan İKT vasitələrindən düzgün istifadə etmək insan təvəkkürünü inkişaf etdirir. Hazırda İKT-dən kütləvi şəkildə istifadə olunması qlobal informasiya mühitinin yaradılmasına, intellektual texnologiyalara əsaslanan biliklər bazasının inkişafına, bulud (Cloud) texnologiyasının inkişaf etdirilməsinə və informasiya iqtisadiyyatının (keşən əsrin 60-cı illərində yaranan bu sahə İKT tətbiqinin təzahürüdür) yaranmasına səbəb olmuşdur. Ümumiyyətlə, İKT sistemləri və onun əlaqə vasitələrindən istifadə insanların intellektual səviyyəsini artırmaqla bərabər, eyni zamanda dünyada baş verən inteqrasiya proseslərinin aktivliyində də əvəzedilməz rola malikdir. Hazırda bütün sahələrdə İKT məhsullarının tətbiqi ilə istənilən məsələləri həll etmək, məlumat axtarmaq, əlaqələr yaratmaq və s. mümkündür. İnformasiya emalı texnologiyalarının tətbiq olunduğu sahələrə misal olaraq aşagıdakıları göstərə bilərik:

- *Bank sistemləri* (məsələn, BankONet, Macrobank4, PowerCard, Cash@Will, FinnOne, CHIPS, R-Stvle Softlab, RS-Bank V.6,FedWire, Swift və s.);
- Nəşriyyat sistemləri (burada adətən mətn və qrafiki redaktorların imkanlarından birlikdə istifadə olunur, bu proqramlara misal olaraq Page Maker, Ventura Publisher, QuarkXPress və s. göstərmək olar);
- Turizm (məsələn, *MASTER TUR, CAMO-TYP, TURWIN MULTIPRO AMADEUS, GALILEO, SABRE, WORLDSPAN* və s.);
- Mühasibat məsələrinin həlli (məsələn, SAP/R3paketi, Oracle Appalications, Baan IV paketi, Renaissance CS sistemi, "Project Expert 5" sistemi, "1С: Предприятие 8." sistemi, "MS BackOffice" və s);

- Kompyuter qrafikası (məsələn, Adobe Photoshop, Picture Publisher, Photostiller, Corel Draw, Macromedia DreamWeaver, Ulead Gif Animator Autodesk 3D Studio Max, Maya, 3D, Wing3D, AutoCAD, ArchiCAD, OrCAD, MathCAD, Fractal Explorer, Amtemu və s).
- Bazaların yaradılması (məsələn, FoxBase+, dBase, Clipper, Dbase for Windows, FoxPro, Database, Sybase, Ms Access, Progress, Paradox, Vizual Foxpro Oracle, SQL Server; Delphi; SQL İnterbase; ADABAS və s.);
- İnformasiya mühafizə sistemləri (məsələn, Dr. Solomon's Anti-Virus Toolkit, Norton AntiVirus, Doctor Web, Aidstest, AVP, AntiViral Toolkit Pro Scaner; AIDSTEST, MsAfee VirusScan, Avira, Avast İnternet Security, Nod 32, Trend-Mikro, Kav-Personal Pro, Antivirus Plus, Panda Antivirus Pro, G Data AntiVirus, BullGuard AntiVirus və s.);
- İnternet axtarış sistemləri (məsələn, Google, Yahoo, Oingo, MSN Search (BING), Altavista, Toema, Deja, Fast, Snap, Eurosee, Infoseek, Opentext, Aport, Yandex, Rambler, Ask.com, AOL.com, Blekko.com, Wolframalpha.com (archive.org), DuckDuckGo.com, ChaCha.com (Alexan) və s.);
- Veb proqramları (məsələn, HTML, SQL, CSS, C++, PHP, Ruby, Python, Java, JavaScript və s.); Süni intellekt proqramları (ChatGPT, Midjourney, DALL.E 2, Beatoven.ai, Magic Eraser, Podcastle.ai, Python, C ++, Proloq, R, Scala, Julia, Rust, Lisp və s.).

Hazırda GPS peyk naviqasiya sistemlərindəki elektron ötürücülər vasitəsilə nəqliyyat vasitələrinin işinə nəzarət etmək, yollarin istiqaməti haqqında məlumat almaq və s. mümkündür.

Elektron texnologiyaların istifadəsindən danışarkən sosial şəbəkələr və onların təsir gücünü xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Məsafədən asılı olmayaraq sosial şəbəkələr vasitəsilə qarşılıqlı ünsiyyət yaratmaq, səmərəli və maraqlı vaxt keçirmək, istənilən mövzular barədə müzakirələr aparmaq, lazım olan sorğulara cavab tapmaq kimi müxtəlif əməliyyatları isra etmək mümkündür. Fərqli maraq dairələri olan insanlar bu sistemlər vasitəsilə birləşirlər. Hazırda dünya ölkələri tərəfindən müxtəlif sosial şəbəkələrdən, virtual foto və video paylaşma əlaqələrindən istifadə olunur, məsələn,_WhatsApp, Facebook, TikTok, YouTube, Twitter, İnstagram, "Facebook Messenger" (Facebook tərəfindən xəbər və videoların sürətli mübadiləsi üçün yaradılmışdır), MySpace, Reddit, Sina Weibo, WeChat, Nexopia, Tagged, Friendster, Multiply, Orkut və s.

Covid19 pandemiyası dövdündə vəziyyətlə əlaqədar yaranan təhlükələrin azalması üçün sərt karantin rejiminin tətbiqinə keçirildı. Əlaqələrin real müstəvidən virtual onlayn (online) əlaqəsinə keçməsi cəmiyyətdə informasiya emalı texnologiyalarına xüsusi maraq yaratdı. Həmin dövrdə dünyada İKT sahəsində informasiya emalı texnologiyalarının tətbiqinin təzahüründən yaranan qlobal telesağlamlıq (ing.-telehealth) marketi daha da sürətlə inkişaf etməyə başladı. Hazırda isə bu bazarın böyüməsi və inkişafının artması planlaşdırılır. İKT telesağlamlığa aid bazarın 2024-2025-ci illər ərzində inkişafının 24,1% artması və gəlirin 17,2 milyarda qədər çatması nəzərdə tutulur.

Azərbaycanda İKT-nin rolu

İnkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycan Respublikasında İKT sənayesinin formalaşdırılması, informasiya emalı texnologiyalarının yeniləşən versiyalarının öyrənilməsi və ona uyğun olaraq həmin sahənin kadr patensialının inkişafı, İT modernləşdirilməsi, rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı, mobil əlaqələrin əlçatan olması və s. istiqamətində bir çox layihələr qəbul edilərək, tətbiq olunur.

doi.org/10.61764/lasr.3.2024.114-124

Daim aktiv fəaliyyət göstərən elektron hökumət (Prezidentin 23.05.2011-ci il tarixli 429 nömrəli Fərmanına əsasən 2012-ci ilin aprelində Elektron hökumət portalı istifadəyə verilmişdir) yüzlərlə portalları özündə birləşdirir. "Mobil hökumət - mobil imza" layihəsində mobil telefonlar vasitəsilə elektron imzanı mobil imza əvəz edəcək. Azərbaycan brendi adını almış "Asan xidmət"-in (13.07.2012-ci ildə yaradılıb. ASAN - ing. "Azerbaijan Service and Assesment Network"dir - Azərbaycan Xidmət və Qiymətləndirmə Şəbəkəsi) iş təcrübəsindən, onun vaxta qənaət etməyə imkan verən əlverişli proqramlardan, mobil notariat əlaqələrinin iş sistemindən bir çox dünya ölkələri istifadə edir. 09.08.2018-də yaradılmış DOST (Dayanıqlı və Operativ Sosial Təminat Agentliyi) mərkəzlərinin fəaliyyətindən aktiv şəkildə istifadə olunur. Hazırda "ASAN Login"ə "Elektron Kənd Təsərrüfatı İnformasiya Sistemi" (e-Agro), Dövlət Satınalmalarının Vahid İnternet portalı (e-Satınalma), "ASAN ödəniş", e-sosial, "myGov" şəxsi kabinet əsaslı elektron hökumət platforması, Dövlət Gömrük Komitəsi və digərləri olmaqla 28 qurum və 60-a yaxın sistem inteqrasiya edilib.

Azərbaycanın "Azərspace-1" (08.02.2013), "Azerspace-2" (26.09.2018) süni peykləri müxtəlif xidmətlər göstərir. Onun xidmətlərinə - telelviziya və radio kanallarının yayımlanması, rabitə platformalarının təmini, internet şəbəkəsinə daxil olma, rəqəmsal teleradioyayım sistemi, məlumatlar bazasının yaranması və ötürülməsi və s.aiddir.

Ölkədə fəaliyyət göstərən və İT xidmətləri üzrə istismar xərclərini 40 % azaltmağa imkan yaradan Data Mərkəzi TİER III sertifikatına layiq görülüb. Hazırda optik texnologiyalar bazası dünya inkişaf səviyyəsinə uyğun olaraq inkişaf edir. TASİM layihəsi BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən yüksək qiymətləndirilib. "Genişzolaqlı İnternetin İnkişafı üzrə Dövlət" proqramı qəbul edilərək, tətbiq olunur. Ölkə Prezidentinin 14.03.2018-ci il tarixli Fərmanı ilə AR Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyinin tabeliyində "Elektron Hökumətin İnkişafı Mərkəzi" yaradılıb. 2017-ci ildən E-hökumət portalında "Elektron ipoteka" sistemindən istifadə olunur (Umarova, 2021: 67). Hazırda elektron imza və e-Aqro aktiv fəaliyyət göstərir (buradakı imzalama transaksiyasının sayı milyonlarladır), "Asan xidmət"in tərkibində mobil əlçatanlığa lazımi şərait yaradılıb və mobil notariat fəaliyyət göstərir. Alıcılara qarşı pul tələbi hüququnun banka güzəşt etməsi ilə əlaqədar olaraq banklar kiçik və orta sahibkarlar üçün *FAKTORİNQ xidməti* təklif edir. Ölkədə nəqliyyatda "İntellektual idarəetmə mərkəzi" sistemi, nəqliyyat kartlarının tətbiqi, on-layn (online) bilet satışı, virtual pul mübadiləsi sistemi, xəstəxanalarda vətəndaşların elektron sağlamlıq kartı, banklarda plastik kartların tətbiqi, banklararası sistemlərin sürətli virtual əlaqəsinin qurulması, "elektron imza"dan istifadə, e-müsabiqələr, vergi hesab-fakturasının elektron formada təqdim etmə imkanı və s. uğurlu şəkildə fəaliyət göstərir. İKT-nin tətbiqi ilə təhsil sistemində distant təhsildən istifadə etmək imkanı yaranmışdır, e-kitabxanalar, Mobil kitabxana "Bookmate" və s. aktiv fəaliyyətdədir. "Hökumət buludu"nun yaradılması və "Bulud xidmətlərinin göstərilməsi sahəsində tədbirlər haqqında" Fərman 03.06.2019-cu il tarixində imzalanmışdır.

Hazırda e-ticarət bütün dünyda ən aktiv fəaliyyət göstərən sahələrdən biridir. Son illər Azərbacanda e-ticarət yüksək səviyyədə inkişaf edir. "Azexport" portalı "Made in Azerbaijan" adı altında daxili mallarımızı (yerli mənşəli mallar, bunlara misal olaraq, pambıq mahlıcı, toyuq əti, tütün, pambıq toxumu, noxud, meyvə tamlı süd, tikinti materialı, toyuq yumurtası, çay, şərab, nar şirəsi, bitki yağı, biyan kökü, şirniyyat, tibbi zəli və s.) dünyaya tanıtdırır. Azərbaycanda səhm almaq üçün elektron mağaza yaradılıb. 2017-ci ilin yanvar ayından 2021-ci ilin 31 may tarixinədək (53 ay ərzində) *Azexport.az* portalına dünyanın 145 ölkəsindən daxil olan ixrac sifarişlərinin dəyəri 2,390 mlrd. dollar təşkil edib. 2021-ci ilin yanvar-may aylarında e-ticarət ümumi nağdsız ödənişlərin əsas payını

doi.org/10.61764/lasr.3.2024.114-124

təşkil edib 52,9% (həmin aylarda əhali tərəfindən bank kartları vasitəsilə e-ticarətdə 1,846 mlrd. manatlıq ödəniş edilib) *01.01.2021-ci il tarixindən etibarən "Sadələşdirilmiş Bəyannamə - Elektron Ticarət" (Smart Customs) layihəsi tətbiq olunur. (*https://www.rabitabank.com/pos-terminallar), Visa payWave kartları ilə toxunmadan ödəniş imkanını həyata keçirmək mümkünləşir.

İKT sektorunda məhsul (xidmətlər) buraxılışı, İKT sektorunda yaradılmış əlavə dəyərin həcmi, İKT məhsullarının idxal həcmləri verilmişdir (cədvəl 1) *(*https://stat.gov.az/source/communication/*)*

Ölkəmizdə və dünyanın bir çox ölkələrində keçirilən Ekspo sərgilərində (məsələn, Milan, Antalya və Astana, Dubay və s.) Azərbaycan "Made in Azerbaijan" brend malları ilə uğurla çıxış edir. Bu cür beynəlxalq sərgilərdə təqribən 190-a yaxın ölkə öz məhsullarını təmsil edir. Belə sərgilərdə iştirak edən ölkələr öz məhsullarını dünyaya tanıtdırır.

Türkiyənin "Teknofest" (AEROKOSMİK VƏ TEXNOLOGİYA FESTİVALI) festivalında 2021-ci ildə iştirak edən ölkəmiz pilotsuz uçuş aparatlarını, 11 yerli şirkət və startapın məhsullarını nümayiş etmişdir (https://www.teknofest.az/az/corporate/about/). 26.05.2022 - 29.05.2022-ci il tarixlərində "Bakı Kristal Zalı" və dənizkənarı bulvar ərazisində "Teknofest Azərbaycan" festivalının keçirilməsi ölkəmizin İKT sahəsinin inkişafına və tətbiqinə olan marağını bir daha sübut edir.

Ölkəmizdə bəzi mütəsəssislər tərəfindən internetin qızılı adlandırılan ilk kriptovalyuta birjası 24.04.2020-ci il tarixindən etibarən Azərbaycanda yaradıldı və manatla bitkoin satılması planlaşdırıldı *https://fed.az/az/birja/* Kriptovalyuta birjasında - Bitcoin (BTC), Ethereum (ETH) və Ripple (XRP) manatla alıb satmaq mümkündür. Azərbaycanda "*PulExchange"* – platforması ilk kriptovalyuta alışına və satışına imkanı yaradır (*https://azport.info/473/bitcoin-ndir;* AzCoin-http://www.azcoin.az/). Azərbaycanda kriptovalyuta əməliyyatlarının vergiyə cəlb edilməsi istiqamətində mexanizm hazırlanır.

Ölkə Prezidentinin 02.02.2021-ci il tarixli Sərəncamı ilə "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər" layihəsi qəbul edilmişdir (https://nk.gov.az). Bu layihədə 5 strateji hədəf və hər hədəfə uyğun prioritetlər müəyyən edilib. İKT sahəsinin inkişafı Rəqabətli insan kapitalı və müasir innovasiyalar məkanı" bölməsində daha ətraflı əks olunur.

"Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətlərinin təsdiq edilməsi" haqqında AR Prezidentinin Fərmanı (16.03.2016-cı il, Sərəncam №1897) ilə qəbul edilən Sərəncamda ümumilkdə aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

I. 2016-2020-ci illər üçün iqtisadi inkişaf strategiyasını və tədbirlər planı;

II. 2025-ci ilədək olan dövr üçün uzunmüddətli baxış;

III. 2025-ci ildən sonrakı dövrə aid hədəf baxışını özündə əks edir (burada - 1.11. "Azərbaycan Respublikasında telekommunikasiya və informasiya texnologiyalarının inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi" – əlavə olunur. (https://mida.gov.az/documents/Telekommunikasiya.pdf).

Burada əsas məqsəd AR-nı regionun aparıcı texnologiya əsaslı ölkəsinə çevril-məkdir, çünki, İKT özü ilə digər sahələridə paralel inkişaf etdirir. Ölkəmizin ümumdünya elektron məkanına sürətli inteqrasiyası üçün son texnologiyaya əsaslanan biliklər bazası yaradılır, telekommunikasiya sahəsinin və informasiya iqtisadiyyatının inkişafına dəstək məqsədilə xüsusi maliyyə vəsaiti ayrılır, bu yönümlü dünya təcrübələrindən istifadə olunur (Umarova, 2021: 146). İqtisadi proqnozlara görə Azərbaycanda 2024-cü ildə isə 2,4 %

iqtisadi inkişaf olacaq və fiber-optik və LTE texnologiyaları ilə genişzolaqlı internet şəbəkələrinin və xidmətlərin əhatə dairəsi 80%-dək genişləndiriləcək.

"Ağıllı" layihələr

İKT sahəsinin daim inkişaf etməsi bu texnologiyanın bütün sahələrdə tətbiqini artırır. Məsələn, 5G texnologiyasının yaranması (5G 10 Gbps sürəti ilə işləyir, onun tətbiqi isə "ağıllı" elektron layihələrin tətbiqini sürətləndirir. Finlandiyadakı Ar-Ge mərkəzində 6G texnologiyasının tətbiqi ilə bağlı araşdırmalar aparılır) yalnız sənaye sahələrində deyil, eyni zamanda aqrar sahələrdə də onun tətbiqinə xüsusi maraq yaratdı. Ümumiyyətlə, müxtəlif sahələrdə tətbiq olunan yeni innovativ texnologiyalardan istifadə bu bazarı müxtəlif bölmələrə ayırır (şəkil 3).

"Ağıllı" layihələrdən istifadənin özünə xas üstünlükləri var. Məsələn, yeniləşən İKT-dən, robotlaşmış texnikadan istifadə cəmiyyətdə aşağıdakı üstünlükləri yaradır:

- rəqəmsal iqtisadiyyatı daha da inkişaf etdirir;
- təhlükəsizliyə təminat yaradır və göstərilən xidmətlərin keyfiyyəti artır;
- az işçi qüvvə ilə çox iş görmək mümkün olur;

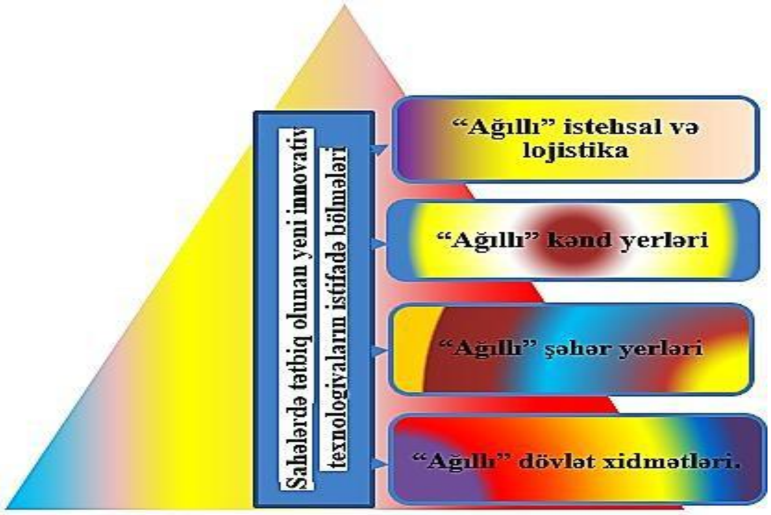

Şəkil 3. Yeni innovativ texnologiyalar

- elekrton təhsilə imkan yaradır;
- elekrton tibb tətbiq olunur;
- elekrton ticarətlə kommersiya həyata keçirilir;
- sistemlərin təhlükəsizliyinin təmini artır;
- kommunal xidmətlərə fasiləsiz çıxış yaranır;
- mərkəzdən "ağıllı" idarəetmə təmin olunur;
- nəqliyyatla elekrton əlaqə yaradılır;
- Virtual məkanda dünyaya çıxışı sürətləndirir və s.

İşğaldan azad olunmuş Qarabağ bölgəsinin təbiəti də ermənilər tərəfindən qətlyama uğramışdır. Bu torpaqlardakı vəziyyəti stabilləşdirmək, orada yaşayacaq əhali üçün müasir inkişaf səviyyəsinə uyğun olaraq lazımi şəraitin yaradılması istiqamətində müxtəlif layihələr qəbul edilir, planlı işlər həyata keçirilir (Umarova, 2021: 96) Məsələn:

- Ölkə prezidentinin 04.01.2021-ci il tarixli fərmanı ilə Qarabağ Dirçəliş Fondunun yaradılması;
- "Ağıllı şəhər" (Smart City) və "Ağıllı kənd" (Smart Village) konsepsiyasının hazırlanması haqqında Prezidentin 19.04.2021-ci il tarixində imzaladığı Sərəncam;
- Bölgədə yeni hava beynəlxalq hava limanlarının yaranması;
- Rəqəmsal iqtisadi regionların yaranması və inkişafı;

- Yeni yolların salınması;
- Alternativ enerji mənbələrinin yaradılması və s.

5G texnologiyası və süni intellekt əsasında yaradılan “Ağıllı kənd”, “Ağıllı şəhər” layihələrin innovativ tətbiqi dayanıqlı inkişafında çox böyük təsirə malikdir. Qarabağ ərazisində yenidənqurma prosesləri bu konsepsiyalar əsasında bərpa olunur. Qarabağda təqdim edilən "Ağıllı" intellektual layihələrin tətbiqi ardıcıllığı müxtəlif bölmələrinindən, bir neçə alt hissədən (çünki, hazırlanan layihələr müəyyən addımlar əsasında proqramda nəzərdə tutulan ardıcılıqla həyata keçirilir) ibarətdir. Görüləcək işlər üçün ilkin olaraq 2021-ci ildə dövlət büdcəsindən 2,2 milyard manat pul ayrılıb (şəkil 4).

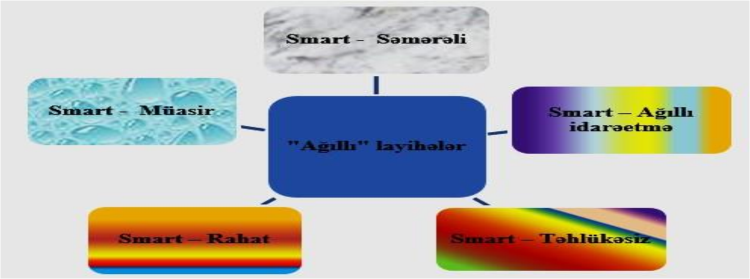

Şəkil 4. “Ağıllı” layihələr

Mütəxəssislərin araşdırmasına görə “ağıllı” istehsal və “ağıllı” kənd təsərrüfati sahələri, müvafiq qaydada 70 milyard və 55 milyard avro ilə ən yüksək xalis mənfəət gətirir. 5G mobil texnologiyasının “açıq innovasiyalar platforması” kimi istifadə olunması nəticəsində 2025-ci ilə qədər 2.600.000.000 avro maliyyə mənfəəti əldə edə bilər (https://www.azerbaijan-news.az**).**

Nəticə

İKT sənayesinin daim inkişaf edərək tətbiq olunması rəqəmsal iqtisadiyyatı gücləndirməklə bərabər, eyni zamanda intellektual informasiya bazalarının yaranmasına və formalaşmasına səbəb olur. Cəmiyyətin demokratikləşdirilməsi prosesində çox böyük rol oynayan bu texnologiyaların yaratdıqları imkanlar sayəsində dünya üzərindən sürətli internet-şəbəkə əlaqələri təmin olunur. Lakin İKT sahəsi inkişafda olduğuna görə daim həmin sahəyə investisiya yatırımları qoyulur. Müstəqil Azərbaycan Respublikasında bu sahəyə xüsusi maraq göstərilir, azad olmuş Qarabağ torpağında “ağıllı” layihələrin tətbiq olunması bunu bir daha sübut edir. İKT sənayesinin inkişaf səviyyəsinə uyğun olaraq dünya səviyyəsində kadrların yetişdirilməsi və bu sahəyə xüsusi investisiya qoyulmasi bu günün əsas tələbatlarından biridir. Ölkəmizdə bu sahəyə aid bölmələrin daha inkişaf etdirilməsi və yüksək texnologiyalar parklarının yaradılması istiqmətində görülən işlərə əlavə olaraq aşağıdakı bölmələri də əlavə etmək olar:

1. Genişzolaqlı şəbəkənin tətbiqinin daha da artırılması üçün xüsusi vəsaitin ayrılması;
2. Rəqəmsal reseptlərin kütləvi şəkildə verilməsi və inkişafı;
3. Mərkəzi elektron tibbi uçot sisteminin daha da inkişaf etdirilməsi;
4. Kriptovalyuta proseslərini dərindən öyrənilməsi üçün xüsusi mütəxəssislərin cəlb edilməsil;
5. Bu sahə üzrə yerli kadrlari yetişdirilməsi;
6. Tranzit trafik xəttinin sürətli inkişafı.

doi.org/10.61764/lasr.3.2024.114-124

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi “Azərbaycanda turizm”. Statistik məcmuə. Rəsmi nəşr. Bakı-2019
2. Süleymanov E.N. “Azərbaycanda turizmin inkişafının sosial-iqtisadi rolu” BDİU. Bakı 2016.
3. Umarova N.Ə. “Turizmin inkişafında İKT” Metodiki vəsait. 2021
4. Umarova N.Ə. “İqtisadiyyatda innovativ texnologiyalar. Elektron kommersiya” Dərs vəsaiti ADNSU mətbəəsi. 2021
5. https:// azerbaijan-news.az
6. https://azertag.az/xeber
7. http://www.azcoin.az/)
8. https://az.wikipedia.org/wiki/
9. https:// yeniazerbaycan.com/SonXeber_e18540_az.html

Нияр Умарова

РОЛЬ ИКТ В ПРИЗНАНИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Резюме

В статье богатая природа Азербайджана, необычные пейзажи, наши традиции, гостеприимство нашего народа, свобода вероисповедания в нашей республике, туристический потенциал нашей страны и ее развитие, необыкновенное очарование Шуши, сердца Азербайджана, его самобытность, 30-летний период существования земли Нагорного Карабаха, ее главные грядущие бедствия, массовые убийства, совершенные армянами против народа, проживающего в Карабахе, его земли и природы, 44-дневная война и даны общие сведения о нашей победе, операции «Железный кулак», чрезвычайных операциях, вошедших в мировую историю при взятии Шуши, героизме наших храбрых сыновей. В статье также затронуты преимущества развития и применения сферы ИКТ в мире, внимание, уделяемое развитию технологий обработки информации в Азербайджанской Республике, принятие и реализация этих ориентированных проектов в соответствии с тенденцией развития, проводимые на территории Карабаха восстановительные работы и реализация «умных» проектов.

Цель – Реализация «Умных» проектов на освобожденной земле Нагорного Карабаха и предоставление преимуществ использования инновационных технологий в Азербайджанской Республике

Методология – В статье использованы соответствующие рассуждения и метод логико-системного анализа.

Результаты исследования – На основе анализа применения систем ИКТ в современном обществе показано, какую роль они играют в развитии производственно-экономического потенциала страны.

Ключевые слова – *геноцид, Шуша, ИКТ, «умные» проекты*

Niyar Umarova

THE ROLE OF ICT IN KNOWING THE CULTURE OF AZERBAIJAN

Summary

In the article, the rich nature of Azerbaijan, unusual landscapes, our traditions, the hospitality of our people, freedom of religion in our republic, the tourism potential of our country and its development, the extraordinary charm of Shusha, the heart of Azerbaijan, its distinctiveness, the

30-year century period of the land of Nagorno-Karabakh, to its head general information is given about the coming calamities, the massacres committed by Armenians against the people living in Karabakh, its land and nature, the 44-day war and our victory, the "Iron Fist" operation, the extraordinary operations that made history in the capture of Shusha, and the heroism of our brave sons. At the same time, the advantages of the development and application of the ICT field in the world, the attention paid to the development of information processing technologies in the Republic of Azerbaijan, the adoption and implementation of these oriented projects in accordance with the development trend, the reconstruction works carried out in the Karabakh territory and the implementation of "Smart" projects were also touched upon in the article.

Məqsəd – The implementation of "Smart" projects in the liberated territory of Nagorno-Karabakh and the provision of advantages in the use of innovative technologies in the Republic of Azerbaijan.

Metodologiya – The article used appropriate reasoning and logical-systematic analysis methods.

Tədqiqatın nəticələri **–** By analyzing the application of ICT systems in modern society, it is shown how they play a role in the development of the country's production and economic potential.

Key words *– Genocide, Shusha, ICT, "smart" projects*

doi.org/10.61764/lasr.3.2024.125-131

Firanə Məmmədova
Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademıyası,
Qiyabi, əlavə təhsil və əcnəbi tələbələrlə iş şöbəsinin müdiri, riy.ü.f.d.
firanam.@mail.ru

OYUNLAR NƏZƏRİYYƏSİNİN MÜXTƏLİF ELM SAHƏLƏRİNƏ TƏSİRİ VƏ İNKİŞAF DİNAMİKASI

Xülasə

Məqalənin məqsədi – idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi yolu ilə həyata keçirilən iqtisadi sistemlərin davranışı və inkişafının təmin edilməsi. İdarəetmə təcrübələrinə əsasən hər bir idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi münaqişəli vəziyyətdə aparıldığından belə vəziyyətlərin qiymətləndirilməsi yollarının araşdırılması.

Metodologiyası – oyunlar nəzəriyyəsini tədqiq etmək, verilənlərin tam olmaması şəraitində, doğru qərarların qəbulu yollarını araşdırmaq, oyunlar nəzəriyyəsi məsələsini xətti proqramlaşdırma məsələsinə gətirməklə və bir sıra kriteriyaların köməyi ilə məsələnin optimal həllini tapmaq.

Tədqiqatın nəticəsi – oyunlar nəzəriyyəsinin fəqli elm sahələri ilə əlaqəsi, bu sahələrdə təzahürü göstərilmiş, məsələnin həllində istifadə edilə bilən üsul və kriteriyalar ön plana çəkilmişdir.

Açar sözlər: *oyun, qarışıq strategiya, xalis strategiya, uduş, oyunçu, oyunun gedişi*

Giriş

Oyunlar nəzəriyyəsi münaqişəli vəziyyətlərin riyazi əsasları rolunu oynamaqla bir sıra iqtisadi məsələlərin həllində mühüm rol oynayır. Müəyyən qayda və razılıqlar toplusu olan oyun yarış xarakterinə əsasən iqtisadi inkişafda müəyyən əhəmiyyətə malikdir. Oyunlar nəzəriyyəsində iki şəxsin oyunu timsalında oyunun yaxşı mənimsənilməsi üçün şahmat, dama və s. kimi oyunları araşdırmaq olar.

Oyunlar nəzəriyyəsi 20-ci əsrin əvvəllərində Ernst Zermelo (1913) və John von Neyman (1928) adlı riyaziyyatçılar tərəfindən elmə gətirilmişdir. John von Neymanın və Oskar Morgensternin birlikdə hazırladığı "Oyunlar nəzəriyyəsi və iqtisadi davranış" adlı kitabın 1944-cü ilə aid nəşri nəzəriyyənin inkişafında sıçrayış oldu. Bundan sonra Con Neş (1950-51) və Lloyd Shapley (1953) kimi tədqiqatçılarda oyunlar nəzəriyyəsinin tədqiqi ilə məşğul olmağa başladılar. Aparılan tədqiqat işləri oyunlar nəzəriyyəsinin inkişafına güclü təkan vermiş və nəticədə bu nəzəriyyə sənayenin təşkilinə, beynəlxalq ticarətə, əmək iqtisadiyyatına, makroiqtisadiyyata bir sözlə iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə tətbiq edilmişdir.

1994-cü ildə Con Neş, Con Harsanyi və Reynhard Selten tədqiqatçılar üçlüyünün nəzəri tətbiqinin iqtisadiyyata danılmaz təsiri olan elmi tədqiqatlarına əsasən Nobel mükafatına layiq görülmüşdür.

Eyni zamanda ABŞ Federal Rabitə Komissiyası 7 milyard dollarlıq bir layihənin hazırlanmasında oyunlar nəzəriyyəsindən istifadə etmişdir.

Oyunlar nəzəriyyəsi ilə bağlı tədqiqatlara görə daha üç dəfə: 2005-ci ildə Robert Auman və Tomas Şelling, 2007-ci ildə Leonid Hurviç, 2012-ci ildə isə Lloyd Shapley və Alvina Nobel mukafatına layiq görüldü. Bu tədqiqatlara əsasən interaktiv vəzyyətlərin başqa sözlə desək oyunçu adlanan bir neçə varlığın hərəkət etdiyi vəziyyətlərin təsviri və təhlili üçün müəyyən bir dil təmin edildi. Müxtəlif məsələlərdə oyunçunun təbiəti müxtəlifdir. Bu müxtəlifliyi tədqiqatçılar öz əsərlərində müxtəlif izah etmişdir. Məsələn 1982-ci ildə təkamül biologiyası ilə əlaqədar tədqiqatında Jon Maynard Smith oyunçunu

"canlı orqanizm", Şoham –Leyton Brovn proqramlaşdırma ilə bağlı tədqiqatlarında "süni agentlər", Kamerer isə oyunlar nəzəriyyəsində "adi insanlar" adlandırmışdır.

Oyunlar nəzəriyyəsinin müxtəlif sahələrə təsiri

Oyunlar nəzəriyyəsinin inkişafı iqtisadi sahələrlə yanaşı sosial elmlərə də təsir etmişdir. Bu təsiri bir çox tədqiqatçıların əsərlərində rast gəlmək olar. Məsələn Stevan Tadel 2013- cü ildə yazdığı "Oyunlar əsərinə giriş" əsərində hər səhər oyananda səhər yeməyində nə ilə qidalanacağı, harda qidalanacağı ilə bağlı bir çox suallara cavab tapmaq üçün oyunlar nəzəriyyəsinə müraciət etmişdir. Tədqiqatçı bu sadə məsələ olsada bunun kimi və bir sıra çətin sosial məsələrin həllində oyunlar nəzəriyyəsindən istifadə etməklə problemin optimal həllini tapmışdır. Bundan başqa Giakoma Bonanno "Oyunlar nəzəriyyəsi" adlı əsərində təhsil səviyyələrində aparılan imtahanlarda təhsilalanların imtahanda köçürmənin qarşısını almaq üçün özünün həyata keçirdiyi üsulu oyunlar nəzəriyyəsinin köməyi ilə optimal həllini tapmağa çalışmışdır.

Təbii olaraq oyunlar nəzəriyyəsinə hərfi olaraq müxtəlif təriflər verilmişdir. Məsələn Robert Aumana görə "Oyun və iqtisadi nəzəriyyə interaktiv əlaqədə olan rasional insandır. O həmişə məqsədyönlü, həm də məntiqli hərəkət edən, dəqiq müəyyən edilmiş məqsədləri olan, yalnız bu məqsədlərə mümkün qədər yaxınlaşmaq istəyi ilə motivasiya edilmiş və sonrakı vəziyyəti hesablama qabiliyyətinə malikdir. Hal-hazırda isə bəzi ədəbiyyatlarda oyuna belə tərif verilmişdir- "Müəyyən qayda və razılıqlar yığımına oyun deyilir". Oyunlar nəzəriyyəsi iki əsas qola ayrılır. Bunlardan biri kooperativ oyunlar, digəri isə qeyri-kooperativ oyunlar adlanır. Məsələn səsvermə davranışını təhlil etmək üçün kooperativ oyunlardan istifadə edilmişdir. Müxtəlif elmi sahələrdə isə qeyri-kooperativoyunlar tətbiq edilir. Bu nəzəriyyədə oyunçuların bacara bilməyəcəyi vəziyyətlər modelləşdirilir.

Qeyri-kooperativ oyunlar nəzəriyyəsinin aşağıda adları qeyd olunan növləri məlumdur:

- sıralı ödənişli oyunlar
- strateji oyunlar
- verilənləri tam olan dinamik oyunlar
- verilənləri tam olmayan dinamik oyunlar

Oyunlar nəzəriyyəsinin tədqiq edilməsində bir sıra oyunların mühüm rolu vardır. Belə oyunlara şahmat, dama və s. kimi oyunları nümunə göstərmək olar. Belə oyunların öyrənilməsi oyunlar nəzəriyyəsinin inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. Şahmat, dama və s. kimi oyunlara baxmaqla müəssisələr arasındakı rəqabəti izah etmək olar. Belə oyunlar eyni zamanda iki nəfərli oyunlar adlanır. Oyunçuların hər biri qalib gəlmək üçün müəyyən addımlar atmalıdır. Belə addımlar oyunlar nəzəriyyəsində "gediş" adlandır. Beləki, gedişləri "şəxsi" və "təsadüfi" gedişlərə ayırmaq olar. Şüurlu surətdə oyunçunun getdiyi gediş şəxsi gediş hesab edilir. Təsadüfi gedişlər isə hər hansı bir mexanizm vasitəsilə mümkün olan imkanlardan birinin seçilməsi kimi məlumdur. Bu gedişlər oyunçu tərəfindən seçilmədiyi üçün onun bacarığından asılı olmur.

Gedişlərin yerinə yetirilməsi zamanı oyunçu qarşı tərəfə mütləq müəyyən bir məbləğ verir, yəni müəyyən bir uduş əldə edilir. Bu uduşların cəmi oyunlar nəzəriyyəsində özünə məxsusluğu ilə seçilir. Yəni, oyunun iştirakçılarının uduşları cəmi sıfır olduqda, onda ona sıfır cəmli oyun deyilir.

Oyunçunun strategiyası adlanan və birqiymətli təyin olunan şəxsi gedişləri sonlu və sonsuz ola bilər. Strategiyalar işərisində təsadüfi və qarışıq strategiyalar mövcuddur ki, bu strategiyaların nəticəsində orta uduş üçün maksimal və minimal imkan verən strategiyalar optimal strategiya adlanır.

doi.org/10.61764/lasr.3.2024.125-131

Oyunları eyni zamanda uduş funksiyasının formasına görə matris, bimatris, kəsilməz, qabarıq və s. növlərə ayırmaq olar.

Matris oyun bir gedişdən sonra bitən və yaxud biraddımlı oyun hesab olunur. Bimatris oyun iki şəxs arasında həyata keçirilmiş və sıfır olmayan cəmli sonlu oyun adlanır. Bu oyun zaman hər bir oyunçunun özünə məxsus uduşları matris şəklində verilir.

Bir çox proqramlaşdırma məsələlərində olduğu kimi oyunlar nəzəriyyəsinin də qoyuluşu və iqtisadi mənası maraqlıdır. Bu məsələnin qoyuluşu və iqtisadi mənasını sıfır cəmli ikinəfərli oyuna baxmaqla araşdırmaq olar. Bu məsələdə təbii olaraq hər bir oyunçunun bir gediş etməsi vacibdir.

Bu oyunçulardan birinci oyunçu (K_1 adlandıraq) 1,2,…,m natural ədədlərindən (bu ədədlərə K_1-in xalis strategiyaları deyilir) birini, ikinci oyunçu (bunu K_2 adlandıraq) isə K_1-in seçkisi haqqında heç bir məlumat olmadan 1,2,…,n natural ədədlərindən (bu ədədlərə K_2–nin xalis strategiyaları deyilir) birini seçir. Sonra seçilmiş strategiyalar müqayisə edilir və bunlardan asılı olaraq, oyunçulardan biri öz rəqibinə müəyyən məbləğ verir, həm də oyunun qaydası təyin edilir. Bu qaydanı daha dəqiqləşdirək.

Tutaq ki, K_1 və K_2 uyğun olaraq i və j xalis strategiyalarını seçir və se-çilmiş (i ,j) cütünə qarşı a_{ij} ədədi qoyulur. Fərz edək ki, həmin ədədin işarəsindən asılı olmayaraq, K_1-in uduşu a_{ij} kəmiyyətinə bərabərdir, yaxud K_2 öz rəqibinə a_{ij} qədər məbləğ verir (a_{ij} ədədi mənfi olduqda K_1 öz rəqibinə həmin məbləği verir).

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi birinci oyunçunun uduşu matris şəklində verilir. Matrisin sətri birinci oyunçunun tətbiq etdiyi strategiyanın nömrəsinə, sütunu isə ikinci oyunçunun strategiyasının nömrəsinə uyğun olur. Matrisin sətir və sütunun kəsişməsində birinci oyunçunun uduşu durur.

İkinci oyunçunun uduşu birinci oyunçunun uduzmasına bərabərdir.

Birinci və ikinci oyunçuların uyğun olaraq i=1,.....m olan m, və j=1,.....n olan n strategiyası var. Hər bir (i,j) strategiya cütünə uyğun a_{ij} ədədi qarşı qoyulur.Cəbri mənada matrisin ünsürü olan a_{ij} i-ci sətir ilə j-cu sütunun kəsişməsində dayanır.

Belə halda hər bir gedişi təmiz strategiya adlandırmaq olar. Qeyd olunanlardan məlum olur ki, birinci oyunçunun uduşu olan mxn tərtibli $A=(a_{ij})$ matrisi ilə oyunu vermək

$A=(a_{ij})$ matrisi eyni zamanda ödəniş matrisidir.

$$A = (a_{ij})_{m+n} = \begin{pmatrix} a_{11}a_{12} \;....a_{1n} \\ a_{21}a_{22}......a_{2n} \\ .... \\ a_{m1}a_{m2} \;....a_{mn} \end{pmatrix}$$

Əgər K_1 oyunçusu i=1 xalis strategiya ilə çıxış edərsə onda onun uduşu heç olmasa birinci sətrin ən kiçik elementi, yəni

$$\min_{1\le j\le n} a_{1j}$$

qədər olar. Ümumiyyətlə, o, i-ci sətri seçərsə, onda o minimal uduşunu tapır.

Daha sonra minimal uduşlar içərisində maksimal strategiya tapılır, yəni

$$\alpha = \max_{1\le i\le m} \min_{1\le j\le n} a_{ij}$$

burada α kəmiyyəti oyunun aşağı qiyməti, yaxud maksimum uduşu, onu təmin edən strategiya isə K_1 –in maksimum strategiyası adlanır.

Maksimin strategiyasını seçən K_1 onda rəqibinin seçdiyi strategiyasından asılı olmayaraq, özünü α-dan az olmayan uduşla təmin edə bilər.

Bu mühakiməni analoji olaraq K_2 üçün də söyləmək olar. Burada məqsəd rəqibinin uduşunu minimuma endirməkdir. Əgər K_2 özünün j-ci xalis strategiyasından istifadə etsə, onda o, ən çoxu qədər uduzar.

K_2 oyunçu mümkün strategiyası vasitəsilə K_1 oyunçunun uduşunu maksimal azaltmağa arzusyndadır. Ona görə də K_2 özü üçün $\max_i a_{ij}$ tapır, başqa sözlə j-ci təmiz strategiyadan istifadə etməklə K_i-in əldə etdiyi maksimal uduşu müəyyən edir. K_2 elə strategiya tapır ki, bu halda K_1 minimal uduş əldə edir, başqa sözlə

$$\beta = \min_j \max_i a_{ij}$$

bərabərliyindən qiymətləndirilir.

β aldığı qiymət oyunun ən böyük qiyməti, yaxud minimaks uduş, bu uduşu təmin edən K_2 oyunçunun strategiyası isə minimaks strategiya adlanır.

Aydındır ki, K_2 minimaks strategiyasını seçərsə, o, istənilən halda β- dan çox uduza bilməz.

Biz irəlidə göstərəcəyik ki, ixtiyari A matrisi üçün $\alpha \leq \beta$ şərti həmişə ödənilir. Buna görə α və β kəmiyyətlərinə uyğun olaraq, oyunun aşağı və yuxarı qiymətləri adi verilməsi təbiidir. Əgər belə matris üçün

Bərabərliyi alınarsa, onda K_1 bilməlidir ki, uduş v- yə bərabər olacaq və onun bu ədəddən çox uduşuna K_2 mane olacaq.

Buna görə v oyunun qiyməti, bu bərabərliyi təmin edən i və j indekslərinin qiymətləri isə uyğun olaraq, K_1 və K_2 oyunçunun optimal xalis strategiyaları adlanır.[1. s. 441-442]

Oyunçunun ödəniş matrisinin hər hansı sətrinin və yaxud sütununun tezlikləri cəmi vahidə bərabər olarsa belə strategiyalar qarışıq strategiyalar adlanır. Belə qarışıq strategiyalar çoxluğunu S_m və S_n ilə işarə etmək olar. Məlumdur ki, bu çoxluqlar qapalı çoxluqlardır.

Optimal strategiyaların xassələrinin teoremlər vasitəsilə istifadəsi

Optimal strategiyaların bəzi xassələri aşağıdakı teoremlər vasitəsilə ifadə olunur.

Teorem 1. Tutaq ki, ödəniş matrisi $A=(a_{ij})_{m\times n}$ olan matrisli oyunun qiyməti υ və uduşun riyazi gözləməsi E-dir. Onda $x^* = (x_1^*, x_2^*, \ldots, x_m^*) \in S_m$ elementinin K_1-in optimal strategiyası olması üçün zəruri və kafi şərt

$$\upsilon \leq E(x^* y)$$

bərabərsizliyinin hər bir $y \in S_n$ üçün $y^* = \| y_1^*, y_2^*, \ldots, y_n^* \| \in S_n$ elementinin isə K_2 –nin optimal strategiyası olması üçün

$$\upsilon \leq E(x,\ y^*)$$

bərabərsizliyinin hər bir $x \in S_m$ üçün ödənilməsidir.

Teorem 2. Tutaq ki, **E** ödəniş matrisi **A** olan matrisli oyunda uduşun riyazi gözləməsi, **υ** həqiqi ədəd, $x^* = (x_1^*, x_2^*, \ldots, x_m^*)$ və $y^* = (y_1^*, y_2^*, \ldots, y_n^*)$ isə uyğun olaraq və çoxluqlarının elementləridir. Onda υ -nin oyunun qiyməti, x^* və

y^* elementlərinin uyğun olaraq, K_1 və K_2 –nin optimal strategiyaları olması üçün zəruri və kafi şərt $E(x, y^*) \le \upsilon \le E(x^*, y)$ bərabərsizliklərinin ödənilməsidir.

Əgər y^* birinci oyunçunun strategiyası, x^* isə ikinci oyunçunun strategiyası olarsa, onda

$$\upsilon = \sum_{j=1}^{n} \sum_{i=1}^{m} a_{ij} x_i^* y_j^*$$

oyunun qiyməti adlanır.

Hər bir oyunun qaydaları var və bu qaydalardan kənara çıxmaq olmaz.Oyunçular öz məqsədlərinə çatmaq üçün oyunun qaydası hesab edilən bütün mümkün hərəkətləri istifadə edə bilər. [1. s 455-456]

Maraq dairələrinə görə oyunları bir neçə qrupa bölmək olar:

1. Məntiqi (intellektual) oyunlar;
2. Təsadüfi xarakterli oyunlar;
3. Cəzbedici oyunlar.

Bütün oyunlar üçün əsas məqsəd uduş strategiyası və oyunun qiymətini göstərməkdir.

Bir çox proqramlaşdırma məsələlərində olduğu kimi oyunlar nəzəriyyəsi məsələsinin xətti proqramlaşdırma məsələsinə gətirməklə həll etmək olar.

Qismən və ya tamamilə bir-birinə zidd olan maraqların mübahisəli vəziyyəti həm də verilənlərin tam olmaması şəraitində baş verə bilər bu zaman vəziyyətin qiymətləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Qərarın qəbul olunduğu vəziyyət haqqında kifayət qədər etibarlı informasiyanın olmaması hallarında ödəmə matrisi ilə yanaşı həm də, risk matrisindən istifadə edilir. Bu tip oyunlarda qərar qəbul etmək üçün obyektiv reallığı nəzərə almaq lazım gəlir. Belə obyektiv reallığa "təbiət" deyilir. Müvafiq oyunlar isə **"İnsanın təbiətlə oyunları"** adlanır.

Qeyri-müəyyənlik şəraitində qərarın qəbul edilməsini əsaslandırmaq üçün təbiətin vəziyyətlərinin qiymətləndirilməsi kriteriyaları haqqında razılığa gəlmək lazımdır. Bu vəziyyətlər haqqında informasiyanın növündən asılı olaraq kriteriyalar müxtəlif ola bilər. Nəticədə qəbul edilmiş qərarlarda müxtəlif olacaqdır.

Mürəkkəb yanaşmalarda vəziyyətlər qeyri-bərabər ehtimallı hesab edilir. Belə olduqda təbiətin vəziyyətlərini qiymətləndimək lazım gəlir. Təbiətin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi Vald kriteriyası, Sevidj kriteriyası, Qurvits kriteriyası üzrə aparıla bilər. Hesablamalar aparmaqla qeyri-müəyyənlik şəraitində qərarın qəbul edilməsi, münaqişəli vəziyyətlərin tədqiqindən yararlanaraq müəsissələr arasında sağlam rəqabətin və inkişaf yollarının təyin edilməsi oyunlar nəzəriyyəsinin əsas predmetidir.

Nəticə

Oyunlar nəzəriyyəsinin inkişaf tarixinə nəzər salınmış, bir sıra elm sahələri ilə əlaqəsi və bu sahələrdə təzahürü vurğulanıb, məsələnin həlli üçün istifadə edilən üsul və kriteriyalar ön plana çəkilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Hacızalov , Y.Kərimova , L.Hüseynova Ekonometrika. Bakı, 2010.
2. M.Zeynalov, V.Muxtarov, İ.Əliyev – Planlaşdırmada iqtisadi-riyazi üsullar və modellər. Bakı, 1983.

doi.org/10.61764/lasr.3.2024.125-131

3. .О.Замков и др. Математические методы в економике. Москва, 1999.
4. А.Карасев и др. Математические методы в планировании и управлении. Москва, 1987.
5. П.Конховский- Математические методы исследования операций в економике. Москва, 2000.
6. М.Мельник –Экономико- математические методы и модели в планировании и управлении МТС. Москва, 1990.
7. Ф.Солодовников и др. Математика в экономике. Часть I и II Москва, 2000.
8. Л.Терехов и др. Экономико- математические методы в планировании и управлении. Киев, 1984
9. F.Abdullayev , Q.M.Namazov "Xətti proqramlaşdırmanın iqtisadi-riyazi modelləri". Bakı, 2009.
11. Y. Həsənli "Ekonometrikaya giriş" Bakı,2008.
12. B.S.Musayev, Ş.Səmədzadə -"Planlaşdırmanın riyazi üsulları və modelləri". Bakı, 1973.
13. A.Əliyev Riyazi proqramlaşdırma üzrə tədris-metodik göstəricilər. 2018
14. H.S.Axundov, E.R.Şəfizadə -"Ekonometruka". Bakı, 2019.,331.
15. S.A. Borodiç "Ekonometrika praktikum" Bakı 2019.
16. https://www.theorie.physik.uni-muenchen.de/lsfrey/teaching/archiv/sose_06/softmatter/talks/Heiko_Hotz-Spieltheorie-Handout.pdf
17. https://ru.scribd.com/document/544069753/EKONOMETRIKA
18. http://elibrary.bsu.edu.az/files/books_170/N_48.pdf
19. https://anl.az/el/kitab2022/04/cd/777797.pdf
20. https://unec.edu.az/application/uploads/2015/12/1801-Ekonometrika_az.pdf
21. https://students.aiu.edu/submissions/profiles/resources/onlineBook/Y5z2A2_Game_Theory_An_Introduction.pd

Фирана Маммадова

ВЛИЯНИЕ ТЕОРИИ ИГР НА РАЗЛИЧНЫЕ ОБЛАСТИ НАУКИ И ДИНАМИКУ РАЗВИТИЯ

Резюме

Теория игр играет важную роль в решении ряда экономических вопросов, играя роль математического обоснования конфликтных ситуаций. Игра, представляющая собой совокупность определенных правил и соглашений, имеет определенное значение в экономическом развитии в силу своей конкурентной природы. Шахматы, шашки и т. д. используются для хорошего освоения игры как игры двоих в теории игр. вы можете исследовать такие игры, как Теория игр была введена в науку в начале 20 века математиками Эрнстом Цермело (1913 г.) и Джоном фон Нейманом (1928 г.)

Публикация в 1944 году книги Джона фон Неймана и Оскара Моргенштерна «Теория игр и экономического поведения» ознаменовала прорыв в развитии теории. После этого такие исследователи, как Джон Нэш (1950–51) и Ллойд Шепли (1953) начали изучать теорию игр. Проведенные исследования дали мощный толчок развитию теории игр, в результате чего эта теория была применена к организации промышленности, международной торговли, экономике труда, макроэкономике, словом, к различным областям экономики.

Цель статьи – обеспечение поведения и развития экономических систем, реализуемое путем принятия управленческих решений. Согласно практике управления, каждое управленческое решение принимается в конфликтной ситуации, поэтому исследуются способы оценки таких ситуаций.

Методология – исследование теории игр, исследование способов принятия правильных решений при отсутствии полных данных, сведение задачи теории игр к задаче линейного программирования и поиск оптимального решения задачи с помощью ряда критериев.

doi.org/10.61764/lasr.3.2024.125-131

Результат исследования **–** связь теории игр с предметными областями науки, показано ее проявление в этих областях, выдвинуты на первый план методы и критерии, которые могут быть использованы при решении задачи.

Ключевые слова: *игра, смешанная стратегия, чистая стратегия, выигрыш, игрок, ход игры*

Firana Mammadova

THE IMPACT OF GAME THEORY ON VARIOUS FIELDS OF SCIENCE AND DEVELOPMENT DYNAMICS

Summary

Game theory plays an important role in solving a number of economic issues, playing the role of mathematical justification of conflict situations. The game, which is a set of certain rules and agreements, has a certain importance in economic development due to its competitive nature. Chess, checkers, etc. are used for good mastery of the game as a two-person game in game theory. You can explore games like Game theory, which was introduced to science in the early 20th century by mathematicians Ernst Zermelo (1913) and John von Neumann (1928).

Game theory was introduced to science at the beginning of the 20th century by mathematicians Ernst Zermelo (1913) and John von Neumann (1928). The 1944 publication of John von Neumann and Oskar Morgenstern's book The Theory of Games and Economic Behavior marked a breakthrough in the development of the theory. After that, researchers such as John Nash (1950-51) and Lloyd Shapley (1953) began to study game theory. The conducted researches gave a strong impetus to the development of the theory of games, and as a result, this theory was applied to the organization of industry, international trade, labor economics, macroeconomics, in a word, to various areas of the economy.

The purpose of the article is to ensure the behavior and development of economic systems implemented by making management decisions. According to management practices, every management decision is made in a conflict situation, so the investigation of ways to evaluate such situations.

Methodology – researching the theory of games, investigating ways of making the right decisions in the absence of complete data, bringing the problem of game theory to the problem of linear programming and finding the optimal solution to the problem with the help of a number of criteria.

The result of the research is the connection of game theory with the subject areas of science, its manifestation in these areas is shown, methods and criteria that can be used in solving the problem are highlighted.

Keywords: *game, mixed strategy, pure strategy, winning, player, game progress*

YAZI QAYDALARI

1. Məqalələr **Times New Roman**, **1** interval və **12** şriftlə yazılmalıdır.
2. Parametrlər aşağıdakı qaydada olmalıdır:
   Sağ - **3**sm
   Sol - **1,5** sm
   Yuxarı - **2** sm
   Aşağı - **2** sm

3. Abzas **1** sm olmalıdır.

Başlıq:

Yuxarı sağ küncdə UOT kodu, sol küncdə Müəllifin **Adı, soyadı** qara verilməli, altında iş yeri, vəzifəsi, email, ORCİD, DOİ varsa *kursivlə* yazılır.

Altda ortada **12** şriftlə **qara** məqalənin adı verilir.

Altda xülasə *kursivlə* verilir, onun strukturunda - **məqsəd, metodologiya, tədqiqatın nəticəsi** olmaqla 200-250 sözdən ibarət olur və alt sətirdə **4-5 sözdən ibarət açar sözlər** verilir.

Nümunə:

UOT 379 **Fərid Abbaszadə**

Elm və Təhsil Nazirliyinin İqtisadiyyat institutu, doktorant

fabbaszada2019@gmail.com

YAŞIL İQTİSADİYYAT: "YENİ KONSEPSİYA VƏ YENİ İNVESTİSİYA MODELİ

Xülasə

Məqalədə yaşıl iqtisadiyyatın cəmiyyətin iqtisadi fəaliyyətində rolu, sosial investisya kimi verdiyi töhfələrin əhəmiyyəti göstərilir. .....

Məqsəd **-** Yaşıl iqtisadiyyatın .....

Metodologiya **-** tədqiqat işində ....metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın nəticələri - Yeni konsepsiya və yeni investisya modeli ....

Açar sözlər: yaşıl iqtisadiyyat.......

Məqalənin mətni: **Giriş, 1., 2., ..bölmələr**, **Nəticə** və ədəbiyyat (ədəbiyyata istinad: [5,s.15-20] ədəbiyyat siyahısı ilə uyğun gəlməlidir)

Ədəbiyyat

Kitab adı:

1.Əlizadə F.K. İqtisadi artım: modellər və xüsusiyyətlər. Bakı: AƏSMA Nəşriyyatı, 2005, 198 s

Məqalə adı:

1.Əlizadə F.K. Turist axınının iqtisadiyyatın inkişafına təsiri // K.Əlizadə. ƏSM jurnalı, Bakı, 2010, №2, s.92-98

Konfrans materialı:

1. Əlizadə F.K. Qloballaşma və onun ölkə iqtisadiyyatına təsiri. AƏSMA-NIN "Heydər Əliyev Müasir Azərbaycan dövlətinin qurucusudur" mövzusunda beynəlxalq elmi-praktiki konfrans. Bakı, 5 may 2022-ci il, s.29-38
2. Xülasələr: üç azərbaycan, rus və ingilis dilində qəbul edilir. Yazı dili və ondan sonra iki dildə, məsələn azərbaycan dilində məqaləyə rus və ingilis dilində xülasə yazılır.

Nümunə:

Фарид Аббасзаде

ЗЕЛЕНАЯ ЭКОНОМИКА: «НОВАЯ КОНЦЕПЦИЯ И НОВАЯ ИНВЕСТИЦИОННАЯ МОДЕЛЬ»

Резюме

В статье показана роль зеленой экономики в экономической деятельности......

Цель -

Методология -

Результаты исследования -

Ключевые слова

Farid Abbaszade

GREEN ECONOMY: "A NEW CONCEPT AND A NEW INVESTMENT MODEL

Summary

The role of the green economy in the economic activity……..

Purpose-

Methodology-

Research results-

Keywords:

MÜHÜM QEYDLƏR:

- Bu qaydalara **uyğun yazılmayan, orfoqrafik və üslub xətaları olan məqalələr qəbul edilmir** və geri qaytarılmır.
- Məqalələr **StrikePlagiarismcom proqramında** yoxlanılır, göstəricilər uyğun olmadıqda qəbul edilmir.
- Elmi dərəcəsi olmayanlar məqalələrinə **rəhbərin imzası ilə rəy əlavə edilməsi** vacibdir.
- Bütün məqalələr **bir rəy və müzakirədən keçdiyi protokoldan çıxarış** (kağız və ya elektron) variantında tədqim edilməlidir.
- Məqalə redaksiyaya daxil olduqda **kənar və yerli** (redaksiya heyətinin tərkibindən bir nəfərə) **rəyə** göndərilir, **rəylər müsbət olduqda redaksiya heyəti çap ediılməsi** məsələsinə baxır.

ПРАВИЛА НАПИСАНИЯ

1. Статьи должны быть написаны ***Times New Roman, 1*** интервалом и ***12*** шрифтами.
2. Параметры должны быть в следующем порядке:
Справа - ***3см***
Слева - ***1,5 см***
Вверх - ***2 см***
Нижний - ***2 см***
3. Абзац должен быть ***1 см.***
4. Заголовок:

В правом верхнем углу **код УДК,** в левом углу ***имя автора, фамилия*** должны быть выделены ***черным цветом,*** под ним ***курсивом,*** *место работы, должность, e-mail, ORCID, если есть DOİ.*

Внизу название статьи **черным цветом с 12** шрифтами посередине.

Внизу выделяется ***курсивом резюме,*** в его структуре-***200-250 слов*** вместе с ***целью, методологией, результатом исследования, а в нижней строке приводятся ключевые слова,*** состоящие из ***4-5 слов.***

Пример:
УДК 379

Фарид Аббасзаде
Институт экономики Министерства науки и образования, докторант
fabbaszada2019@gmail.com

ЗЕЛЕНАЯ ЭКОНОМИКА: "НОВАЯ КОНЦЕПЦИЯ И НОВАЯ ИНВЕСТИЦИОННАЯ МОДЕЛЬ"

Резюме

В статье показана роль зеленой экономики .....
Цель-Зеленая экономика .....
Методика-в исследовательской работе.... были использованы методы.
Результаты исследования-новая концепция и новая инвестиционная модель ....
Ключевые слова: зеленая экономика.......
Текст статьи*:* **Введение, 1.,2.,..разделы,заключение и литература** (ссылки на литературу: [5, с.15-20] должен соответствовать списку литературы)
Литература
Название книги:
1. Ализаде Ф.К. Экономический рост: модели и особенности. Баку: издательство , 2005, 198 С.
Название статьи:
1. Ализаде Ф.К. Влияние туристского потока на развитие экономики // Ф.Ализаде. Журнал АСМ, Баку, 2010, №2, с.92-98
Материалы конференции:
1. Ализаде Ф.К. Глобализация и ее влияние на экономику страны. Международная научно-практическая конференция на тему: "Гейдар Алиев-основатель современного

Азербайджанского государства". Баку, 5 мая 2022 года, С.29-38

2. Резюме: принимаются на трех языках: азербайджанском, русском и английском. Письменный язык, а после него на двух языках, например на азербайджанском языке к статье пишется резюме на русском и английском языках.

Пример:

Фарид Аббасзаде

ЗЕЛЕНАЯ ЭКОНОМИКА: «НОВАЯ КОНЦЕПЦИЯ И НОВАЯ ИНВЕСТИЦИОННАЯ МОДЕЛЬ»

Резюме

В статье показана роль зеленой экономики..

Цель-

Методология-

Результаты исследования-

Ключевые слова:

Farid Abbaszade

GREEN ECONOMY: "A NEW CONCEPT AND A NEW INVESTMENT MODEL"

Summary

The role of the green economy in the economic activity………………………………………..

Purpose-

Methodology-

Research results-

Keywords:

ВАЖНЫЕ ЗАМЕТКИ:

- Статьи, написанные не в соответствии с настоящими Правилами, с **орфографическими и стилистическими ошибками**, не принимаются и он не подлежит возврату.

- Статьи проверяются в программе **StrikePlagiarismcom,** если показатели не совпадают, то не принимаются.

- Тем, у кого нет ученой степени, важно, чтобы к их статьям добавили **отзывы за подписью руководителя.**

- Все статьи должны быть представлены в **виде одной рецензии и выписки из протокола** обсуждения (бумажного или электронного) .

- При поступлении статьи в редакцию она направляется **на внешнее и местное** (одному человеку из состава редакции) рецензирование, при положительных **отзывах редакция** рассматривает вопрос о публикации.

RULES OF WRITING

1. Articles should be written in **Times New Roman,** 1 interval and **12** fonts.

2. The parameters should be in the following order:

Right - 3cm

Left - 1.5 cm

Up - 2 cm

Bottom - 2 cm

3. The paragraph should be **1** cm.

4. Title:

In the upper right corner, the **JEL** code, in the **left corner, the author's name, surname should be highlighted in black, under it in italics, place of work, position, e-mail, ORCID,** if there is a DOI.

At the bottom, the title of the article is in black with **12** fonts in the middle.

The summary is italicized at the bottom, in its structure-**200-250 words** together with the purpose, methodology, research result, and in the bottom line there are keywords consisting of **4-5 words.**

Example:

JEL CODE A1.A13.

Farid Abbaszade
Institute of Economics of the Ministry of Science and Education, doctoral student
fabbaszada2019@gmail.com

GREEN ECONOMY: "A NEW CONCEPT AND A NEW INVESTMENT MODEL"

Summary

The article shows the role of the green economy .....

Purpose .....

Methodology-in the research work..... methods were used.

Research results-a new concept and a new investment model ....

Keywords: green economy.......

Text of the article: **Introduction, 1.,2.,..sections, conclusion and literature** (references to literature: [5, pp.15-20] must correspond to the list of references)

References

Title of the book:

1. Alizade F.K. Economic growth: models and features. Baku: Publishing House , 2005, 198 P.

Title of the article:

1. Alizade F.K. The influence of the tourist flow on the development of the economy // F.Alizade. AFM Magazine, Baku, 2010, No. 2, pp.92-98

Conference materials:

1. Alizade F.K. Globalization and its impact on the country's economy. International scientific and practical conference on the topic: "Heydar Aliyev is the founder of the modern Azerbaijani state". Baku, May 5, 2022, pp.29-38

Пример:

Фарид Аббасзаде

ЗЕЛЕНАЯ ЭКОНОМИКА: «НОВАЯ КОНЦЕПЦИЯ И НОВАЯ ИНВЕСТИЦИОННАЯ МОДЕЛЬ»

Резюме

В статье показана роль зеленой экономики..

Цель -
Методология -
Результаты исследования-
Ключевые слова:

Farid Abbaszade

GREEN ECONOMY: "A NEW CONCEPT AND A NEW INVESTMENT MODEL"

Summary

The role of the green economy in the economic activity………………………………………..

Purpose -
Methodology -
Research results -
Keywords:

IMPORTANT NOTES:

- Articles written not in accordance with these Rules, with spelling and stylistic errors, are not accepted and it is non-refundable.

- Articles are checked in the **StrikePlagiarismcom** program, if the indicators do not match, they are not accepted.

- For those who do not have an academic degree, it is important that reviews signed by the head be added to their articles.

- All articles should be submitted in **the form of one review and an extract from** the discussion protocol (paper or electronic).

- When an article is **submitted to the editorial office, it is sent for external and local (to one person from the editorial staff)** review, with positive reviews, the editorial board considers the issue of publication.

“ƏMƏK və SOSİAL MÜNASİBƏTLƏR”

Elmi-praktik jurnal

№ 2 (22), 2024

Nəşriyyatın direktoru: M.Şəfiyev
Texniki redaktor: S.Mamoyeva

“Müəllim” nəşriyyatında çap olunmuşdur.
E-mail: muallim.mmc@gmail.com

Yığılmağa verilib: 26.12.2024
Çapa imzalanıb: 23.01.2025
Kağız formatı: $60x84^{1/8.}$ 17,5 ç.v.